

ISSN 3005-3137
E-ISSN 3005-4982

MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal
Международный научный журнал
International scientific journal

www.kashgarli.az
info@kashgarli.az

Cild 2, №3

ISSN 3005-3137 (Print)
E-ISSN 3005- 4982 (Online)

MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal
Международный научный журнал
International scientific journal

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır.*

*It was officially registered by the Commission of Higher Attestation
under the President of Azerbaijan Republic*

- *İldə 3 dəfə nəşr olunur.*
- *Издается 3 раза в году.*
- *Published 3 times a year.*

II cild
№ 3

BAKI – 2024

TƏSİSÇİLƏR

f.ü.e.d., prof. Mahirə Hüseynova
f.e.d., prof. Mirvari İsmayılova

BAŞ REDAKTOR

f.ü.e.d., prof. Mahirə Hüseynova
f.e.d., prof. Mirvari İsmayılova

REDAKTORLAR

f.e.d., prof. Elman Quliyev
p.ü.f.d., dos. Dəyanət Musayev

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Dilçilik üzrə: akad. Kamal Abdullayev, akad. Nizami Cəfərov, müxb. üzv Əbülfəz Quliyev, f.e.d., prof. Hüseyn Əsgərov, f.e.d. prof. Qəzənfər Kazımov, f.e.d., prof. İbrahim Bayramov, f.e.d., prof. Məhərrəm Məmmədli, f.e.d., prof. Mınəxanım Nuriyeva, f.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.e.d., prof. Sayal Sadıqova, f.e.d., prof. Səadət Muhamedova, f.ü.e.d., dos. Aysel Qəribli, f.ü.e.d., dos. Elçin İbrahimov, f.ü.f.d., dos. Könül Həsənova, fil.ü.f.d. Şəkər Məmmədova

Ədəbiyyat üzrə: akad. İsa Həbibbəyli, akad. Muxtar İmanov, f.e.d., prof. Əsgər Rəsulov, f.e.d., prof. Flora Hacıyeva, f.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.e.d., prof. Almaz Ülvi Binnətova, f.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı, f.e.d., prof. Nizami Tağısoy, f.e.d., prof. Ramazan Qafarlı, f.e.d., prof. Rüstəm Kamal, f.e.d., prof. Seyfəddin Rzasoy, f.e.d., prof. Təyyar Salamoğlu, f.ü.f.d. Şəbnəm Məmmədova

Tarix üzrə: t.e.d., prof. Cəfər Cəfərov, t.e.d., prof. Abbas Seyidov, t.e.d., prof. Anar İsgəndərli, t.e.d., prof. Arif Məmmədov, ant.e.d., prof. Əliğa Məmmədli, t.e.d., prof. Fuad Məmmədov, t.e.d., prof. Qafar Cəbiyev, t.e.d., dos. Güllü Yoloğlu, t.ü.f.d., dos. Fəriz Xəlilli, t.ü.f.d., dos. Naibə Əhmədova,

Mədəniyyət və incəsənət üzrə: akad. Nailə Vəlixanlı, müxb. üzv Zenfira Səfərova, əməkdar memar Elbay Qasımsadə, t.e.d., prof. Ərtəkin Salamzadə, sənət.e.d., prof. Kübra Əliyeva, sənət.ü.f.d., dos. Telman İbrahimov, İlham İsmayılov (TDƏM)

MƏSUL KATİBLƏR:

f.ü.e.d., dos. Şəbnəm Həsənli-Qəribova
f.ü.f.d., dos. Larisa Kolesnikova
f.ü.f.d., b/m.Məsmə İsmayılova

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR

Dilçilik üzrə:

Akad. Zeynep Bazarbayeva (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun (Türkiyə)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Türkiyə)
Prof. Dr. Ahmet Nahmedov (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Alfiya Yusupova (Tatarıstan)
Prof. Dr. Cengiz Alyılmaz (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Gulbanu Kosımova (Qazaxıstan)
Prof., f.e.d. Gulbahar Aşurova (Özbəkistan)
Prof., f.e.d. Gulnur Kulsarina (Rusiya)
Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel (Türkiyə)
Prof. Dr. İmre Pachai (Macarıstan)
Prof. Dr. İrina Sarıvanova (Bolqarıstan)
Prof., f.e.d. Kadıralı Konkabayev (Qırğızıstan)
Prof., f.e.d. Lemara Selendili (Kırım)
Prof., f.e.d. Marika Jikia (Gürcüstan)
Prof. Dr. Mustafa Öner (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Natalya Yablonovskaya (Kırım)
Prof., f.e.d. Nesimxan Raxmonov (Özbəkistan)
Prof., f.e.d. Oqulay Qayliyeva (Özbəkistan)
Prof. Dr. Osman Mert (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Rauşangül Avakova (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın (Türkiyə)
Dos., f.e.d. Elisabed Bzhlava (Gürcüstan)
Dos., f.e.d. Jepbarmamet Göklenov (Türkmənistan)
Dos. Dr. Minara Aliyeva-Çinar (Türkiyə)
Dos. Dr. Spartak Kadiu (Albaniya)
Dos., f.e.d. Rohila Ruzmanova (Özbəkistan)
Dr. Gous Xan Mashkoor (Hindistan)

Ədəbiyyat üzrə:

Akad. Amantay Şərip (Qazaxıstan)
Akad. Şuhrat Sirojiddinov
Prof., f.e.d. Alimjan Xamrayev (Qazaxıstan)
Prof., f.e.d. Axtəm Celilov (Kırım)
Prof. Dr. Alev Sınar Uğurlu (Türkiyə)
[Prof. Dr. Ali Duymaz \(Türkiyə\)](#)
Prof. Dr. Bilal Çakırçı (Türkiyə)
Prof. Dr. Cezmi Bayram (Türkiyə)
Prof. Dr. Erkin Emet (Türkiyə)
Prof. Dr. Eyup Akman (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Flera Sayfullina (Tatarıstan)
Prof., f.e.d. İsmayıl Kerimov (Kırım)
Prof. Dr. Metin Ekici (Türkiyə)
Prof. Dr. Necati Demir (Türkiyə)
Prof., f.e.d. Nurila Şaymerdinova (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Ramazan Korkmaz (Türkiyə)
Prof. Dr. Selami Fedakar (Türkiyə)
Prof., Dr. Yavuz Arpınar (Türkiyə)
Dos. Dr. Pınar Fedakar (Türkiyə)
Dr. Şemsettin Kuzeçi (İraq)
Sultan Raev (Türkiyə)

Tarix üzrə:

Akad. Abilabek Asankanov (Qırğızıstan)
Akad. Bulat Kumekov (Qazaxıstan)
Prof., t.e.d. Ahmet Taşağıl (Türkiyə)
Prof., t.e.d. Aleksandr Nesterov (Rusiya)
Prof., t.e.d. Baybolat Abıtovov (Qırğızıstan)
Prof., Dr. Mehmet Ersan (Türkiyə)
Prof., Dr. Stiven Yangbluud (Amerika)
Prof., t.e.d. Tınçtıkbek Çoroteqin (Qırğızıstan)
Prof., t.e.d. Yuliya Lısenko (Rusiya)
Dos., t.e.d. Joldoşbek Bötöneyev (Qırğızıstan)
T.e.d. Anvar Buranov (Özbəkistan)

İncəsənət və mədəniyyət üzrə:

Akad. Əflatun Nematzade (Türkiyə)
Prof., mem.e.d. Mehriban Bəhrim (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Alev Çakmakoglu Kuru (Türkiyə)
Prof., mem.e.d. Asiya Qalimjanova (Qazaxıstan)
Prof. Dr. Alpaslan Hamdi Kuzucuoğlu (Türkiyə)
Prof. Dr. Chonq Jin, Oh (Koreya)
Prof. Dr. İbrahim Yuldaşev (Özbəkistan)
Prof., sən.e.d. Kamola Akilova (Özbəkistan)
Prof. sən.e.d. Tatyana Starodub (Rusiya)
Prof., sən.e.d. Leyla Xasiyanova (Rusiya)
Prof. Dr. Səidəkbər Bulatov (Özbəkistan)
Prof. Dr. Ahmet Aytac (Türkiyə)
Dos., Dr. Abduşükür Məhəmməd Qumtur (İsveç)
Dos., sos.e.ü.f.d. Timur Davletov (Türkiyə)

УЧРЕДИТЕЛИ

Д.фил.н., проф. Махира Гусейнова
Д.фил.н., проф. Мирвари Исмаилова

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Д.фил.н., проф. Махира Гусейнова
Д.фил.н., проф. Мирвари Исмаилова

РЕДАКТОРЫ:

Д.фил.н., проф. Эльман Гулиев
Д.ф.п.н., доц. Даянат Мусаев

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

По языкознанию: акад. Камал Абдуллаев, акад. Низами Джафаров, член-корр. Абульфаз Гулиев, д.фил.н., проф. Гусейн Аскеров, д.фил.н., проф. Газанфар Казымов, д.фил.н., проф. Ибрагим Байрамов, д.фил.н., проф. Мухаррам Мамедли, д.фил.н., проф. Минаханум Нуриева, д.фил.н., проф. Надир Мамедли, д.фил.н., проф. Руфат Рустамов, д.фил.н., проф. Саялы Садыгова, д.фил.н., проф. Саадат Магаммедова, д.фил.н., доц. Айсель Гарибли, д.фил.н., доц. Ельчин Ибрагимов, д.ф.по.ф., доц. Конуль Гасанова, д. ф. по. филол. Шекер Маммадова

По литературе: акад. Иса Габиббеили, акад. Мухтар Иманов, д.фил.н., проф. Аскер Расулов, д.фил.н., проф. Газанфар Пашаев, д.фил.н., проф. Алмаз Ульви Биннетова, д. фил.н., проф. Флора Гаджиева, д.фил.н., проф. Махмуд Аллахманлы, д.фил.н., проф. Низами Тагисой, д.фил.н., проф. Рамазан Гафарлы, д.фил.н., проф. Рустам Камаль, д.фил.н., проф. Сейфеддин Рзасой, д.фил.н., проф. Тайяр Саламоглы, д.ф. по ф. Шабнам Маммедова.

По истории: д.ист.н., проф. Джафар Джафаров, д.ист.н., проф. Аббас Сеидов, д.ант.н., проф. Алиага Мамедли, д.ист.н., проф. Анар Искандерли, д.ист.н., проф. Ариф Мамедов, д.ист.н., проф. Кафар Джабиев, д.ист.н., проф. Фуад Мамедов, д.ист.н., доц. Гюлюлю Йологлу, д.ф. по ист.н., доц. Наиба Ахмедова, д.ф. по ист., доц. Фариз Халилли

По искусству и культуре: акад. Наиля Велиханлы, член-корр. Зенфира Сафарова, засл. архитектор Елбай Касымзаде, д.ист. н., проф. Ертекин Саламзаде, д.н.иск., проф. Кюбра Алиева, д.ф. по иск., доц. Тельман Ибрагимов, Илхам Исмаилов (ЦСТГ)

ОТВЕТСТВЕННЫЕ СЕКРЕТАРИ:

Д.фил.н., доц. Шабнам Гасанлы-Гарибова
Д.ф. по пед., доц. Лариса Колесникова
Д.ф. по филол. Месме Исмаилова

МЕЖДУНАРОДНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ

По языкознанию:

Акад. Зейнеп Базарбаева (Казахстан)
Проф., д.ф.н. Альфия Юсупова (Татарстан, Россия)
Проф., докт. Ахмет Биджан Эрджиласун (Турция)
Проф., др. Ахмет Буран (Турция)
Проф., др. Ахмет Нахметов (Турция)
Проф., д.ф.н. Гулбану Косымова (Казахстан)
Проф., д.ф.н. Гульбахар Ашурова (Узбекистан)
Проф., д.ф.н. Гульнур Кульсарина (Россия)
Проф., др. Имре Пачай (Венгрия)
Проф., др. Ирина Сарыванова (Болгария)
Проф., д.ф.н. Кадырали Конкабасев (Кыргызыстан)
Проф., д.ф.н. Лемара Селендили (Крым)
Проф., д.ф.н. Марика Жикни (Грузия)
Проф., др. Мустафа Онер (Турция)
Проф., д.ф.н. Наталья Яблонская (Крым)
Проф., д.ф.н. Несимхан Рахманов (Узбекистан)
Проф., д.ф.н. Огулай Гайлыева (Узбекистан)
Проф., др. Осман Мерт (Турция)
Проф., д.ф.н. Раушангуль Авакова (Казахстан)
Проф., др. Хуля Касапоглу Ченгель (Турция)
Проф., др. Ченгиз Алийлмаз (Турция)
Проф., д.ф.н. Элизабед Бзалава (Грузия)
Проф., др. Шукрю Халук Акалын (Турция)
Доц., д.ф.н. Жепбармамет Гекленов (Туркменистан)
Доц., др. Минара Алиева-Чинар (Турция)
Доц., д.ф.н. Спартак Кадну (Албания)
Доц., д.ф.н. Рохиля Рузманова (Узбекистан)
Др. Коус Хан Машкур (Индия)

По литературе:

Акад. Амантай Шарип (Казахстан)
Акад. Шухрат Сирожиддинов (Узбекистан)
Проф., др. Алимжан Хамраев (Казахстан)
Проф., др. Алев Сынар Угурлу (Турция)
Проф., др. Али Дуймаз (Турция)
Проф. д.ф.н. Ахтем Джелилов (Крым)
Проф., др. Биал Чакырчы (Турция)
Проф., д.ф.н. Исмайл Керимов (Крым)
Проф., д.ф.н. Флера Сайфуллина (Татарыстан)
Проф., д.ф.н. Метин Экиджи (Турция)
Проф., д.ф.н. Неджати Демир (Турция)
Проф., др. Рамазан Коркмаз (Турция)
Проф., др. Селами Федакар (Турция)
Проф., др. Чезми Байрам (Турция)
Проф., др. Эркин Эмет (Турция)
Проф. др. Эюп Акман (Турция)
Проф., д.ф.н. Нурила Шаймердинова (Казахстан)
Проф., др. Явуз Акпынар (Турция)
Доц., др. Пынар Федакар (Турция)
Др. Шемсеттин Кузечи (Ирак)
Султан Раев (Турция)

По истории:

Акад. Абылабек Асанканов (Кыргызстан)
Акад. Булат Кумеков (Казахстан)
Проф., д.ист.н. Александр Нестеров (Россия)
Проф., др. Ахмет Тишагил (Турция)
Проф., д.ист.н. Байболот Абытов (Кыргызстан)
Проф., др. Мехмет Эрсан (Турция)
Проф., д.и.н. Тынчтыкбек Чоротегин (Кыргызстан)
Проф., др. Селджук Кырлы (Турция)
Проф., др. Стивен Йогунблоод (Америка)
Проф., др. Юлия Лысенко (Россия)
Доц., к. ист. н. Жолдошбек Ботоноев (Кыргызстан)
Докт. ист.н. Анвар Буранов (Узбекистан)

По искусству и культуре:

Акад. Эфлатун Немензаде (Турция)
Проф., др. Алев Чакмакоглу Куру (Турция)
Проф., др. архит. Ася Галимжанова (Казахстан)
Проф., др. Алпаслан Хамди Кузуджуоглу (Турция)
Проф.др. Иброхим Юлдашев (Узбекистан)
Проф., др. иск. Камола Акилова (Узбекистан)
Проф., др. иск. Лейла Хасиянова (Россия)
Проф., др. архит. Мехрибан Бахрим (Казахстан)
Проф., др. Саидахбор Булатов (Узбекистан)
Проф., др. иск. Татьяна Стародуб (Россия)
Проф., д.ф.н. Чонг Джин, Огайо (Корея)
Проф., др. Ахмет Айтач (Турция)
Доц., к.ф.н. Абдушукур Мухаммед Кумтур (Швеция)
Доц. к.соц.н. Тимур Давлетов (Турция)

FOUNDERS

Prof. Dr. Mahira Huseynova
Prof. Dr. Mirvari Ismayilova

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Mahira Huseynova
Prof. Dr. Mirvari Ismayilova

EDITORS

Prof. Dr. Elman Guliyev
Phd. Ass. prof. Dayanat Musayev

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

In Linguistic: acad. Kamal Abdullayev; acad. Nizami Jafarov, cor. mem. Abulfaz Guliyev, prof. dr. Gazenfer Kazımov, prof. dr. İbrahim Bayramov, prof. dr. Huseyin Asgerov, prof. dr. Maharram Memmedli, prof. dr. Minakhanım Nuriyeva, prof. dr. Nadir Memmedli, prof. dr. Rufat Rustamov, prof. dr. Sayali Sadigova, prof. dr. Saodat Muhammadova, assic. prof., dr. Aysel Garibli, assis.prof. dr. Elchin İbrahimov, phd. in philol., Associate professor Konul Hasanova, phd in philol Shakar Mammadova
On Literature: acad. İsa Habibbeyli, acad. Mukhtar İmanov, prof. dr. Asker Rasulov, prof. dr. Almaz Ulvi Binnatova, prof., dr. Flora Hajiyeva, prof. dr. Gazenfer Pashayev, prof. dr. Mahmud Allahmanlı, prof. dr. Nizami Tagısoy, prof. dr. Ramazan Gafarlı, prof. dr. Rustam Kamal, prof. dr. Seyfeddin Rzasoy, prof., dr. Tayyar Salamoghlu, dr. Shabnam Mammadova.
On History: prof.,dr. Jafar Jafarov, prof. dr. Abbas Seyidov, prof., dr. Aliagha Mammadlı, prof. dr. Anar İsgenderli, prof. dr. Arif Mammedov, prof. dr. Fuad Mammedov, prof.dr. Gafar Jabiyev assic.prof. dr. Gulli Yologhlu, assic.dr. Naiba Ahmedova.,
On Art and Culture: acad. Naile Velikhanlı, cor.mem. Zenfira Safarova, prof. dr. Artekin Salamzadeh, prof. dr.in art history Kubra Aliyeva, honored architect. Elbay Qasimzadeh, phd.in Art Hictory, Ass. Prof. Telman İbrahimov, İlham İsmayilov (TWCC)

EXECUTIVE SECRETARIES:

Assic. prof. dr. Shabnam Hasanlı-Garibova
Assic. P.Sc.Ph. Larisa Kolesnikova
Doc.Philosophy on Philology Mesma İsmayilova

INTERNATIONAL CONSULTANTS:

In Linguistics:

Akad. Zeyneb Bazarbayeva (Kazakhstan)
Prof. Dr. Ahmet Bijan Ercilasun (Turkey)
Prof. Dr. Ahmet Buran (Turkey)
Prof. Dr. Ahmet Nahmedov (Turkey)
Prof. Dr. Alfiya Yusupova (Tatarstan)
Prof. Dr. Chengiz Alyılmaz (Turkey)
Prof. Dr. Gulbanu Kossymova (Kazakhstan)
Prof. Dr. Gulbahar Ashurova (Uzbekistan)
Prof. Dr. Gulnur Kulsarina (Russia)
Prof. Dr. Hulya Kasapoglu Chengel (Turkey)
Prof. Dr. Imre Pachai (Macaristan)
Prof. Dr. İrina Sarıvanova (Bulgaria)
Prof. Dr. Kadıralı Konkabayev (Kyrgyzstan)
Prof. Dr. Lemara Selendili (Crimea)
Prof. Dr. Marika Jikia (Giorgia)
Prof. Dr. Mustafa Öner (Turkey)
Prof. Dr. Natalya Yablonovskaya (Crimea)
Prof. Dr. Nesimkxan Raxmonov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Oqulay Qayılyeva (Uzbekistan)
Prof. Dr. Osman Mert (Turkey)
Prof. Dr. Rauşangul Avakova (Kazakhstan)
Prof. Dr. Shukru Haluk Akalın (Turkey)
Dos. Dr. Elisabed Bzhlava (Georgia)
Dos. Dr. Jepbarmammet Goklenov (Turkmenistan)
Dos. Dr. Minara Aliyeva-Chinar (Turkey)
Dos. Dr. Spartak Kadiu (Albania)
Dos. Dr. Rohila Ruzmanova (Uzbekistan)
Dr. Gous Xan Mashkooor (India)

On literatur:

Акад. Amantay Şarip (Kazakhstan)
Akad. Shuhrat Sirojiddinov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Alimjan Xamrayev (Kazakhstan)
Prof. Dr. Alev Sınar Ugurlu (Turkey)
Prof. Dr. Ali Duymaz (Turkey)
Prof. Dr. Axtem Jelilov (Crimea)
Prof. Dr. Bilal Chakırçı (Turkey)
Prof. Dr. Chezmi Bayram (Turkey)
Prof.. Dr. Erkin Emet (Turkey)
Prof. Dr. Eyup Akman (Turkey)
Prof. Dr. Flera Saifullina (Tatarstan)
Prof. Dr. İsmayıl Kerimov (Crimea)
Prof. Dr. Metin Ekichi (Turkey)
Prof. Dr. Nejati Demir (Turkey)
Prof. Dr. Nurila Shaymerdinova (Kazakhstan)
Prof. Dr. Ramazan Korkmaz (Turkey)
Prof. Dr. Selami Fedakar (Turkey)
Prof. Dr. Yavuz Akpınar (Turkey)
Dos. Dr. Pinar Fidakar(Turkey)
Dr. Shemsettin Kuzechi (İraq)
Sultan Raev (Turkey)

On History:

Akad. Abulabek Asankanov (Kyrgyzstan)
Akad. Bulat Kumekov (Kazakhstan)
Prof. Dr. Akhmet Tashagil (Turkey)
Prof. Dr. Aleksandr Nesterov (Russia)
Prof. Baybolot Abitov (Kyrgyzstan)
Prof. Dr. Mehmet Ersan (Turkey)
Prof. Dr. Selchuk Kırılı (Turkey)
Ppof. Dr. Steven Youngblood (Amerika)
Prof. Dr. Tynchtykbek Chorotegin (Kyrgyzstan)
Prof. Dr. Yuliya Lisenko (Russia)
Dos. Dr. Joldoşbek Botoneyev (Kyrgyzstan)
Dr. Anvar Buranov (Uzbekistan)

On Art and Culture:

Akad. Eflatun Nemanzade (Turkey)
Prof., Arts. Dr. Tatiana Starodub (Russia)
Prof. Arch. Dr. Asia Galimjanova (Kazakhstan)
Prof. Dr. Alev Çakmakoğlu Kuru (Turkey)
Prof., Dr. Alpaslan Hamdi Kuzucuoglu (Turkey)
Prof., Dr. Chong Jin, Oh (Koreya)
Prof., Dr. İbrahim Yoldaşev (Uzbekistan)
Prof., Dr. Saidakhbar Bulatov (Uzbekistan)
Prof. Dr. Kamola Akilova (Uzbekistan)
Prof., Dr. Leyla Xasiyanova (Russia)
Prof., Dr. Chong Jin, Oh (Koreya)
Ass.prof. dr. Ahmet Aytaç (Turkey)
Dos., Dr. Abduşükür Muhammed Qumtur (Sweden)
Dos., Dr. Timur Davletov (Turkey)

**Mahmud Kaşğarlı (Mahmud ibn Hüseyin əl-Kaşqari)
«Divanü lüğət-it türk» – 950**

Türkologiya elminin banisi, dahi türk mütəfəkkiri və ensiklopedisti, ilk türk xəritəsinin müəllifi Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsəri dünya mədəniyyəti xəzinəsinin əvəzsiz incisi, türk milli-bədii düşüncəsinin genofondunu keçmişdən bu günə və gələcəyə ərməğan edən möhtəşəm türk abidəsidir.

İÇİNDƏKİLƏR

DİLÇİLİK

Базарбаева Зейнеп Муслимовна

Фонологические процессы в формировании звуковой системы казахского языка 15

Гули Турова

Связь геммологии с лингвистикой 24

Nuray Əliyeva

Azərbaycan poetik dilində işlənən köməkçi nitq hissələrinin digər türk dillərinə qarşılıqlı integrasiyası 28

Abduşükür Məhəmməd Qumtur

Küça ləhcəsində ata sözü haqqında 37

Yeganə Qəhrəmanova

Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının tədqiqi tarixindən 41

Zamiq Təhməzov

Köməkçi nitq hissələrinin dialekt variantı 47

Aynur Namazova

Comparison of western Azerbaijan dialects based on Mahira Nagıgızıs creation on Divanu luğat-it turkish dictionary characteristics 54

ƏDƏBİYYAT

Vilayət Quliyev

Budapeşt universitetinin məzunu Bəkir Çobanzadənin magistrlik dissertasiyasının taleyi haqqında 62

Nizami Tağısoy

Этот счастливый и несчастный Мирза Шафу Вазех 69

Təyyar Salamoğlu

Ali baş komandanın “dəmir yumruq” siyasətinin “qardaş yumruğu”na qədər genişlənən fəlsəfəsi və ədəbiyyatımız (türkçülük və ümmətçilik kontekstlərində) 84

TARİX

Qafar Cəbiyev

Qəbələn tarixinə dair bəzi yeni mülahizələr 93

Ярослав Пилипчук

Караханидские каганаты в XI-XIII вв. 101

Şubay Nuruzadə

Cənubi Qafqazın etnik-milli münaqişələrin tarixi kökləri və müasir dövrdə mövcud problemlər 118

MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT

Yeganə İsmayılova

Nizami “Xəmsə”si musiqimizin ucalıq zirvəsi Qara Qarayevin yaradıcılığında..... 127

Firudin Rzayev

Qədim Naxçıvan xalçalarında prototürk damğaları və yazı işarələri..... 134

Jiseon, Kang

Exploring different strategies for representing the same historical event: rise of empires: ottoman and conquest 1453..... 143

Mamytova Asel Kazymbekovna

Kelinizm in the kyrgyz society 153

Ceyhun İsmayilov

Avropa rəngkarlığında Azərbaycanın görkəmli orta əsr dövlət xadimlərinin portretləri 158

PERSONALIYA

Кюбра Алиева

Традиция и талант 165

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Базарбаева Зейнеп Муслимовна

Фонологические процессы в формировании звуковой системы казахского языка 15

Гули Тоирова

Связь геммологии с лингвистикой 24

Нурай Алиева

Взаимная интеграция вспомогательных частей речи, используемых в поэтическом языке Азербайджана, в другие тюркские языки..... 28

Абдушукур Мухаммад Гумтур

О пословице на уличном диалекте 37

Егана Кахраманова

Из истории изучения категорий достоверности и неопределенности в азербайджанском языке 41

Замик Тахмазов

Диалектный вариант вспомогательных частей речи..... 47

Айнур Намазова

Сравнение западно-азербайджанских диалектов на основе творений Махыры Нагигыза по характеристикам турецкого словаря Дивану лугат-ит..... 54

ЛИТЕРАТУРА

Виляят Гулиев

О судьбе магистерской диссертации Бекира Чобанзаде, выпускника Будапештского университета 62

Низами Тагисой

Этот счастливый и несчастный Мирза Шафи Вазех 69

Тайяр Саламоглу

Наша философия и литература (в контексте тюркизма и умматизма) расширяются от политики «железного кулака» Верховного Главнокомандующего к «братскому кулаку» 84

ИСТОРИЯ

Гафар Джабиев

Некоторые новые соображения по истории Габалы 93

Ярослав Пилипчук

Караханидские каганаты в XI-XIII вв..... 101

Шубай Нурузаде

Исторические корни этнонациональных конфликтов Южного Кавказа и актуальные проблемы в современную эпоху 118

КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО

Егана Исмайлова

«Хамса» Низами создана Гара Гараевым, вершиной нашей музыки 127

Фирудин Рзаев

Прототюркские печати и надписи на древних нахчыванских коврах..... 134

Джисон, Канг

Изучение различных стратегий представления одного и того же исторического события: расцвет империй: Османская империя и завоевание 1453 г..... 143

Мамытова Асель Казыбековна

Kelinizm in Kyrgyz society 153

Jeykhun Ismailov

Portraits of outstanding medieval statesmen of Azerbaijan in European painting 158

ПЕРСОНАЛИИ

Kubra Aliyeva

Традиция и талант 166

CONTENTS

LINGUISTICS

Bazarbayeva Zeynep Muslimovna

Phonological processes in the formation of the sound system of the Kazakh language 15

Guli Toirova

The connection between gemology and linguistics 24

Nuray Aliyeva

Mutual integration of auxiliary parts of speech used in the poetic language of Azerbaijan into other Turkic languages 28

Abdushukur Muhammad Guntur

About a proverb in street dialect 37

Yegana Kahramanova

From the history of studying the categories of certainty and uncertainty in the Azerbaijani language 41

Zamik Takhmazov

Dialectal variant of auxiliary parts of speech 47

Aynur Namazova

Comparison of western Azerbaijan dialects based on Mahira Nagıgızıs creation on Divanu luğat-it turkish dictionary characteristics 54

LITERATURE

Vilayat Guliyev

On the fate of the master's thesis of Bekir Chobanzade, a graduate of the University of Budapest 62

Nizami Tagisoy

This happy and unhappy Mirza Shafi Vazeh 69

Tayyar Salamoglu

Our philosophy and literature (in the context of Turkism and Ummatism) are expanding from the policy of the “iron fist” of the Supreme Commander-in-Chief to the “brotherly fist” 84

HISTORY

Gafar Dzhabiev

Some new thoughts on the history of Gabala 93

Yaroslav Pilipchuk

Караханидские каганаты в XI-XIII вв 101

Shubay Nuruzade

Historical roots of ethnonational conflicts in the South Caucasus and current problems in the modern era 118

CULTURE AND ART

Yegana Ismayilova

Nizami's "Khamsa" created by Gara Garayev, the pinnacle of our music 127

Firudin Rzayev

Proto-Turkic seals and inscriptions on ancient Nakhchivan carpets 134

Jison, Kang

Studying different strategies for representing the same historical event: the rise of empires: the Ottoman Empire and the conquest of 1453 143

Mamytova Asel Kazybekovna

Kelinizm in Kyrgyz society 153

Jeykhun Ismailov

Portraits of outstanding medieval statesmen of Azerbaijan in European painting 158

PERSONAL NEWS

Kubra Aliyeva

Tradition and talent 166

DİLÇİLİK

UOT: 16.41.25

ФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЗВУКОВОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Базарбаева Зейнеп Муслимовна
Доктор филологических наук, профессор
Академик НАН РК
Институт языкознания
имени Ахмета Байтурсынова
Алматы, Казахстан
e-mail: zeynepmb@mail.ru
orcid: 0000-0003-1141-1027

Резюме

Цель и задачи данного исследования переключаются с возрождением и дальнейшим развитием национальной культуры, изучением истории и развития национального языка. В представленной статье система вокализма и консонантизма казахского языка впервые рассматривается на фонологическом уровне, выявляются общие звуковые закономерности и фонологические явления, присущие для всех тюркских языков. Фонетическая система различных языков находится в постоянном развитии и изменении за счет внешних и внутренних факторов. С появлением новых слов, понятий и терминов обогащается и фонетическая система. С развитием внутренних процессов в языке происходит зарождение новых фонем. Аллофоны фонем, избавляясь от своей позиционной зависимости, превращаются в самостоятельные смысловозначительные единицы. Становление фонетической системы казахского языка происходит на основе универсальных процессов фонологизации, свойственной всем языкам. Расширение фонологических функций аллофонов и приобретение ими фонематического статуса рассматривается в рамках диахронической фонологии. Фонетические процессы дивергенции способствуют расщеплению фонем, обратный процесс конвергенции объединяет фонемы. Освобождение аллофонов от их позиционной зависимости, происходящей в результате фонологических процессов в звуковой системе казахского языка (вокализм и консонантизм) исследуется посредством сравнительно-исторических и типологических методов. Фонетическая система современных языков является результатом длительного развития, превращения позиционных аллофонов в независимые фонемы.

Ключевые слова: фонема, аллофон, фонологизация, процессы конвергенции и дивергенции, диахроническая фонология, вокализм, консонантизм, оппозиция.

KAZAK DİLİNİN SES SİSTEMİNİN OLUŞUMUNDA FONOLOJİK SÜREÇLER

Bazarbayeva Zeynep Muslimovna
Filoloji Doktoru, Profesör
NAS RK Akademisyeni
Dilbilim Enstitüsü
Adını Ahmet Baytursinov'dan alıyor
Almatı, Kazakistan

Özet

Bu çalışmanın amaç ve hedefleri, ulusal kültürün yeniden canlandırılması ve daha da geliştirilmesi, ulusal dilin tarihinin ve gelişiminin incelenmesi ile örtüşmektedir. Sunulan makalede, Kazak dilinin ses ve ünsüz sistemi ilk kez fonolojik düzeyde ele alınmakta ve tüm Türk dillerinde bulunan genel ses kalıpları ve fonolojik olgular tespit edilmektedir. Çeşitli dillerin fonetik sistemi, dış ve iç etkenlere bağlı olarak sürekli bir gelişme ve değişim içerisindedir. Yeni kelimelerin, kavramların ve terimlerin ortaya çıkışıyla fonetik sistem de zenginleşiyor. Dildeki iç süreçlerin gelişmesiyle birlikte yeni ses birimleri doğar. Fonemlerin

allofonları, konumsal bağımlılıklarından kurtularak bağımsız anlamsal ayırt edici birimlere dönüşür. Kazak dilinin fonetik sisteminin oluşumu, tüm dillerin özelliği olan evrensel fonoloji süreçleri temelinde gerçekleşir. Alofonların fonolojik işlevlerinin genişlemesi ve fonemik statü kazanmaları art zamanlı fonoloji çerçevesinde değerlendirilmektedir. Fonetik ayrışma süreçleri, fonemlerin bölünmesine katkıda bulunur, yakınsama işleminin tersi, fonemleri birleştirir. Kazak dilinin ses sistemindeki fonolojik süreçler (vokalizm ve ünsüzlük) sonucunda ortaya çıkan alofonların konum bağımlılığından kurtulması, karşılaştırmalı tarihsel ve tipolojik yöntemlerle incelenmektedir. Dolayısıyla, modern dillerin fonetik sistemi, uzun vadeli gelişimin, konumsal alofonların bağımsız fonemlere dönüşmesinin sonucudur.

Anahtar kelimeler: fonem, allofon, fonologizasyon, yakınsama ve ıraksama süreçleri, art zamanlı fonoloji, vokalizm, ünsüzlük, karşıtlık.

PHONOLOGICAL PROCESSES IN THE FORMATION OF THE SOUND SYSTEM OF THE KAZAKH LANGUAGE

Bazarbayeva Zeynep Muslimovna
Doctor of Philological Sciences, professor
Academician of NAS RK
Institute of Linguistics named after
Akhmet Baitursynov
Almaty, Kazakhstan

Summary

The purpose and objectives of this study resonate with the revival and further development of national culture, the exploring of the national language history and developing. In this scientific article, the system of vocalism and consonantism in the Kazakh language is examined for the first time at the phonological level, and general sound patterns and phonological phenomena inherent in all Turkic languages are identified. The phonetic system of various languages is in constant developing and changing due to external and internal factors. The phonetic system is also enriched with the advent of new words, concepts and terms. And the new phonemes are born with the developing of internal processes in language. Allophones of phonemes, getting rid of their positional dependence, turn into independent semantic distinctive units. The formation of the phonetic system of the Kazakh language occurs on the basis of universal processes of phonologization, characteristic of all languages. The expansion of the phonological functions of allophones and their acquisition of phonemic status is considered within the framework of diachronic phonology. Phonetic processes of divergence contribute to the splitting of phonemes, the reverse process of convergence unites phonemes. The liberation of allophones from their positional dependence, which occurs as a result of phonological processes in the sound system of the Kazakh language (vocalism and consonantism), is studied through comparative historical and typological methods. Thus, the phonetic system of modern languages is the result of long-term development, the transformation of positional allophones into independent phonemes.

Key words: phoneme, allophone, phonologization, processes of convergence and divergence, diachronic phonology, vocalism, consonantism, opposition.

Актуальность. Общественно-политические и экономические преобразования последних лет повлияли на повседневную жизнь всего тюркского мира, проживающего на территории современной Евразии. Наблюдается стремление тюркских народов глубже познать свою историю, происхождение, культуру, литературу, язык. Сотрудничество в сфере науки и культуры будет способствовать дальнейшему развитию гуманитарных связей между родственными народами. Вызывает интерес такие вопросы, как отличие и особенности тюркского мира от мирового сообщества в целом, его национальные ценности, вклад тюркской культуры в мировую цивилизацию. Общее миропонимание, духовная близость, схожесть менталитетов сближает представителей тюркского мира. Язык является главным объединяющим признаком нации, поэтому наблюдается все возрастающий интерес к исследованиям тюркских языков на всех уровнях языковой системы. Сравнительно-сопоставительное изучение казахского языка с генетически и типологически

родственными языками все больше интересует ученых-лингвистов и представляется **актуальным** для дальнейших исследований в области тюркского языкознания.

Аннотация. Научный и социальный эффект представленного труда заключается в том, что фонология казахского языка впервые будет комплексно описана в синхроническом и диахроническом аспектах. Фонологическая концепция казахского языка до сих пор не нашла своего научного решения. Для исследования этой сложной проблемы система вокализма и консонантизма казахского языка будет исследована с точки зрения традиционной фонологии (функциональной фонетики). Универсальные явления общей фонологии, процессы дивергенции-конвергенции, фонологизации, превращение аллофонов в независимые фонемы, свойственные для всех агглютинативных тюркских языков описываются на материале казахского языка, принадлежащего к кыпчакской группе тюркских языков. С точки зрения диахронической фонологии определяются причины развития и формирования фонологических систем тюркских языков, а также процессы интеграции и дифференциации фонем, способы и пути преобразования звуков в самостоятельные смыслоразличительные единицы. Звуковые изменения рассматриваются как совокупность взаимосвязанных элементов фонологических систем.

Методы. В статье использовались методы лингвистическо-описательный, сравнительно-исторический, сопоставительно-типологические.

Введение. В результате вхождения родственных народов в межкультурное пространство тюркского мира происходит укрепление гуманитарных отношений, что способствует более тесному сотрудничеству в сфере науки, истории и языка, в котором отражаются духовные ценности каждого народа. Для дальнейшего развития международных отношений в области гуманитарных наук возникает необходимость совместных работ в области языкознания, исследования казахского языка в сравнении с другими родственными тюркскими языками. Духовные ценности тюркского мира, многовековой жизненный опыт, культура и традиции, как известно, сохраняются в его языке. В тюркском мире различные исторические, социальные и культурные изменения и модернизации в развитии общества находят отражение в национальном языке.

Функциональную сторону звуковой системы языка изучает фонология, внесшая существенный вклад в развитие и становление общей лингвистики. Основные принципы, понятия, методы фонологии используются и в других областях языкознания. Наименьшей функциональной единицей фонологии является фонема, которая состоит из морфем, слов меняя их значение, что свидетельствует о тесной связи фонологии с морфологией, лексикологией и семантикой. Поэтому, опираясь на законы и факторы фонологии, можно исследовать еще неразработанные проблемы в различных областях науки о языке.

Общие законы, явления и понятия фонологии расширили и углубили сферу языкознания. В лингвистике большое значение имеет сравнительная фонология, определяющая развитие и модификацию звуков, которые претерпевают различные изменения, обновляются или регенерируются в процессе своей эволюции. В частности, важно рассматривать гласные и согласные в звуковой системе родственных языков в диахроническом аспекте. Одним из наиболее актуальных вопросов казахского языкознания является описание истории и этапов развития систем вокализма и консонантизма национального языка посредством универсальных, типологических методов исследования. Основная задача тюркологов при изучении общих фонологических закономерностей тюркских языков - определение фонетической структуры языка путем сопоставления лингвистических особенностей древнетюркского письма рунических памятников.

Обзор литературы. Фонетика тюркских языков прошла несколько этапов развития вместе с самой лингвистической наукой. Первыми работами по исторической фонетике тюркских языков считаются труды В. Радлова [1], которые послужили основой для последующих работ в этой области. Отдельные вопросы сравнительно-исторической фонетики тюркских языков изучались в работах В.А.Богородицкого [2], Г.Шарафа [3], Г.И.Рамстедта [4] и др. Одна из основных задач того времени состояла в том, чтобы найти

место тюркских языков в составе мировых языков с его классификационными признаками, характерными для родственных тюркских языков.

Начиная с пятидесятих годов прошлого столетия начинают появляться работы советских ученых. Это труды Н.К.Дмитриева [5], Ж.Киекбаева [6], Г.П.Мельникова [7], А.М.Щербака [8], А.А.Ахундова [9], в которых заложены теоретические основы исторической фонетики тюркских языков. Фонологическая типология тюркских языков исследовалась в работах К.Томсена [10], Л.Базена [11], Н.А.Баскакова [12]. В результате исследований были выявлены общие закономерности тюркских языков и на основе этого сформировался и научный аппарат.

Всесторонне изучение фонетической системы казахского языка на сегментном и суперсегментном уровне начинается с работ отечественных лингвистов А.Байтурсынова [13] и К.Жубанова [14]. Эти ученые заложили теоретические основы изучения фонетики, фонологии и интонологии казахского языка. Обладая широким диапазоном знаний в области филологических наук, владея несколькими иностранными языками, они имели возможность изучить фонетико-фонологическую систему казахского языка в сравнении с другими языками. Первые сведения о фонеме можно встретить в трудах А.Батурсынова. Ученый не использовал термин «фонема», но фонетическую систему казахского языка рассматривал с фонологической точки зрения. Он исследовал фонемы в тесной связи с обозначаемыми их буквами. По закону сингармонизма все фонемы (гласные, согласные) были поделены на две группы. При этом только твердые фонемы обозначаются буквами, а мягким фонемам буквы не предназначены. Для мягкого произношения всего слова в его начале ставится знак *дәйекші*. А.Байтурсынов в своих трудах оперирует такими понятиями как позиция, ивариант, звуковой тип, вариация, которые используются в современной фонологии. К.Жубанов известен своими фундаментальными трудами, в которых концептуально разрабатываются вопросы сегментной и суперсегментной фонетики, орфографии, графики, орфоэпии др. Он впервые в тюркском языкознании заложил научно-теоретические основы казахской фонологии. Ученый понимал фонему как единицу, отличающуюся от звука своими различительными оттенками, свойствами, проявляющимися в различном фонетическом окружении, т.е. как звуковой тип, способный дифференцировать слова и формы, а оттенок фонемы как реально произносимые различные звуки, являющиеся тем частным, в котором реализуется фонема. На современном этапе вопросы исторической фонетики казахского языка рассматривались в работах М.Томанова [15], Г.Мусабаева [16], Ж.Аралбаева [17], А.Курышжанова [18], М.Оразова [19], Б.Сагандыкулы [20], М.Ескеевой [21], М.Сабыра [22] и др.

Методологической основой данного исследования являются научные разработки известных тюркских лингвистов. Несмотря на то, что в последнее время имеется ряд научных статей по сравнительной фонетике тюркских языков, остается много нерешенных проблем, которые нуждаются в специальном исследовании. Научная значимость данного исследования и его отличие от предыдущих работ заключается в том, что впервые казахская фонология изучается в диахроническом аспекте посредством сравнительно-исторических и типологических методов. На основе генеалогической классификации родственных тюркских языков прослеживается эволюция фонологических систем, описывается реализация теории фонемы в тюркских языках, сочетание фонем, а также их созвучие и упорядочение в составе слов и морфем.

Инновационное преимущество предлагаемого исследования состоит в том, что на основе генеалогической классификации историческая фонология будет рассматриваться комплексно вместе с современным состоянием фонологической системы анализируемых языков. В сравнительной фонологии берутся во внимание факторы не только родственных языков, но при необходимости прибегают к языкам других типологических систем. Для определения фонетико-фонологических закономерностей и явлений родственных языков наряду с письменными памятниками будет изучаться и синхронный срез современных языков.

Согласно целям и задачам исследования в работе использовались сравнительно-исторические, сопоставительно-типологические методы исследования. Метод сравнительно-исторического изучения языков заключается в сопоставлении идентичных смысловых различительных единиц фонологического уровня языка, определение системных корреляций, установление хронологических соотношений и выведение праформ различных единиц и их архетипов. Метод внутренней ретроспективной реконструкции заключается в том, что в синхронных структурах современных языков устанавливаются явления различных хронологических этапов развития языков. Методом ретроспективного анализа, опираясь на современные системы родственных языков, можно определить общетюркскую модель, характерную для всех тюркских языков. Развитие тюркских языков происходило на основе дифференциации и интеграции звуков как значимых смысловых различительных единиц, реализующихся в противопоставлении дифференциальных признаков.

В диахронической фонологии в качестве исследования часто используют метод анализа по синхронным срезам, путем сопоставления отдельных фактов близкородственных языков. Описание истории фонетических явлений методом анализа по синхронным срезам часто представляется в качестве единственно возможного для языков, не сохранивших письменных памятников. Метод реконструкции, не засвидетельствованных письменными памятниками форм имеет общеметодологическое значение, являясь вкладом в мировое языкознание. Ценность данной концепции для исторической фонологии состоит в том, что построение теории звуковых изменений базируется на принципе системности.

Диахроническая фонология, которая изучает развитие фонологических систем различных языков, тесно связана с синхронической фонологией, поэтому методы синхронической фонологии широко используют в развитии и становлении звуковой структуры языков. При описании системы вокализма и косонантизма тюркских языков используются акустико-артикуляционные признаки фонем. Классификация фонем по акустико-артикуляционным характеристикам идентифицирует их в системе анализируемых языков. Чтобы описать фонологическую систему какого-либо языка нужно установить состав фонем и набор дифференциальных признаков фонем. Фонемой является такая звуковая единица, которая самостоятельно может различать звуковые оболочки слов и их форм и вступает в сложные взаимоотношения с другими фонемами. Структура фонемы, реализующейся в системе звуков, является значимой смысловых различительной единицей. Фонемы объединяются в группы на основе дифференциальных признаков. Метод выделения фонем необходим для установления оппозиций, которые образуются по их дифференциальным признакам.

Результаты и их обсуждение. Цель и поставленные задачи данного исследования направлены на сравнительно-типологическое исследование казахской фонологии. Развитие и становление фонологической системы тюркских языков представляет собой непрерывный процесс постоянного совершенствования звукового выражения. Современное состояние фонологической системы тюркских языков прошло несколько этапов исторического развития в связи с развитием мышления и обогащением языка новыми понятиями и лексикой. Изучение фонологической системы тюркских языков посредством сравнительно-исторических и типологических методов исследования представляет большой интерес и определяет актуальность данного исследования.

Известный тюрколог С.Е. Малов [23] делит тюркские языки на четыре группы: 1) *древнейшие тюркские языки* (булгарский, язык желтых уйгуров, чувшский, якутский); 2) *древние тюркские языки* (язык орхон-енисейских памятников, старотуркский язык, хакасский язык, шорский и тувинский языки); 3) *новые тюркские языки* (азербайджанский, гагаузский, узбекский, туркменский и др.); 4) *новейшие тюркские языки* (казахский, каракалпакский, ногайский, кумыкский, татарский, башкирский, киргизский, алтайский и др.). В этой классификации каждая группа языков представляет собой один синхронный срез. Например, если факты новых тюркских языков считать за один срез, то путем

сопоставления фактов представляемых языками более отдаленного родства, и путем разветвления родословного дерева можно реконструировать прототюркский язык эпохи его распада.

Диахроническая фонология может свободно использовать данные любых, даже генетически отдаленных языков, используя типологические факты и универсалии. Один из зачинателей диахронической фонологии Р.О. Якобсон [24] разработал общую формулу звуковых изменений, основанную на теории оппозиции. В этой формуле указывается фонологическая оппозиция предшествующего состояния языка и последующего, описываются процессы фонологизации и дефонологизации. В случае присутствия оппозиции фонем на предшествующем этапе развития будет иметь место *дефонологизация*, в случае присутствия оппозиции на последующем этапе имеет место *фонологизация*: $A : B \rightarrow A1 : B2$, тогда $A : B$ – фонологическая оппозиция предыдущей фонологической системы, а $A1 : B2$ – фонологическая оппозиция последующей фонологической системы. Теория Якобсона, перекликается с *конвергентно-дивергентной* теорией Е.Д. Поливанова, в которой дивергенция рассматривается как обратная сторона конвергенции. Фундаментальные формулы, разработанные данными учеными имеют универсальный характер, обобщая фактический материал родственных и неродственных языков.

Теоретические положения диахронической фонологии имеют типологический характер, то есть они универсальны для всех языков. Звуки под влиянием процессов конвергенции и дивергенции превращаются в самостоятельные смыслоразличительные единицы. Становление гласных фонем в казахском и в других тюркских языках происходит на основе дифференциальных признаков открытости-закрытости, твердости-мягкости, огубленности-неогубленности. Согласные фонемы в результате развития дифференциальных признаков образуют оппозиции по звонкости-глухости, смычности-щелинности, лабиальности-лингвальности и т.д.

По мнению тюркологов, в древнетюркском языке не было фонологической корреляции по звонкости-глухости. Ее появление связывают с озвончением глухих согласных. В результате фонологизации аллофонов фонем, а также под влиянием соседних языков (лексики, терминов) обогащалась система консонантизма тюркских языков. Вместо звонкой фонемы <d> в древнетюркском произносилась глухая фонема <t>, вместо звонкой фонемы <ğ> произносилась глухая фонема <q>. Например: в древнетюркском – *alty*, в казахском – *aldy*; *barty* - *bardy*; *iolta* – *jolda*; *bertim* – *berdim*; *körtim* – *kördim*; *toquz* – *toğyz*; *saqyntym* – *sağyndym*; *kelti* - *keldi* т.д.

Французский тюрколог Л.Базен [25] отмечал, что в древнетюркском языке в системе вокализма было всего две гласные фонемы: открытая <a> и закрытая <y>. В процессе дивергенции аллофоны этих фонем создали ряд открытых <o>, <ö>, <e> и закрытых фонем: <i>, <u>, <ü>. В результате процесса фонологизации образовались новые фонемы. Процесс фонологизации представляет собой развитие звуков до фонематического статуса, избавление аллофонов фонем от позиционной зависимости и превращение в самостоятельные фонемы, и их способность к смыслоразличительной функции. Данные факты свидетельствуют о том, что в результате длительного развития фонологических систем тюркских языков постепенно менялась основная функция слогов, соответствовавшая древним морфемам.

В орхон-енисейских письменных памятниках в середине и в конце слова встречается заднерядное <ğ>, в казахском языке они произносятся с <u>, например, *otağ* – *otau*; *bağur* – *bauyr*. Такие процессы встречаются и в германских языках, под названием «опереднение» согласных в германских языках, описанное еще Расмусом Раском. Закон опереднения звуков <ğ>u так же подчиняется процессу фонологизации. В древнетюркском – *jalağ*, *otağ*, *bozağ*, *bağ*, *sağ*, *tağ*, *ağlaq*, *sağysqan*. В казахском языке – *jailau*, *otau*, *buzau* *bau*, *sau*, *tau*, *aulaq*; *sauysqan*.

Во разных языках существуют определенные связи между элементами фонологической системы, т.к. отдельная фонема не существует иначе, как в связи, которая

ведет к общему, к целостной системе. Две фонемы объединяются друг с другом в определенную оппозицию посредством дифференциальных признаков. Дифференциальными признаками фонем обозначают их акустико-артикуляционные свойства, которые воспринимаются говорящими и отличают фонемы друг от друга, а также способствуют распознаванию слов и морфем. Так, в казахском языке, как и в других тюркских языках различают гласные заднего и переднего ряда <a>:<ә>, <o>:<ө>, <ү>:<ү>, <ы>:<і>, являющиеся дифференциальными признаками данных фонем. Так же как у французских фонем <a> и <o> отсутствие назализации является дифференциальным признаком, так как во французском языке имеются назализованные <ã> и <õ>.

В киргизском, туркменском, якутском, венгерском языках краткость и долгота являются дифференциальными признаками различных фонем. Например в киргизском языке: слово [mal] означает «скотина», а [ma:l] употребляется в значении «время». В якутском языке: [tas] означает «камень», а [ta:s] – соответствует значению «снаружи». Так же как с венгерского языка [to:r] переводится как «ломать», [tor] означает «кинжал», [fu:zet] означает «тетрадь», [fuzet] обозначает растение «верба».

В русском языке твердость и мягкость согласных являются дифференциальными признаками фонем. Например: слова [кон], [кон'] и [тест], [тест'] различаются за счет твердых и мягких согласных фонем. Тогда как в казахском языке слова [bol – b'öl']; [tol – t'öl'] различаются не за счет твердых и мягких согласных, а за счет того, что слова целиком произносятся твердо или мягко. Согласная фонема <l> реализуется в твердой и мягкой вариации в зависимости от инлаутных твердых и мягких соседних гласных фонем. Твердость и мягкость согласных фонем в казахском языке не имеет фонологического значения, смысловозначительную функцию выполняют дифференциальные признаки по звонкости-глухости и по смычности-щелинности. Например: dän – tän, dana – tana, žaq – šaq, žek – šek, mas – žas, tal – sal, tez – sez т. б.

Сравнение фонем в оппозициях производится на основании фонетических черт тех звукотипов, которыми реализуются фонемы. У фонем, составляющих оппозицию, общие признаки – это черты синонимии фонем, и эти черты образуют основание оппозиции, а различные признаки – черты антонимии фонем, образующие противопоставление. Так, в оппозиции <b> : <p> в казахском языке общие признаки: 1) губно-губной, 2) смычный, а различительные признаки: <b> – звонкий, <p> – глухой. Или такой пример, гласные <a> : <y>. Общие признаки: 1) заднеязычный, 2) неогубленный, а различительные признаки: <a> – открытый, <y> – закрытый. Во французском языке гласные [ε] : [e] в словах *près* и *prés* противопоставляются друг другу по открытости-закрытости.

Дифференциальные различительные признаки образуют корреляцию фонологических оппозиций. Согласные по дифференциальному признаку *звонкие-глухие*: <b> : <p>, <d> : <t>, <z> : <s>, <j> : <š>. Гласные по дифференциальному признаку *открытость-закрытость*: <a> : <y>, <ä> : <i>, <o> : <ū>, <ö> : <ü>.

Звуковая система языков разного типа и происхождения находится в постоянном развитии за счет внутренних и внешних причин: превращение аллофонов в самостоятельные фонемы и за счет заимствованной лексики. В казахскую фонетическую систему через русский язык пришел звук ф, который в свою очередь был заимствован из европейских языков. Он долго не мог прижиться для русскоговорящих. Начинающихся с этой буквы слов в русском языке очень мало: *фабрика, фирма, фильм* - слова латинского происхождения. Это объясняется тем, что в славянских языках не было фонологической оппозиции <в> : <ф>, так же как и <с> : <ц> и <ч> : <ш>. Она появилась в результате процесса фонологизации. Поэтому в некоторых русских деревенских говорах до сих пор вместо аффрикатов [ц, ч] произносят [с, ш]. Вместо *птица, курица, конец* говорят *птиса, куриса, конес*, вместо *чай, чисто, ночь* говорят *шай, шисто, ношь* [26].

В казахском языке, в его парадигматике нет фонем <ц> и <ч>, <ф> и <в>, хотя в синтагматике они присутствуют, т.е. существуют как физические звуки, являясь аллофонами фонем <с> и <ш>, <п> и <б> в перцептивно слабой позиции, например, *кетсе*

[кеце], өтсе [wөце]; кетші [кечі], өтші [wөчі], абай бол [авайбол], қапшық [қафшық] и др. В будущем можно прогнозировать, что аллофоны фонем, освободившись от своей позиционной зависимости, из состояния дополнительного распределения, образуют фонологическую оппозицию с основными фонемами. Рассматриваемые аллофоны фонем под влиянием фонетических законов, при частом употреблении приспособляются к артикуляторному аппарату носителя языка.

Таким образом, фонетическая система любого языка обогащается в результате процесса фонологизации, зарождении новых фонем по внутренним законам самого языка, когда аллофоны фонем избавляются от своей позиционной зависимости, а также под влиянием внешних факторов: за счет смежных культур, новых понятий, заимствованных терминов. В настоящее время в развитых европейских языках фонем намного больше, чем букв. Если в латинском алфавите 26 букв, а фонем во французском языке 35, в английском 44, в немецком 42, в итальянском 32. Это объясняется тем, что после создания древнего латинского алфавита в результате процесса фонологизации количество фонем непрерывно росло. В восточноевропейских и скандинавских языках количество букв в алфавите больше (от 29 до 42), чем в западноевропейских (26), так как их письмо появилось позже, уже после зарождения новых фонем. В шведском, норвежском, финском языках в алфавите содержится 29 букв. В румынском, молдавском алфавите 31 буква, в польском, литовском, эстонском языках 32 буквы, латышском 33, в венгерском 40, чешском 42 буквы. Что касается тюркских языков, в турецком языке 29 букв, в туркменском – 30, в азербайджанском 32 буквы. Последний разработанный казахский алфавит на основе латинской графики состоит из 31 буквы. Мягкие гласные, как в турецком и азербайджанском языках, обозначаются посредством диакритического знака «умлаут» (ä, ü, ö) и «макрон» (ū), а согласные звуки посредством диакритических знаков «седиль» (ş), «бревис» (ğ). Все как в общетюркском алфавите, утвержденном на недавней конференции.

Современная казахская фонетическая система также находится в стадии развития и становления под влиянием внешних и внутренних факторов. С одной стороны, обогащение фонетической системы происходит за счет фонем, пришедших с других языков через заимствованные слова, с другой стороны - за счет внутренних законов самого языка, перехода аллофонов фонем с синтагматической оси в парадигматическую.

Таким образом, развитие фонематической структуры каждого языка представляет собой непрерывный процесс постоянного совершенствования звукового выражения языка. Универсальный процесс фонологизации с превращением аллофонов в самостоятельные фонемы характерен для языков различного типа. Используя методы диахронической фонологии в ретроспекции, можно проследить процессы развития фонологических систем любых, даже генетически неродственных языков. Опираясь на типологические критерии и факты универсалий, представляется возможным восстанавливать историю языка и прогнозировать его будущее.

Заключение. Духовное возрождение нашего общества немислимо без развития отечественной науки, сохранения своей культуры, собственного национального кода. Задача наших ученых-лингвистов поднять казахское языкознание на уровень мирового языкознания, сделать его конкурентноспособным и для этого есть все основания. Данное исследование, посвященное описанию звукового строя казахского языка на фонологическом уровне, будет способствовать дальнейшему развитию лингвистической науки, выявлению закономерностей и для других уровней языка, объяснению происходящих в языке изменений, предсказанию возможных путей его развития. Полученные результаты являются объективными и истинными, так как в исследовании использованы традиционные и современные научно-методические принципы и приемы, которые вкпе направлены на решение поставленных задач. Изучение исторической фонологии казахского языка в сравнительно-типологическом аспекте с другими родственными тюркскими языками свидетельствует о теоретической значимости работы. Учитывая, что фонемы являются материальной основой морфем, слов, грамматических

форм, можно описывать не только фонетико-фонологические процессы, но и общелингвистические явления тюркских языков. Историческая фонология открывает путь к решению неизученных проблем исторической грамматики, лексикологии, этимологии. Исследование исторической фонологии будет способствовать дальнейшему развитию сравнительно-исторического и типологического языкознания тюркских языков. В будущем это исследование может стать основой для дальнейших научных изысканий в этой области, будет способствовать созданию новых исследовательских работ и внесет достойный вклад в развитие общей лингвистики. Таким образом, мы надеемся, что исследования в области диахронической фонологии дадут дополнительный импульс и откроют новые пути в изучении некоторых нерешенных и сложных проблем тюркского (казахского) языкознания.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893-1911. Т. 1-IV.
2. *Богородицкий В.А.* Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1934.
3. *Шараф Г.И.* Палатограмма звуков татарского языка. Казань, 1930.
4. *Ramstedt G.J.* Einführung in die altaischen Sprachwissenschaft. I. Lautlehre // MSFOu. 1957.
5. *Дмитриев Н.К.* Вторичные долготы в тюркских языках // ИСГТЯ. 1955. Т.1.
6. *Киекбаев Дж.Г.* О передвижении гласных в башкирском языке // Учен. зап. Башк. пед. ин-та. 1956. Т.8.
7. *Мельников Г.П.* Причины нарушения симметрии киргизского вокализма // Тюркологические исследования. Фрунзе, 1970.
8. *Щербак А.М.* Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
9. *Ахундов А.А.* Фонетика азербайджанского языка. Баку, 1984.
10. *Thomsen K.T.* The closed “e” in Turkish // Acta Orientalia. Havniae, 1957. XXII.
11. *Vazin L.* Y a-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. XXX111, 1-2.
12. *Баскаков Н.А.* Историко-типологическая фонология тюркских языков. М., 1988.
13. *Байтұрсынов А.* Тіл тағылымы. Алматы, 1991.
14. *Жубанов Қ.* Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999.
15. *Томанов М.* Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Фонетика, морфология. Алматы, 1981.
16. *Мұсабаев Ғ.* Қазақ тілі тарихынан. Алматы, 1988.
17. *Аралбаев Ж.* Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. Алматы, 1988.
18. *Құрышжанұлы Ә.* Тіл тарихы туралы зерттеулер. Алматы, 2011.
19. *Оразов М.* Түркі тілдерінің зерттеліне бастауы туралы // Түркология, №4. 2004.
20. *Сағындықұлы Б.* Фонологические закономерности развития лексики тюркских языков. Алматы, 2009.
21. *Ескеева М.* Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері және қазіргі қыпшақ тілдеріндегі моносиллабтардың құрылымдық ерекшеліктері. Фил. ғыл. докт. ғыл. дәрежесін алу үшін дайындалған диссер. авторефераты. Алматы, 2007.
22. *Сабыр М.* Языковые элементы современного казахского языка в средневековых письменных памятниках. Вестник СВФУ, 2013, том 10, № 4, с. 85-89.
23. *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1952.
24. *Якобсон Р.О.* Избранные работы. М., 1985.
25. *Vazin L.* Y a-t-il en turc des alternances vocaliques // UAIB, 1961. XXXIII, 1-2.
26. *Журавлев В.К.* Диахроническая фонология. М., 1986.

UOT: 811.512.161

СВЯЗЬ ГЕММОЛОГИИ С ЛИНГВИСТИКОЙ

Гули Тоирова
Доктор филологических наук, профессор
Бухарский Государственный Университет
Бухара, Узбекистан
tugulijon@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1794-6575>

Резюме

Статья «Связь геммологии с лингвистикой» исследует пересечение двух разных дисциплин — науки о драгоценных камнях и языковедения. В статье подчеркивается, что хотя геммология и лингвистика являются самостоятельными науками, они могут пересекаться через изучение этимологии названий камней, их культурных и исторических ассоциаций. Описывается, как названия камней в разных языках отражают их физические свойства или мифологические значения. Лингвистика помогает анализировать, как эти термины адаптируются в разных культурах и как они эволюционируют со временем. Таким образом, статья раскрывает, что языки и геммологические знания тесно связаны через терминологию, культурные символы и исторические традиции.

Ключевые слова: этимология, терминология, культурные ассоциации, лингвистический анализ, названия камней, номасиология

GEMOLOGİYANIN LİŊVİSTİKA İLƏ ƏLAQƏSİ

Guli Toirova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Buxara Dövlət Universiteti
Buxara, Özbəkistan

Xülasə

“Gemologiyanın linqvistika ilə əlaqəsi” məqaləsində iki müxtəlif sahənin – elmin: qiymətli daşların və linqvistikanın kəsişməsində tədqiq olunur. Məqalədə göstərilir ki, gemologiya və linqvistika fərqli və müstəqil elm sahələri olsalar da onlar qiymətli daşların adlarının etimologiyasının, mədəni və tarixi assosiasiyası öyrənmək baxımından kəşif bilərlər. Qiymətli daşların müxtəlif dillərdə adları onların fiziki xüsusiyyətlərini, mifoloji mənalərini əks etdirir. Linqvistika bu terminlərin müxtəlif mədəniyyətlərdə necə adaptasiya olunduqlarını, tarixən necə evolyusiyaya uğradıqlarını araşdırır. Beləliklə, müəyyən olunur ki, gemologiya və fərqli dillərdəki biliklər terminologiya, mədəni simvollar və tarixi ənənələr vasitəsilə bir-birilə sıx şəkildə bağlıdır.

Açar sözlər: etimologiya, terminologiya, mədəni assosiasiyalar, linqvistik analiz, qiymətli daşların adları, nomasiologiya

CONNECTION BETWEEN GEMMOLOGY AND LINGUISTICS

Guli Toirova
Doktor of Philological Sciences, professor
Buxar State University
Buxara, Uzbekistan

Summary

The article “Connection between gemmology and linguistics ” explores the intersection of two different disciplines – gem science and linguistics. It was shown, that although, gemology and linguistics are independent sciences, they can intersect through the exploring of the etymology of gemstone names, their cultural and historical associations. It describes, that how the names of stones in different languages reflect their physical properties or mythological meanings. Linguistics helps to analyze, how these terms are

adapted in different cultures and how they evolve over time. Thus, the article reveals, that languages and gemological knowledge are closely related through terminology, cultural symbols and historical traditions.

Key words: Etymology, terminology, cultural associations, linguistic analysis, stone names, terminology, nomasiology

Актуальность. Геммология — это наука, изучающая драгоценные и полудрагоценные камни, их физические и химические свойства, происхождение, а также методы их оценки и классификации. Геммология играет важную роль в ювелирной промышленности и оценке драгоценностей, поскольку она помогает определить подлинность, качество и стоимость камней [8].

Аннотация. Связь между геммологией (наукой о драгоценных камнях) и лингвистикой (языковедением) можно объяснить через исследование названий камней, их этимологию, культурные ассоциации и терминологию, связанную с камнями. Эти науки пересекаются, когда речь идет о том, как драгоценные камни именуются и символизируются в разных культурах и языках.

Методы. Описательный, сравнительно-исторический, сравнительно-лингвистический

Введение. Драгоценные камни, являющиеся объектами материальной культуры, представляют большой интерес не только для минералогов, географов, геологов, но и для лингвистов. Приведу несколько примеров, которые иллюстрируют эту связь.

1. Этимология названий камней. Многие названия драгоценных камней пришли к нам из древних языков и отражают особенности этих камней или ассоциации, которые с ними связывались.

- *Алмаз* — слово происходит от греческого слова "ἀδάμας" (adámas), что означает "непобедимый", что отражает твердость этого камня.
- *Рубин* — его название происходит от латинского слова "ruber", что означает "красный", отражая его основной цвет.
- *Аметист* — греческое слово "ἀμέθυστος" (amethystos) переводится как "непьяный", что связано с верованиями, что этот камень предохраняет от опьянения.

Этимология помогает понять, как драгоценные камни получали свои названия в зависимости от их физических свойств или культурных значений. Это пересечение геммологии и лингвистики демонстрирует, как язык передает культурные и исторические знания о минералах.

2. Различия в названиях камней в разных языках. Геммологические термины могут сильно различаться в разных языках, что вызывает необходимость в лингвистическом анализе и точном переводе.

- Например, слово "diamond" в английском языке имеет аналог в русском — "алмаз", а в немецком — "diamant". Несмотря на то, что все эти слова обозначают один и тот же камень, их происхождение и форма различаются в зависимости от истории языка.
- *Турмалин* на разных языках может иметь разные названия и оттенки значений. В некоторых языках его название отражает особые местные представления о его свойствах.

Это важно не только с точки зрения лингвистики, но и в контексте международной торговли и маркетинга, где правильное понимание названий и их точное использование критически важно.

3. Культурные и литературные ассоциации. В литературе и фольклоре драгоценные камни часто имеют символическое значение, которое может различаться в зависимости от культурного контекста.

- В индийской культуре, например, рубины символизируют любовь и страсть, тогда как в западной литературе они могут ассоциироваться с королевской властью и благородством.

- *Жемчуг* в некоторых восточных культурах символизирует чистоту и мудрость, тогда как в западной литературе его могут связывать с грустью и потерей.

Разные культуры могут придавать камням разные значения, что отражается в языке и литературных произведениях. Лингвистика помогает раскрыть эти культурные оттенки значений через анализ текстов.

4. Проблемы перевода и адаптации терминологии. Перевод геммологических терминов может быть сложным, поскольку некоторые камни не имеют прямых аналогов в разных языках или культурах. Например, некоторые драгоценные камни могут иметь несколько видов, каждый из которых имеет свое название в одном языке, но отсутствует в другом.

- *Сапфир и лазурит* в некоторых языках могут иметь общие термины, в то время как в других они четко разграничены. Перевод и адаптация терминов требуют лингвистической точности.

5. Символика и фонетика названий. Названия драгоценных камней иногда имеют символическое значение не только по своей этимологии, но и по звучанию. Фонетика, или то, как звучат названия, может влиять на восприятие этих камней.

- В некоторых языках, например, в китайском, звучание названий может быть важным, поскольку в китайской культуре существует практика выбора названий, которые ассоциируются с удачей или благополучием. Например, название камня может напоминать по звучанию слово "счастье" или "благополучие".

6. Национальные и региональные названия. В разных регионах драгоценные камни могут иметь локальные названия, которые не всегда известны за пределами этой местности.

- В Средней Азии, например, *нефрит* и *бирюза* издавна были известны и высоко ценились, и у них были свои местные названия. Лингвисты могут исследовать, как эти названия менялись со временем и как они взаимодействуют с международными терминами.

В мире драгоценных камней и минералов чрезвычайно важны их химические свойства. Определенное химическое свойство определенного камня или минерала является основой для формирования его названия. Ниже мы рассмотрели несколько названий драгоценных камней и минералов, названных по их химическому составу. Один из них – алмаз (diamond).

Алмаз происходит от греческого слова “*adamas*”, что означает “неразрушимый, сильный”. Такое название камню было дано не зря, ведь алмазы – твердое и химически стойкое соединение, среди всех минералов алмазы обладают наибольшей твердостью [9]. Тот факт, что слово алмаз в переводе с индийского языка означает “нерушимый”, напрямую связано с химическими свойствами камня.

Золото – Gold. Это химический элемент, относящийся к 1-й группе периодической системы Менделеева [6], драгоценный редкий металл желто-красного цвета. Эта драгоценная руда — один из первых драгоценных металлов, с которым столкнулось человечество. Его название похоже во многих тюркских языках: в узбекском, турецком, казахском, татарском и башкирском языках это олтин (также произносится как алтын). Большинство названий элементов в тюркских языках даны по цвету естественного состояния элемента. На языке саха, который является местным языком Якутии, золото называется “*qixil kumis*”, то есть “красное серебро”. В Азербайджане золото называют просто “красным”. Узбекское слово “олтин” также имеет прямое отношение к слову “красный” (“*ol*”). В узбекском языке значение красного цвета задается словом “*ol*” (оно широко используется в средствах художественных образов). Слово *Oltin* также образовано от слова “*ol*”, что означает красный, и образовалось оно путем соединения слов “*ol*” и “*tun*” (ночь) в древнетюркском языке [1]. То есть узбекское значение слова золото – «краснота в ночи», «багрец в ночи». Потому что ночью цвет золота кажется сверкающим красноватым. Его корень на древней латыни означает «сверкающий желтый» [10].

Как видно из приведенных примеров, чтобы показать физические свойства драгоценных камней и минералов, ученые для их названий в основном использовали латинский и греческий языки науки. Например, название камня альбит связано с его цветом, который происходит от латинского слова «albus», что означает «белый» [7]. Минерал, похожий на весы, называется «лепидолит», то есть греческое слово *lepis* означает «весы», а *lithos* – «камень» [8].

Закключение. Геммология и лингвистические отношения можно обобщить с точки зрения их пересечения через языковую интерпретацию и культурные связи, но они по своей сути являются разными дисциплинами. Сравнительно-исторический метод помогает установить связи между языками через анализ лексики, грамматики и фонетики. Эволюция языков приводит к диалектам и новым языкам через процессы дивергенции и языковых изменений. Они пересекаются в том, как названия драгоценных камней передаются и интерпретируются в разных языках. Названия камней могут иметь древние этимологические корни, связанные с культурными и историческими традициями. Лингвистический анализ помогает изучить происхождение этих названий, их изменения и адаптацию в разных языках.

ЛИТЕРАТУРА

1. Begmatov E., Madvaliyev A., Mahkamov N. va boshqalar. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2006 – 2008. – B.115
2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent: “Universitet” nashriyoti, 2003. – B.143
3. Sinead L.M. Sacred Blood and Burning Coal: The Garnet Carbuncle in Early Medieval Europe. – A diss. for the degree of Master of Arts Art History. – New York, 2020. – P.12
4. Chisholm H. Encyclopædia Britannica: "Albite". – London: Cambridge University Press, 1911. – P.104
5. Фрей К. Минералогическая энциклопедия. – Ленинград: Недра, 1985. – С. 413.
6. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2000 – 2005. – B.142
7. Иванов А. В. "Этимология названий драгоценных камней в разных культурах". — Москва: Наука, 2015.
8. Петрова Е. Н. "Геммология: Введение в науку о камнях". — Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2018.
9. Смирнов И. А. "Лингвистический анализ в исторической терминологии". — Казань: Университетская типография, 2020.
10. Brown C. "Gemstones and Language: A Cultural Approach". — Oxford: Oxford University Press, 2017.
11. Johnson M. "The Intersection of Gemology and Linguistics". — New York: Academic Press, 2019
12. Toirova, G. Creation and importance of language corps in Uzbekistan. BIO Web of Conferences, 2024, 84, 04003.

UOT: 811.512.162

AZƏRBAYCAN POETİK DİLİNDƏ İŞLƏNƏN KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN DİGƏR TÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI

Nuray Əliyeva
Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA, Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
Naxçıvan, Azərbaycan
E-mail: naliyeva22@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-0223-5199

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan poetik dilində köməkçi nitq hissələrinin keçdiyi inkişaf yolu türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Göstərilir ki, bədii dildə də sözlər arasında əlaqə yaratmaq baxımından bu söz qruplarının çox böyük rolu var. Tarixən türk dillərində olduğu kimi poetik dilimizin də qədim dövrlərindən başlayaraq köməkçi nitq hissələri burada fikrin daha təsirli və emosional ifadəsinə kömək edən vasitə kimi işlənmiş, bədii dil inkişaf etdikcə onların da işlənmə tezliyi çoxalmışdır. İlk nümunələrdə nisbətən az işlənən köməkçi nitq hissələri müasir poetik nümunələrdə geniş şəkildə işlənməkdədir. Bu da orta əsrlərdə türk dillərində köməkçi nitq hissələrinin mövqeyinin nisbətən zəifliyi ilə izah oluna bilər. Tədqiqat göstərir ki, köməkçi nitq hissələrinin qohum dillərdə, o cümlədən poetik dilin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində müxtəlif variantları mövcud olmuş, müasir dövrümüzdə isə onların bir qismi dildən çıxmış və köməkçi nitq hissələri milliləşərək müasir ədəbi dilimizdəki şəkli ilə poetik dilimizdə də sabitləşmişdir. Burada *ilə/ilən, bəri/bərü* qoşmaları, *vəlakin, vəli, leyk, gər, əgərçi, zira, ki//kim* bağlayıcıları, *ha, axı//axır, dəxi, əcəba, hərgiz* ədatları, *əvvəla, saniyə, salisən, rabien* modal sözlərinin poetik dildə işlənmə dövrü və intensivliyi bədii nümunələr əsasında tədqiq olunmuş, onların digər türk dillərində işlənən variantları müəyyən edilmişdir. Köməkçi nitq hissələri fikrin düzgün və obrazlı ifadəsində, hiss və duyğuların qarşdakına daha dəqiq çatdırılmasında müstəsna rola malikdir. Bu baxımdan özünün emosional və ekspressiv xarakteri ilə adi danışığıdan fərqlənən poetik dildə onların işlənməsi bədii əsəri dil baxımından zənginləşdirir.

Açar sözlər: bədii dil, ilk anadilli nümunələr, türk dilləri, köməkçi nitq hissələri, təkamül, milliləşmə.

MUTUAL INTEGRATION OF AUXILIARY PARTS OF SPEECH USED IN THE AZERBAIJANI POETIC LANGUAGE WITH OTHER TURKISH LANGUAGES

Nuray Aliyeva
Doctor of philological sciences, Ass. professor
Nakhchivan Branch of ANAS
Institute of Art, Language and Literature
Nakhchivan, Azerbaijan

Summary

Development path of auxiliary parts of speech in the poetic language of Azerbaijan, is investigated in a comparative manner with Turkish languages in this article. It is shown, that these groups of words have a great role in creating connections between words in literary language. Historically, as in the case of Turkish languages, from the ancient times of our poetic language, auxiliary speech parts have been used here as a means to help express ideas more effectively and emotionally and as the literary language has developed, their frequency of using has also increased. Auxiliary speech parts, which are relatively little used in the first examples, are widely used in modern poetic examples. This can be explained by the relatively weak position of auxiliary parts of speech in Turkish languages, in the middle ages. The research shows, that various variants of auxiliary parts of speech existed in related languages, including poetic language, at different stages of developing and in our modern times, some of them have left the language, and the auxiliary parts of speech have become nationalized and stabilized in our poetic language with their

form in our modern literary language. Here were explored period and intensity of developing auxiliary parts of speech such as with - *ilə/ilən*, since - *beri/berü*, but – *vəlakin, vəli, leyk*, if – *gər, əgərçi, zira*, that - *ki//kim*, ha, *axı//axır*, more – *dəxi, əcəba, hərgiz*, first - *əvvəla*, second – *saniyən*, third - *salisən*, fourth – *rabieən* in poetic language on the basis of examples, their variants, which used in other Turkish languages, have been determined. Auxiliary parts of speech have an exceptional role in the correct and figurative expression of thoughts, feelings and emotions in a more accurate way. From this point of view, their developing in poetic language, which differs from ordinary speech with its emotional and expressive character, enriches the literary work in terms of language.

Key words: poetic language, first native language samples, turkic languages, auxiliary parts of speech, evolution, nationalization.

ВЗАИМНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ ИСПОЛЪЗУЕМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ПОЭТИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ С ДРУГИМИ ТЮРКСКИМИ ЯЗЫКАМИ

Нурай Алиева

Доктор филологических наук, доцент
Нахчыванского Отделение НАНА
Институт Искусства, Языка и Литературы
Нахчыван, Азербайджан

Резюме

В статье исследуется путь развития вспомогательных частей речи в поэтическом языке Азербайджана в сравнительном порядке с тюркскими языками. Показано, что эти группы слов играют большую роль в создании связей между словами в художественном языке. Исторически, как и в случае с тюркскими языками, с древнейших времен нашего поэтического языка здесь использовались вспомогательные части речи как средство, помогающее выражать мысли более эффективно и эмоционально выражать мысли, а по мере развития художественного языка увеличивалась и частота их употребления. Вспомогательные части речи, относительно мало используемые в первых примерах, широко используются в современных поэтических примерах. Это можно объяснить сравнительно слабым положением вспомогательных частей речи на тюркских языках в средние века. Исследование показывает, что в родственных языках, в том числе в поэтическом, на разных стадиях развития существовали различные варианты вспомогательных частей речи а в наше время некоторые из них ушли из языка. Вспомогательные части речи национализировались и стабилизировались в поэтическом языке с их формой в современном литературном языке. Здесь изучено период и интенсивность обработки вспомогательных частей речи как *ilə/ilən, bəri//bəri, vəlakin, vəli, leyk, gər, əgərçi, zira, ki//kim, ha, axı//axır, dəxi, əcəba, hərgiz*, во первых - *əvvəla*, во вторых - *saniyən*, во третьих - *salisən*, во четвертых - *rabieən* в поэтическом языке, определены их варианты, используемые в других тюркских языках. Вспомогательные части речи играют исключительную роль в правильном и образном выражении мыслей, чувств и эмоций, более точно. В этом отношении их развитие в поэтическом языке, отличающемся от обычной речи своим эмоционально-экспрессивным характером, обогащает художественное произведение в языковом отношении.

Ключевые слова: поэтический язык, первые поэтические образцы родного языка, тюркские языки, вспомогательные части речи, эволюция, национализация.

Aktuallıq. Türk dillərində tarixən işlənmiş köməkçi nitq hissələrinin poetik dilimizdə rolu, obrazlılıq yaratma xüsusiyyəti, poetik dilin ilk dövrlərindən günümüze qədər keçdiyi inkişaf, məruz qaldığı dəyişikliklər dil tariximizin öyrənilməsi baxımından olduqca aktualdır. Bədii dildə işlənmiş bu söz qruplarının ilk yazılı abidələrimizin dilindən günümüze qədər mənşəcə saflaşması, alınmalardan təmizlənərək milliləşməsinin izlənməsi dilimizin keçdiyi inkişaf yolunu aydınlaşdırmaq baxımından çox önəmlidir.

Annotasiya. Məqalədə poetik dilimizdə köməkçi nitq hissələrinin keçdiyi inkişaf yolu və onların türk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası araşdırılmışdır. Bu sözlərin bədii dildə xüsusi yeri var. Onlar fikrin daha dəqiq və obrazlı ifadəsinə, bir-biri ilə daha yaxşı əlaqələnməsinə xidmət edərək poetik dili zənginləşdirir. Köməkçi nitq hissələrinin dildə yaranması və keçdiyi inkişaf yolunu

izləmək üçün ən yaxşı və etibarlı mənbə poetik dildir. Çünki burada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından başlamış müasir dövrümüzdə qədər onların bütün təkamülü və baş verən dəyişikliklər aydın görünür.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri, müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Giriş. Bədii dildə hər bir sözün olduğu kimi köməkçi nitq hissələrinin də özünəməxsus rolu və mövqeyi var. Azərbaycan poetik dilinin tarixinə nəzər saldıqda zaman keçdikcə köməkçi nitq hissələrinin funksiyasının genişləndiyini görürük. Bu proses bütün türk dillərində belədir. İlk anadilli nümunələrimizdən başlayaraq müasir dövr yazıçı və şairlərimizin yaradıcılığına qədər izlədikdə köməkçi nitq hissələrinin keçdiyi inkişaf yolunu aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, klassik ədəbiyyatımızda bu sözlər nisbətən az işləndiyi halda ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində yaranan bədii nümunələrdə onların çox məhsuldar işləndiyi məlumdur. Dil tarixi ilə bağlı araşdırmalar da əvvəlki dövrlərdə dilimizdə və digər türk dillərində köməkçi nitq hissələrinin mövqeyinin zəif olduğunu təsdiqləyir. Ə.Rəcəbli bunu belə izah edir: “Qədim türk yazısı abidələrinin dilində köməkçi nitq hissələri zəif inkişaf etmişdir. V-IX əsrlərdə qədim türk qəbilələrinin dilində köməkçi nitq hissələri təşəkkül dövrü keçirirdi. Hələ Orxon-Yenisey abidələri dövründən əvvəl başlamış əsas nitq hissələrinin köməkçi nitq hissələrinə çevrilməsi prosesi davam edirdi. Buna görə də abidələrin dilində eyni bir sözün həm əsas nitq hissəsi, həm də köməkçi nitq hissəsi funksiyasında çıxış etməsi adi haldır” [7, 615]. Biz burada dil tariximizin bütün inkişaf dövrlərində köməkçi nitq hissələrinin fərqli variantlarının işlənmə məqamlarına və onların türk dillərinə inteqrasiyasına ayrı-ayrılıqda nəzər salmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Qoşma. Məlumdur ki, qoşmalar ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarına qoşularaq müəyyən məna çalarları yaradan köməkçi nitq hissəsidir. “Qoşmaların lüğəvi mənası olmasa da, qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən məna ifadə edir” [4, 336]. Həm klassik, həm də müasir poetik dilimizdə ən çox işlənən qoşma *ilə* qoşmasıdır ki, o qoşulduğu adlıq və ya yiyəlik hallı sözlə birlikdə birləşmə məzmununu ifadə edir. Müasir dilimizdə *ilə* sözlərə həm bitşik, həm də ayrı yazıla bilir. Dilimizin ən qədim vəziyyətini özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında isə bu qoşma, demək olar ki, bitşik yazılmışdır: Dirsə xan dişi əhlinin sözüylə ulu toy elədi, hacət dilədi; Bayındır xan Qalın Oğuz *bəgləriylə* tamaşaya baqardı (Kitabi-Dədə Qorqud).

XII-XIII əsr poetik dilimizin ən görkəmli nümayəndəsi Nəsiminin şeirlərində *ilə* qoşmasının işlənmə variantlarını izləmək mümkündür. Nəsimi qəzəllərindən götürülmüş beytə diqqət edək: Zat iləyəm, sifət *ilə*, gülşəkəram nabat *ilə*, Qədr iləyəm bərat *ilə*, bəstə dəhana sığmazam.

Yaxud: Oynaram rəqqas olub çəngü dəfü tənbur *ilən*, Çünki məndə şeş cəhət var, dönməzəm çarparadan (İ.Nəsimi). Yuxarıdakı nümunəyə əsasən deyə bilərik ki, Nəsimi yaradıcılığı timsalında klassik ədəbiyyatımızda *ilə* qoşmasının *ilən* variantı da işləkdir və hətta *ilə* formasına nisbətən daha aktivdir:

Hicr *ilən* girdi səvəşə könlüm üş meydan ara, Tazə yanmış dağ *ilə* köksinə qalxan bağladı (Kişvəri). H.Mirzəzadəyə görə, bu qoşmanın ən qədim forması *birlə//birlən* olmuşdur. Bu qoşma isə bir sayı və -lə şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır, “birlikdə, vəhdətdə” deməkdir [6, 208]. Deməli, *ilə* qoşmasının etimologiyasını da bu nöqtəyi-nəzərdən izah etmək lazımdır. Çünki bir sayı və -lə şəkilçisinin birləşməsindən yaranmış *birlə* müəyyən bir dövrə qədər poetik dilimizdə geniş şəkildə işlənmişdir: Xudaydin hər nə kim istərsən, ol küfrani-nemətdir, Şərabü şəm’ü şahid *birlə* əyyami-şab olsa (Kişvəri). Kişvərinin əlimizdə olan bu kiçikhəcimli divanında qoşmanın bu variantına tam 9 dəfə rast gəlirik. *İlən* variantı isə 4 dəfə işlənir. Bu da onu göstərir ki, XV-XVI əsrlərdə qoşmanın *birlə* variantı daha aktiv olmuşdur. Eyni fikri İ.Nəsimi, M.Füzuli yaradıcılığına da aid etmək olar. Lakin poetik dilimizin sonrakı mərhələlərində *birlə* qoşması əvvəlcə *b* və *r* samitlərini itirmiş, müəyyən bir dövr yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi *ilən* fonetik variantında işlənmişdir. Zaman keçdikcə qoşmanın *ilən* forması da arxaikləşmiş, *ilə* variantı fəallaşmışdır. Sonrakı dövr poetik dilimizdə *ilə* qoşmanın ən çox işlənən növü kimi poetik dilimizə xidmət edərək həm sözlərə bitşik, həm də ayrı şəkildə istifadə olunmuşdur: Məni görək bağışlayasınız, ey

mənim türk qardaşlarım ki, mən sizlə türkün açıq ana dili ilə danışırım (C.Məmmədquluzadə). İlə qoşması digər türk dillərində də işləkdir və demək olar ki, Azərbaycan poetik dilində yerinə yetirdiyi funksiyanı yerinə yetirir. Türkiyə türkcəsində ile, türkmən dilində bilen, özbək dilində blan//bilan, qazax və qırğız dilində menen, qaqaüz dilində isə ilan variantlarında işlənir [9, 84]. Qədim türk yazılı abidələrində də birlə variantında işlənməsi türk dillərinin əksəriyyətində yaxın fonetik variantlarda rast gəldiyimiz bu qoşmanın qədimdən bəri mövcud olduğunu deməyə imkan verir.

Bəri qoşması poetik dilimizin əvvəlki dövrlərində həm *bəri*, həm də *bəri* variantında işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da müasir dilimizdə olduğu kimi çıxışlıq hallı sözlərə qoşulan bu qoşmaya daha çox bəri variantında rast gəlirik: Necə kim bu düşi gördüm, şundan *bəri* aqlım-ussım dərə bilmən (Kitabi-Dədə Qorqud). Yeddi dayə, dörd ana, doqquz atadan *bəri*, Həştü çəharü pəncəm üç yenə şeş cəhatam (İ.Nəsimi); Yüz fəsadü fitnə təhrikilə bir kişvər alır, Ol dəxi asari-əmnü istiqamətdən *bəri* (M.Füzuli).

Göründüyü kimi Nəsimi dilində qoşmanın bəri forması fəaldırsa, Füzuli dilində müasir dilimizdə işlənən forması daha işləkdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, artıq XIV-XV əsrlərdən başlayaraq *bəri* forması öz yerini *bəri* formasına verməyə başlamışdır. Müasir poetik dilimizdə də bu qoşma geniş şəkildə çıxışlıq halda olan isimlərə qoşularaq zaman mənası ifadə edir: Həmin gün Səkinə xala da çoxdan bəri açmadığı sandığı açıb, çoxdan *bəri* geymədiyi sarı ipək paltarını çıxartdı (Elçin); Beləcə aylardan, illərdən *bəri*, Kəndimi yuxuma qoymur gecələr (M.Araz). Bəri qoşması müasir türk dillərinin əksəriyyətində işlənməkdədir. “Bəri qoşması zərflərdən ayrılmışdır, ancaq məkanda istiqamət bildirməyə xidmət edən bu söz zaman keçdikcə əlavə vəzifə də daşımış və öz leksik mənasını itirərək köməkçi rol oynamaq xüsusiyyəti də kəsb etmişdir” [9, 141]. Bu söz müasir Türkiyə türkcəsində, özbək, qırğız, noqay, qazax dillərində *beri*, tatar dilində *berli*, başqırd dilində *birle//bire*, başqırd dilində *bıl yakka* variantlarında işlənir. F.Zeynalova görə, bu qoşmanın ilk fonetik şəkli *bənqəru* olmuşdur [9, 143]. Həm poetik dilimizin ilk dövrlərində, həm qədim yazılı abidələrimizdə, həm də müasir türk dillərində işlənməsi bu qoşmanın da türk dillərində bütün dövrlərdə fəal olduğunu və bəri//bəri//beri şəklində sabitləşdiyini deməyə imkan verir.

Bağlayıcı. Poetik dildə ən çox işlənən köməkçi nitq hissəsi bağlayıcıdır. Burada fikrin obrazlı ifadəsi üçün sözlərin və cümlələrin bir-birinə bağlanması, onlar arasında əlaqə yaratması baxımından həm tabelilik, həm də tabesizlik bağlayıcılarının çox mühüm rolu var. Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də bağlayıcılar, əsasən, tabeli və tabesiz olmaqla qruplaşdırılır və məna növlərinə ayrılır. “Müasir ədəbi dilin şifahi formasına əsasən demək lazımdır ki, bağlayıcılar, ümumiyyətlə, ən çox yazı dilinə xas olan sözlərdəndir. Yazı dilində işlənən bağlayıcıların böyük bir qismi şifahi dildə yox dərəcəsidir. Özünün yazı dili ənənəsinə malik olan Azərbaycan dili bağlayıcılarına görə türk-osmanlı və qədim özbək dilləri ilə bir sırada, yazı ənənəsi olmayan digər türk dillərindən – qazax, qırğız, başqırd və s. dillərdən isə çox yüksəkdə durur” [6, 225]. XVIII-XIX əsrlərə qədər poetik dildə bağlayıcının *vəlakin*, *vəli*, *leyk*, *gər*, *əgərçi*, *zira* kimi bəzi ərəb və fars mənşəli nümunələri işlənmişdir: Həsənoğlu sənə gərçi duaçısıdır, *vəli* sadıq (İ.Həsənoğlu); Ləblərin şirin dəhanın *gərçi* əvvəl rəmz ilə, Açar əsrarın *vəlakin*, sirri-pünhan gizlidir (İ.Nəsimi); Öz xoşumla mən əsiri-qəmzə olmazdım, *vəli*, Sehrə saldı ol xumar gözlər məni cadu kimi (M.P.Vaqif); Tutmaq dilər qapında Füzuli məqam, *leyk*, Bu sirri kimsəyə açə bilməz, nihan tutar (M.Füzuli); Minbəd ciddü cəhdin yoxdur bizə lüzumi, *Zira* ki, əsri-halın bambaşqadır rüsumi (M.Ə.Sabir).

XIX əsrdən sonrakı poetik dilimizdə isə bu bağlayıcılar bəzən müasir formaları ilə paralel şəkildə işlənsələr də, tədricən işləklidən qalmışdır. Müasir poetik dildə isə onlar, ümumiyyətlə, yoxdur: Lakin bu bəlkə də içində Leyla olan yox, başqa təyyarə idi (Anar). Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur, zira ki, mal-mülk tələf olur gedir, amma söz qalır (C.Məmmədquluzadə). Bu bağlayıcıların işləklidən qalması prosesi, demək olar ki, bütün türk dillərində getmişdir. Yalnız onlardan bəziləri müasir türk dillərində işlənməkdədir. Məsələn, zira bağlayıcısı müasir qaqaüz dilində zera, türk dilində zira, özbək dilində zeroki variantında indi də işlənir: Yaz gününün eyle olur hāleti, zira eyle tertib olmuş āleti [10].

Gər bağlayıcısı mənşə etibarilə fars sözü olub, əgərin qısaldılmış formasıdır. Klassik ədəbiyyatımızda, əsasən, qısa forması işlədilmişdir. Bununla yanaşı eyni şairin dilində onun rəqarəng variantlarının işlənməsini də müşahidə etmək mümkündür. Məsələn, M.Füzuli bağlayıcını həm *gər*, həm *əgər*, həm də *əgərçi* formasında işlətməmişdir: Ey Füzuli, xubrulardan təğafüldür yaman, *Gər* cəfa həm gəlsə onlardan, bir ehsandır sana; Səba, əsirləri qəsdin eyləmiş ol gül, Bizi həm onda, *əgər* düşsə fürsətin, yad et!; Meydən *əgərçi* tövbə verir el Füzuliyə, Ey sərv, sən qədəh sunar olsan, rəvan içər (M.Füzuli). *Əgər* bağlayıcısı müasir türk dillərindən başqırd dilində *ägär//ägärzä*, qazax dilində *eğər//ägärkiy*, qırğız dilində *eğər//eğerde*, türk dilində *eğer* variantlarında işlənir.

Həmçinin tabelilik bağlayıcıları da poetik dilimizin bütün dövrlərində obrazlı nitqin ifadəsinə xidmət edərək müəyyən bir inkişaf yolu keçmişdir. Zamanla onların da səs quruluşunda, formasında bəzi dəyişikliklər meydana gəlmişdir. Tabelilik bağlayıcılarının poetik dildə ən fəali *ki* bağlayıcısıdır.

Bədii əsərlərin dilində işlək olan türkmənşəli *ki* bağlayıcısının qədim forması *kim* olmuşdur. Bu bağlayıcının həm qapalı (*kim*), həm də açıq (*ki*) şəkildə işlənməsinə qədim və orta əsr abidələrinin dilində tez-tez rast gəlirik. “XVIII əsrə qədərki dilimizdə *ki//kim* paralelliyinə təsadüf edilsə də, “*kim*” formasının aktivliyi daha qabarıq şəkildə görünür” [8, 349]. Bunu poetik dilimizin orta əsrlər dövrünə aid nümunələr də təsdiq edir: -Xanım, bu göz Bayındır xandan buyruq böylədir *kim*, oğlu-qızı olmayanı tanrı tala qarğayıbdır, biz dəxi qarğarız demişdir - dedilər (Kitabi-Dədə Qorqud). Klassiklərimiz yaradıcılığında da *ki* bağlayıcısının bu variantı daha işləkdir: Surətə baxü mə'nini surət içində tanı *kim*, Cism ilə can mənəm, vəli cism ilə cana sığmazam (İ.Nəsimi); Ey pəri, çox işveyi-hüsninə məğrur olma *kim*, Mülki-fani sanmagil *kim*, nə sana qaldı, mana (Ş.İ.Xətai).

“Yazılı abidələrin dilini nəzərdən keçirdiyimiz zaman belə aydın olur ki, XVIII əsrə qədər yazı dilində *kim* şəkli *ki*-yə nisbətən daha çox aktiv olmuşdur. Lakin bu üstünlük bu dövrdən sonra öz yerini *ki* bağlayıcısına vermişdir. XIX–XX əsrlərin dilində isə *kim*-dən üslub xatirinə istifadə edilmişdir” [6, 232]. Dilin sonrakı inkişafında qapalılıqdan açıqlaşmaya gedən prosesdə *kim* bağlayıcısı poetik dilimizdə *ki* formasında sabitləşmişdir: Mən aysız bir gecədə sahildə durub dənizə baxırdım və mənə elə gəlirdi *ki*, dənizin zülməti ayı udub həzm eləmişdir (Anar). Mənə elə gəlir *ki*, tutsam sənin əlindən, Çiyinimlə qaldıraram bütün Yer kürəsini (X.R.Ulutürk). Bağlayıcının qədim variantının izləri isə *m>n* səs əvəzlənməsinin təsiri ilə *kin* variantında şivələrimizdə mühafizə olunaraq günümüzə qədər gəlmişdir. *Ki* bağlayıcı kimi türk dillərində tarixən də, müasir dövrdə də fəaldır. Lakin qohum dillərin heç birində bu bağlayıcının rolu Azərbaycan dilində olduğu qədər deyil. “*Ki* bağlayıcısı müasir türk dillərində nisbətən az işlənir. Burada *ki* ən çox ədat kimi çıxış edir. Məsələn, müasir qaqauz dilində *ki* bağlayıcısının yerinə daha çox *ani* (*hani*) işlənir. Burada *ani* bağlayıcısı *ki* bağlayıcısını dildən sıxışdırıb çıxarmaq üzrədir” [9, 292]. Bu köməkçi nitq hissəsi qazax dilində *eken*, türk, başqırd, qırğız, türkmən, uyğur dillərində *ki* variantında işlənir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin imkanlarından məharətlə istifadə edən söz sənətkarları poetik dildə bağlayıcının bütün növlərindən yerli-yerində istifadə edərək yüksək sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə malik nümunələr yarada bilmişlər: Fizzə də *irəliki* yerində yanını yerə verib, təəccüb ilə baxırdı gah anasının və gah qardaşının üzünə (C.Məmmədquluzadə). Nə içimdə ağlamağa, Nə də gülməyə qoymurlar (M.Araz). Nəsiminin iş başında durmağı böyük xoşbəxtlikdir, çünki həq ondadır (İ.Muğanna).

Ədat. Poetik dildə geniş işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri də ədatdır. Ədatlar cümlənin təsir gücünü artıran sözlər olduğu üçün onlarsız poetik dili təsəvvür etmək mümkün deyil. Yazıçı, yaxud şair öz fikrlərinin oxucu üzərində daha təsirli olması üçün bu köməkçi sözlərdən yaradıcı şəkildə istifadə edə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan poetik dili ədatlarla zəngindir. “Ədatlar müstəqil nitq hissələrindən törəyib, köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçməkdə olan bir nitq hissəsidir” [1, 132]. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərinə aid əvvəlki dövrlərin tədqiqatlarında ədatlar, o cümlədən modal sözlər ayrıca nitq hissəsi kimi qeyd olunmamışdır. Onlar da digər köməkçi nitq hissələri kimi

zərflərin daxilində öyrənilmişdir. Lakin zamanla türk dillərində bu söz qrupları əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə doğru inkişaf keçmiş və əsas nitq hissələrindən ayrılaraq köməkçi nitq hissələrinin bir növü kimi araşdırmalarda öz yerini almışdır.

Məlumdur ki, yuxarıda haqqında danışdığımız *ki//kim* bağlayıcısı həm də ədat kimi işlənir. Köməkçi nitq hissələrinin öyrənilməyə başladığı ilk dövrlərdə tədqiqatlarda *ki* əsasən bağlayıcı kimi qeyd edilmiş, lakin sonradan onun sözləri və cümlələri əlaqələndirmək xüsusiyyətinin zəifləyərək mənanı qüvvətləndirməyə xidmət etməsi ilə ona həm də ədat nöqtəyi-nəzərindən yanaşılmışdır. “*Ki* oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan, türk və qismən də qaqauz, qırçaq qrupu dillərindən isə ancaq özbək dilində ədat kimi qeyd edilir [9, 211]. Bu ədat türk dillərində olduğu kimi poetik dilimizin əvvəlki əsrlərə aid nümunələrində də eynilə bağlayıcı vəzifəsində çıxış etdiyi kimi, *kim* variantında işlənmişdir. Buna daha çox klassiklərimizin əsərlərində rast gəlirik: Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana, Bunca *kim*, yeldi-yügürdü, yetmədi Məcnun mana (M.Füzuli). Ta *kim*, ol xurşidruş getdi gözümdən su təki, Göz yaşım anın yüzündən aşına qaldı mana (Ş.İ.Xətai). Lakin onun işlənmə tezliyi başlayıcı rolunda olduğu qədər çox deyil və nisbətən az qarşımıza çıxır. “Milli dilimizin formalaşma prosesinə başladığı ilk dövrlərdən etibarən, yəni XVIII əsrin axırlarından başlayaraq *kim* ədatı həmcinsləri kimi sadələşərək, *ki* şəklində sabitləşmişdir” [6, 211]. Poetik dilə aid nümunələrin tədqiqi göstərir ki, *kim* ədatının *ki* şəklini alması birdən-birə baş verməmiş, müəyyən müddət bu iki forma paralel şəkildə işlənərək, tədricən *kim* arxaik hal almış və öz yerini *ki* variantına buraxmışdır. Məsələn XIX əsr poetik dilimizin gözəl nümunələrini yaradan Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında bu paralelliyi bariz bir şəkildə müşahidə etmək mümkündür: Sənə *ki*, qalmayıb gəmi aləmin, Seyri-bağə, zövqü səfayə bir bax!; Məni qovğayi-şehri-bəhri-Baku təlxkam etməz, Nədən *kim*, aşıqi-şeyda olan kəs qalü qıl istər (Q.Zakir). Poetik dilimizdə *kim//ki* ədatının sinonimi kimi *ha* ədatının da işləndiyini görmək mümkündür. Xüsusən XVI-XVII əsr poetik nümunələrində *ha* ədatının fəallaşdığını müşahidə etmək olur: Çərxi-fələk, mən *ha* köçdüm yurdumdan, Ayrı düşdüm qoşunumdan, ordumdan (M.V.Vidadı). O *ha* billəm gəlməz görməyə məni, Barı, gəndən tamaşayə gələydi (Q.Zakir). Müasir dilimizdə ədatın bu forması şivələrimizdə işlənməkdədir. Bəzi poetik nümunələrdə də yerli koloriti saxlamaq, obrazın dilində dialekt xüsusiyyətlərini mühafizə etmək üçün müəlliflər ondan istifadə etmişlər: Rüstəm dayı, burda mənim, ya da komsomolun işini müzakirə etmərlər *ha*, salırsan ortalığa (M.İbrahimov).

Azərbaycan poetik dilinin ilk yazılı nümunələrində işlənən ədatlardan biri də *axır* ədatı olmuşdur ki, dilin sonrakı inkişafı prosesində həmin ədatdan söz sonundakı *r* samiti düşmüş və *axı* formasını almışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dan başlayaraq XVIII-XIX əsrlərə qədər ədatın *axır* formasının işləndiyini izləmək olur: Qarşu yatan qara dağın yıqılmışdı idi, yucaldı, *axır!* (Kitabi-Dədə Qorqud); Nola səni sevmişəm kafir dəgüləm *axır*, Cümlə səni sevrələr bir bən dəgüləm *axır* (Q.Bürhanəddin); Ey mənə hərdəm deyən *kim*, baxma xubun üzünə, Aşıqin *axır* gözü var, ol qədər nadan degil (İ.Nəsimi); Öldürdün *axır*, məndə *ki*, can qalmaqda əsla, Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq? (M.P.Vaqif). Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövr nümunələrində də ədatın *axır* variantı müasir forması olan *axı* ilə paralel işlənmiş, daha sonra isə öz yerini tamamilə sonuncuya vermişdir: *Axı*, bu qocada hansı eşq ola bilərdi *ki*, Məhtabanı sarsıtsın, yerindən tərپətsin?! (S.Rəhimov); *Axı*, mən bu günü zülmət ömrümün, İlk çıraqı kimi arzulamışam (X.R.Ulutürk). “Ədatların nitqdəki rolu çox geniş və çoxcəhətlidir. Onlar cümlə üzvü olmur, lakin cümləyə müxtəlif cəhətdən məna incəlikləri verir, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir” [2, 308]. *Axı* ədatı da həm müasir dilimizdə, həm də poetik dildə fikrin təsir gücünü artırmaq məqsədilə fəal şəkildə işlənir. “Bu ədat müasir türk dillərindən yalnız Azərbaycan dilində *axı*, türkmən dilində *axırı//axırın//axırım* variantında işlənir” [9, 196]. Digər türk dillərində isə bu ədatın yaratdığı məna çaları müxtəlif başqa ədatlar vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Hal-hazırda ədəbi dilimizdə işlənməsə də, müasir poetik nümunələrimizdə də bəzən ədatın *axır* variantının işləndiyini müşahidə etmək olur: *Axır*, xan öz məhrəmindən başqa bir qıza, bir qadına göz yetirməməlidir! (S.Rəhimov).

Poetik dil tariximizdə *dəxi* qüvvətləndirici ədatına da çox rast gəlirik: Vardı bu qırq yigidin yigirmisi bir yana, yigirmisi dəxi bir yana oldı (Kitabi-Dədə Qorqud). Sevindi, aydır; imdi

neyləyəlim, Hələ bir qıza *dəxi* söyləyəlim (Dastani-Əhməd Hərami). Ey Füzuli, bəs ki, qəmnək oldu əhvalın soran, Qəmdən ölsən, hiç kim sormaz *dəxi* əhvalını (M.Füzuli). Bu ədat sözdən və ya ifadədən sonra işlənərək ona qüvvət, emosional məna çaları verir. Poetik dilimizin əvvəlki əsrlərə aid nümunələrinin dilindəki *dəxi* ədatı müasir ədəbi dildə işlənən artıq və da, də ədatlarının sinonimidir. “Azərbaycan dilinin qədim dövrlərində üstünlük *dəxi* ədatına verildiyindən, da, də nisbətən az işlənmişdir” [6, 212]. Bu ədat Türkiyə türkcəsində və türk poetik dilində *dahi* variantında geniş şəkildə işlənir: Bir *dahi* gelemem menzirim ırak, Ölüm ile ayrılığın elinden (Pir Sultan Abdal).

Azərbaycan poetik dilinin XIX əsrə qədər olan nümunələrində daha çox sual cümlələrində işlənən *acəba* ədatına da rast gəlirik. Ərəb mənşəli bu köməkçi nitq hissəsi işləndiyi cümlələrə təəccüb məzmunu qazandırır: *Əcəba*, bu huri üzlü məhi-bədr, ya pərimi? (İ.Nəsimi); *Əcəba*, mən öz əmimin evində xidmətçiyəmmi? (C.Cabbarlı); *Əcəba*, sən onu nerdən aldın, Şübhəsiz, başqalarından çaldın (H.Cavid). “*Əcəba*-da ədatlıq xüsusiyyəti müəyyən qədər özünü göstərsə də, o, Azərbaycan dilində normallaşa bilməmişdir” [6, 220]. Doğrudan da, poetik dilimizin sonrakı dövrlərinə aid nümunələrin təhlili göstərir ki, bu ədat dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və daha çox osmanlı türkcəsinin təsiri altında yazılmış əsərlərdə özünü göstərmişdir. Müasir türk dilində ədəbi dil səviyyəsində də bu ədat *acaba* variantında işlənir: Bırakırlar mı, eğer gitmemiş olsam *acaba*? Doğrudur, gitmeliyim... Koşurunuz bir araba (M.A.Ersoy).

Ədəbi dilimizdə, o cümlədən şifahi dildə sabitləşə bilməyən lakin poetik dilimizin müəyyən bir dövründə işlənən ədatlardan biri də *hərgiz* ədatıdır. “*Hərgiz* Nəsimi və ondan sonra gələn şairlərimizin dilində işlənmişdir” [6, 222]: *Hərgiz* zəmanə kimsəyi xoşnud qılmadı, Hər fikr namüvafiqü hər fe’l nasəvab (İ.Nəsimi); Nə can qaldı, nə dil məndə ki, ya Rəb, qalmasın *hərgiz*, Nə can bir ləhzə canansız, nə dil dildardan ayru (Kişvəri); Xətəinin duasıdır dəmadəm, Ki, yarəb, olmasın *hərgiz* zəvalın (Ş.İ.Xətai). İşləndiyi cümlədə daha çox “əsla, heç vaxt” mənasında inkarlıq məzmunu yaradan bu ədat ərəb mənşəli olub, müasir dilimizdə və dialektlərimizdə işlənir. Lakin poetik dildə bəzi hallarda ona rast gəlmək olur: Ağalar, özünüz bilirsiniz ki, mənim *hərgiz* ovdan əliboş qayıtdığım olmamışdır (Ə.Məmmədخانlı). Baxmayaraq ki, həm şifahi nitqdə, həm də şivələrdə müşahidə edilmədiyini nəzərə alaraq onun danışiq dilində sabitləşmədiyini qeyd edirik, maraqlıdır ki, “Koroğlu” dastanında da bu ədat işlənmişdir: Ucalardan uca dağı, *Hərgiz* gələ bilməz yağı (Koroğlu). Lakin bu ədatın zaman keçdikcə poetik dilimizdə də işlənmə tezliyi azalmış və o tədricən passiv sözlər cərgəsinə keçmişdir.

Modal sözlər. Modal sözlər türk dillərinin nisbətən sonrakı inkişaf mərhələsində formalaşmış danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirən köməkçi nitq hissəsidir. Bunu türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrinin dilinin tədqiqi də sübut edir. Ə.Rəcəbli Orxon-Yenisey abidələrində iki modal sözün (ersər, erinç) işləndiyini qeyd edir [7, 637]. Onların da modal söz olması türkoloqlar tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunmuşdur. “Modallıq münasibəti əqli inkişafın ən kamil dövrlərinin məhsulu kimi meydana çıxır” [6, 240]. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində də modal sözlər məhdud sayda işlənmişdir: Vallah, sultanım bu yigit yüzi niqablu yaxşı yigittir (Kitabi-Dədə Qorqud). “Türk dillərində nitq hissələri içərisində modal sözləri ayrıca bir qrup kimi fərqləndirmək təşəbbüsü N.Dmitriyevə aiddir” [9, 226].

XIV əsrə qədərki poetik dilimiz daha çox klassik janrda, ərəb və fars dillərinin güclü təsiri altında olduğu üçün burada işlənən modal sözlərin əksəriyyəti də mənşəcə bu dillərə məxsusdur. Eyni fikri digər türk dillərinə və onların poetik dilinə də aid etmək olar. Lakin bədii üslub janrca zənginləşdikcə və milliləşdikcə bu modal sözlərin bir çoxu işləklidən qalır və onların yerini milli mənşəli modal sözlər alır: Oldur mənə murad ki, oldur sənə murad, *Haşa* ki, səndən özgə ola müddəə mana (M.Füzuli); Həzə yazı idi ki, gəldi başa, Əzəldən yazılan pozula, *haşa* (Dastani-Əhməd Hərami); Sünbülün çinində könlüm eyləsə məskən, *nola*, Əhli-tövhidin məqamı rövzeyirizvan olur (İ.Nəsimi); Cənabi-asitanında, diriğa, qiymətim yoxdur, Vüsəlin özgələr gördi, mənə yandırdı hicranın (Ş.İ.Xətai). H.Mirzəzadə yazır ki, orta əsrlər Azərbaycan dilində ən çox modal söz Füzulidə işlənir. Onların Füzulidə bolluğu və işləkliyi şairin fikir zənginliyi, üslub əlvanlığı ilə şərtlənir [6, 245]. Nümunələrdəki *haşa*, *nola* modal sözləri müasir türk dilində işləkdir: Birleşmesi kabil mi ya tevhid ile yesin, *Haşa*! Bunun imkanı yok elbette bilirsın (M.A.Ersoy).

Ədəbi dil inkişaf etdikcə modal sözlər də zənginləşmə prosesi keçirir. Yuxarıdakılardan nisbətən sonrakı dövrlərdə yaranan poetik nümunələrdə, xüsusən nəsr nümunələrində fərqli modal sözlər müşahidə edirik: *Əvvəla*, vücudi-zicudi-cənab şərif olsun! *Saniyə*n, əgər bu tərəfin əhvalatını pürsiş eləsəniz əlhəmdü Allah siz vücudi-bimislilərin duasının bərəkətindən zindəganlıq eləyib sizin ruhunuza duagü varıq. *Salisən*, bəndeyi-həqirin bir az məşğələsi olmağa görə xidmətinizə gəlməkdə bir az təxir eləyirəm. *Rabiən*, mənim bir qulluğum var (Ö.F.Nemanzadə). Burada işlənən *əvvəla*, *saniyə*n, *salisən*, *rabiən* modal sözləri ərəb mənşəli olub, müasir dilimizdəki *birincisi*, *ikincisi*, *üçüncüsü*, *dördüncüsü* modal sözlərinə ekvivalentdir və sıra, ardıcılıq bildirir. Bu modal sözlər, xüsusən, XVIII-XIX əsr poetik dilimizdə daha çox işlənmişdir. XIX əsrdən başlayaraq dram, nəsr dilinin formalaşması ilə bağlı modal sözlərin də rəngarəng formaları meydana çıxır. Bu dövrdən modal sözlər milliləşməyə doğru inkişaf edir və poetik dildə də onların yerini öz dilimizə məxsus vahidlər tutur: Müşavirədən sonra mən özümü narahət hiss elədim, *əvvəla* ona görə ki, tamamilə haqlı deyildim, *ikincisi* ona görə ki, Firuzun məsləhətlərini xatırladım, *üçüncüsü* də ona görə ki, bu işdən də getmək istəmərdim (Anar); Görünür, bu bağda yaşayan bu quş, Anadan olan bəduğur olmuş (S.Vurğun); Mənəvi dirilik hələ bir yana, Tutalım, saymırsan öz şöhrətini. Hansı səadətə dəyişmək olar, Qanmaq, dərk eləmək səadətini (X.R.Ulutürk). Nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaqla modal sözlərin poetik dildəki inkişafını aydın şəkildə izləmək mümkündür. Türk dillərində modal sözlərin böyük bir hissəsi ortaq vahidlərdir və əksər dillərdə onlara rast gəlinir. Bununla yanaşı, türk dillərində belli, besbelli, sahiden (Türkiyə türkcəsi), bezbelli (qaqauz dili), erine (əlbəttə - qazax dili) modal sözləri də işlənir ki, onlara Azərbaycan dilində rast gəlmirik. Bu da modal sözlərin fərdi xüsusiyyətlərinin daha qabarıq olması ilə əlaqədardır.

Nəticə. Türk dillərində köməkçi nitq hissələri fikrin düzgün və obrazlı ifadəsində, hiss və duyğuların qarşdakına daha dəqiq çatdırılmasında müstəsna rola malikdir. Bu baxımdan özünün emosional və ekspressiv xarakteri ilə adi danışıqdan fərqlənən poetik dildə onların işlənməsi vacibdir. Yaradıcı şəxsiyyətin öz oxucusu ilə ünsiyyətində, fikirlərinin daha təsirli ifadəsində köməkçi nitq hissələrinin də özünəməxsus yeri vardır. Poetik dilimizin müxtəlif inkişaf dövrlərini izləyərkən, bu dövrləri xronoloji ardıcılıqla təhlil edərkən, burada işlənmiş köməkçi nitq hissələri digər türk dilləri ilə müqayisə edərkən onların keçdiyi inkişaf yolunu aydın görmək olur. Tədqiqat bir daha göstərir ki, köməkçi nitq hissələri qohum dillərdə, o cümlədən poetik dilimizin ilk dövrlərindən günümüzə qədər müəyyən mərhələlər keçərək dəyişikliyə uğramış, zənginləşmiş və milliləşmişdir. Müasir dövrdə isə həm qoşma, həm bağlayıcı, həm ədat, həm də modal sözlər poetik dilimizin lüğət tərkibində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Həm nəzm, həm də nəsr əsərlərinin dilində köməkçi nitq hissələri fikrin daha dəqiq, düzgün və obrazlı ifadəsinə xidmət edir və əsərin dilini rəngarəng edərək onun oxucu tərəfindən sevilməsinə, daha yaxşı anlaşılmasına kömək göstərir. Onların əksəriyyəti türk dillərində də yaxın və ya eyni variantlarda işlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya III hissə, Bakı, 2007
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
3. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1991, 1183 s.
4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
5. Kazımov İ. Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild. Bakı: Elm, 2019, 304 s.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, 372 s.
7. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I cild. Bakı: Nurlan, 2006, 648 s.
8. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.
9. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 311 s.
10. https://www.etimolojiturkce.com/kelime/zira#google_vignette

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Məhərrəm Məmmədli

UOT: 81.282.2

KÜÇA LƏHCƏSİNDƏ ATA SÖZÜ HAQQINDA

Abduşükür Məhəmməd Qumtur
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Müstəqil tədqiqatçı, yazıçı, şair
Avropa Uyğur Akademiyasının müfəttişi
Stockholm, İsveç
gumtur@gmail.com
[Orcid: 0009-0006-6170-2315](https://orcid.org/0009-0006-6170-2315)

Xülasə

Böyük karvan yolu adlandırılan İpək Yolunun şimal xəttinin ortasında yerləşən Küça qədimdən Tanrı Dağlarının şimal və cənubunu, qərb və şərqə birləşdirən mühüm bir nöqtə olmuşdur. Küçanın şimalında böyük Tanrı Dağları, cənubunda isə sonsuz Taklamakan səhrası yerləşir. Küça uyğurların ən qədim ata yurdlarından biridir və burada tarix boyu yalnız uyğurlar deyil, eyni zamanda soqdlar, ariyanlar və toxarlar da yaşamış və Küça mədəniyyətinin formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişlər. Küça mərkəzi Asiya iqlimində və mərkəzi Asiya dairəsində buddizm və islam dinlərinin mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Küçanın coğrafi üstünlüyü və özünəməxsus mədəni qatları küça sakinlərinin dilinə də öz təsirini göstərmiş və qədimdən bu yana Küça ləhcəsi uyğur dilinin başqa bölgələrindən fərqli bir ləhcə təşkil etmişdir. Küça ləhcəsi uyğur dilinin digər ləhcələrindən yalnız səslərin yumşaqlığı və ədəb-ərkan baxımından deyil, həm də lüğət tərkibindəki sözlərin özünəməxsusluğu ilə də fərqlənir. Müasir dövrdə uyğur dili dialekt və ləhcələri üç böyük dialektə və onlarla ləhcəyə bölünür, Küça bölgəsi isə uyğur dilinin mərkəzi dialekti olan Tarım ləhcəsinin Küça ləhcəsinə ayrılmışdır. Küça ləhcəsi Bay, Şahyar və Toqsu rayonlarını əhatə edir və bu ləhcənin yayıldığı bölgələrdə ata üçün "ata" sözü istifadə edilməkdədir. Bu məqalədə Küça və Küça ləhcəsində əsas söz olan "ata" sözü tarixi mənbələr əsasında izah olunur.

Açar sözlər: Küça, Kūsən, dialekt, ata, ləhcə

ON THE WORD "FATHER" IN THE KÜCHA DIALECT

Abduşükür Məhəmməd Qumtur
Candidate of Philology, Ass. Professor,
Inspector of the European Uyghur Academy
Stockholm, Sweden

Summary

Kücha, located at the midpoint of the northern route of the Silk Road, which is called the Great Caravan Route, has long been an important intersection connecting the northern and southern sides of the Tian Shan Mountains as well as the east and west. To the north of Kücha are the great Tian Shan Mountains, and to the south lies the vast Taklamakan Desert. Kücha is one of the ancient homelands of the Uyghurs, and throughout history, not only Uyghurs but also Sogdians, Aryans, and Tocharians lived here, contributing in various ways to the formation of Kücha's culture. Kücha has been a center of both Buddhist and Islamic culture within the Central Asian climate and region. The geographical advantage and unique cultural layers of Kücha have also influenced the language of its inhabitants, making the Kücha dialect distinct from other regions of the Uyghur language. The Kücha dialect differs from other Uyghur dialects not only in the softness of its sounds and politeness in manner but also in the uniqueness of its vocabulary. In the modern era, the Uyghur language is divided into dialects and sub-dialects, categorized into three major dialects and numerous sub-dialects. The Kücha region belongs to the Kücha sub-dialect of the Tarim dialect, which is the central dialect of the Uyghur language. The Kücha dialect encompasses the Bay, Shahyar, and Toqsu districts, and in these regions, the word for "father" is "ata." This article explains the word "ata" in the Kücha dialect based on historical sources.

Keywords: Kücha, Kūsən, father, dialects, accents.

О СЛОВЕ "ОТЕЦ" В КЮЧИНСКОМ ДИАЛЕКТЕ

Абдушукур Махаммед Кумтур
Кандидат филологических наук, доцент

Независимый исследователь, писатель, поэт,
Инспектор Европейской Академии Уйгуров
Стокгольм, Швеция

Резюме

Кюча, расположенная в середине северного маршрута Шелкового пути, называемого Большим караванным путем, с древних времен была важным узлом, соединяющим север и юг Тянь-Шаня, а также запад и восток. На севере от Кючи расположены великие Тянь-Шаньские горы, а на юге — бескрайняя пустыня Такла-Макан. Кюча является одним из древнейших родных мест уйгуров, и на протяжении истории здесь жили не только уйгуры, но также согдийцы, арии и тохары, которые оказали определённое влияние на формирование культуры Кючи. Кюча была культурным центром буддизма и ислама в центральноазиатском климате и регионе. Географическое преимущество Кючи и её уникальные культурные слои также повлияли на язык её жителей, что сделало Кючский диалект отличным от других регионов уйгурского языка. Кючский диалект отличается от других уйгурских диалектов не только мягкостью звуков и вежливостью в общении, но и уникальностью словарного состава. Всовременную эпоху уйгурский язык делится на диалекты и поддиалекты, классифицируемые на три крупных диалекта и множество поддиалектов. Кючский регион относится к кючскому поддиалекту таримского диалекта, который является центральным диалектом уйгурского языка. Кючский диалект охватывает районы Бай, Шахяр и Токсу, и в этих регионах слово для обозначения отца — "ата". В данной статье объясняется слово "ата" в кючском диалекте на основе исторических источников.

Ключевые слова: Кюча, Кюсан, отец, диалекты, говоры

Aktuallıq. Türk xalqlarının, xüsusilə böyük keçmiş, zəngin mədəniyyəti olan, eyni zamanda daima təqiblərə və məhrumiyətlərə düçar olan uyğurlar haqqında tarixi aspektdə olan hər bir tədqiqat işi aktuallığı ilə diqqət çəkir. Bu mənada çox qədim tarixə malik Kuça dialektində və uyğurların tarixinə aid mənbələrdə işlənən "ata" sözünün işlənməsi, M.Kaşğarlının "Divanü lügət-it türk" əsərində bu sözə rast gəlinməsi türk dillərinin eyni kökdən yaranması faktını bir daha təsdiq edir.

Annotasiya. Kuça (Küsən) uyğurları miladdan əvvəl şəhər mədəniyyətinə malik dövlət olmuşdur. Küsən dövləti Mərkəzi Asiyanın güclü dövlətlərindən biri kimi min ildən çox davam edərək bir çox tarixi mənbələrdə əks olunmuşdur. Kuça dialektində işlənən "ata" sözünün tarixi mənbələr əsasında araşdırılması türk ədəbi dillərinin dialektoloji aspektdə araşdırılmasının əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Kuça, Tarım vadisindəki qədim məskənlərdən biridir. Kuça, miladdan əvvəl şəhər mədəniyyətinə keçmiş və özünəməxsus bir mədəniyyətin əsaslarını yaratmışdır. Kuça qədimdə "Küsən" adlandırılmışdır, buna dair məlumatlar olduğundan bu qədim dövlət bu gün "Küsən dövləti" adı ilə tanınır. Miladdan əvvəl 176-cı ildən etibarən Küsən uyğurları Küsən dövlətini kurmuş və bu dövlət 9-cu əsrin ortalarına qədər mövcud olmuşdur. Bu dövr, Küsən dövlətinin mövcudluğunun min ildən çox bir müddət davam etdiyini göstərir [Tələt Ubulqasım, 2015, s. 3]. Küsən dövləti Mərkəzi Asiya iqlimində güclü dövlətlərdən biri idi və Böyük İpək Yolu adlanan ticarət yolunun şimal və cənub bölmələrinin ortasında yerləşirdi [Tələt Ubulqasım, 2015, s. 3]. Buna görə də heç bir karvan bu yoldan keçə bilmirdi və Şərqlə Qərb arasındakı elmi, mədəni və ticarət əlaqələri bu yol vasitəsilə uğurla davam etdirilirdi. O dövrdə Kuça dünya xalqları arasında böyük bir mərkəz kimi tanınırdı və müxtəlif tarixi əsərlərdə unudulmaz izlər buraxmışdır [Məhəmməd Şavudun, 2016, s. 16].

Kuça haqqında məlumatlara Çin tarixi mənbələrində daha çox rast gəlinir və ilk dəfə Han sülaləsi dövründə Bango tərəfindən yazılmış "Hanname" əsərində qeyd olunmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Çinin müxtəlif sülalələrinin tarix kitablarında Kuça haqqında ardıcıl məlumatlar verilmişdir. Kuça haqqında məlumatlara "Hanname", "Sonrakı Hanname", "Üç dövlət tarixi", "Cinnamə", "Veynamə", "Lyanqnamə", "Junamə", "Şimal tarixi", "Süynamə", "Tannamə", "Yeni Tannamə", "Şuanzangın Böyük Tan dövründə Qərbi Yurdlar tarixi" və "Vukunqın Andıqnamə

tarixi" kimi əsərlərdə daha çox rast gəlinir. Bundan başqa, Kuça haqqında tocharca, tibetçə, ərəbcə və yunan dilində də mənbələr mövcuddur.

Kuça haqqında uyğurlarla birbaşa əlaqəli ən əhəmiyyətli mənbə Mahmud Qaşqarlının "Divanu Lüğəti-t Türk" əsəridir. Bu əsərdə Kuça 6 dəfə xatırlanır və ilk dəfə "Küsən" sözünü izah etmək məqsədilə işlədilmişdir. Kusən Kuça adlanan şəhərin başqa bir adıdır. Bu şəhər uyğurların sərhəddində yerləşir [Mahmud Qaşqarlı, 1-ci cild, s. 526, 1981]. Mahmud Qaşqarlının izahına görə, Kusən sadəcə Kuçanın başqa bir adıdır, əsas adı isə Kuçadır.

840-cı ildə Orhun Uyğur dövləti süqut etdikdən sonra Tanrı dağlarının cənub və şimalına köçən uyğurlar oradakı uyğurlarla birləşərək ayrılıqda xanlıqlar yaratmışlar. Bu dövrdə Kuçanı mərkəzləşdirən Kuça dövlətinin yerinə İdiqut Uyğur dövləti qurulmuşdur. İdiqut Uyğur dövlətinin ilk paytaxtı Kuça olmuş, sonra Beşbaliq şəhərinə köçürülmüş və nəhayət, Uyğur xanlığının paytaxtı "Quçu Uyğur Xanlığı" olaraq tanınmışdır [Hacı Nurhacı, 2009, s. 149]. Lakin Sultan Sutuq Buğraxan Qaraxanilər taxtını ələ keçirəndən sonra əvvəlcə Xotana hücum etdi. Sutuq Buğraxan bu yürüşdə Xotan Buddist Uyğurlarını tabe etdikdən sonra Kuçaya hücum etdi və qədimdən Buddist mərkəzlərdən biri olan Kuça İslamı qəbul etməkdə müqavimət göstərsə də, nəhayət Sutuq Buğraxana tabe oldu [Hacı Nurhacı, 2009, s. 240]. Sutuq Buğraxan dövründən sonra Kuçanın Qaraxanilərin tabeliyində olduğunu Mahmud Qaşqarlının "Divanu Lüğəti-t Türk" adlı əsərində də görə bilərik. Mahmud Qaşqarlı "Bügür" adını izah edərkən, onu sərhəd şəhəri olaraq qeyd edir. Bügür, Kuça şəhəri ilə Uyğur diyarı arasındakı dağın üstündə qurulmuş bir qala idi. Bu yer sərhəd olaraq bilinirdi. [Mahmud Qaşqarlı, 1-ci cild, s. 468, 1981]. Bügür Kuça şəhərinin mərkəzindən 120 kilometr şərqdə yerləşən bir bazardır və bu, o dövrdə Kuçanın Qaraxanilərə aid olduğunu sübut edən mühüm bir mənbədir.

Tarixi mənbələrə əsasən, Kuçada bir dövrdə soqdilər, ariyalılar, toxarlar və uyğurlar birlikdə məskunlaşmış və özlərinə məxsus bir dil işlətməşlər ki, bu dil "Küsən dili" (toxar dili) adlanmışdır. Hərçənd ki, onların işlədiyi dilin lüğət tərkibində türk dillərinə məxsus elementlər çox olmuşdur. Üstəlik, uyğurlar bu bölgənin əsl əhalisi olmuş, ariyalılar və soqdilər isə müxtəlif səbəblərlə buraya köçmüşdür.

Orxon Uyğur Xaqanlığı süqut etdikdən sonra, əvvəllər onlara aid olan Tanrı Dağlarının cənub və şimal hissələrinə köçən uyğurlar, Pantikin rəhbərliyindəki böyük bir uyğur qrupu ilə birlikdə Kuçada məskunlaşmışlar. Şimaldakı qardaşlarının Kuçaya gəlməsi bu şəhərin əhali tərkibinə ciddi təsir göstərmişdir. Kuçada yaşayan ariyalılar, soqdilər və toxarlar tədricən uyğurlarla qaynayıb-qarışaraq tarixin səhnəsindən yox olmağa başlamışlar. Lakin onların dil və mədəniyyətindəki fərqli elementlər, Kuçanın yerli mədəniyyətini və dilindəki dialekt fərqliliyini formalaşdırmaqda mühüm rol oynamışdır. Bununla yanaşı, Kuçanın tarixi boyunca cənub və şimal, qərb və şərq arasında mərkəzi bir yerdə yerləşməsi müxtəlif dialekt və şivələrin də təsirinə məruz qalmışdır.

Müasir uyğur dili dialekt və şivələrə bölünmə xüsusiyyətinə görə, uyğur dili üç böyük dialektə və bir neçə şivəyə ayrılmışdır. Kuça bölgəsi uyğur dilinin mərkəzi dialektinə aid olan Tarım şivəsinin Kuça şivəsinə bölünmüşdür. Tarım şivəsi Kuça, Bay, Toqsu və Şahyar rayonlarında işlədilir və bu torpaqlar qədim Kusən dövlətinin əraziləridir. Coğrafi baxımdan Kuça şivəsi şərqdə Turfan şivəsi, cənub-şərqdə Lopnur dialekti, qərbdə Tarım şivəsi və cənubda Xotan dialekti ilə sərhəddir. Lakin Kuça ilə Xotan arasında geniş səhranın olması səbəbindən Xotanla olan əlaqələr qonşu bölgələrə nisbətən daha zəifdir [Mirsultan Osman, 146, 1990].

Kuça şivəsi, bir tərəfdən, çoxlu yerli söz və terminlərlə digər dialekt və şivələrdən fərqlənir, digər tərəfdən, sözlərin tələffüz və ahəngindəki fərqlərlə seçilir. Kuça şivəsindəki "ata" sözü Kuçalıların mənəvi dünyasında ən böyük və gündəlik həyatlarında ən çox işlədilən sözlərdən biridir. Kuçalılar özlərini dünyaya gətirən böyük insanı ata adlandırırlar. Ata onlar üçün səadətin simvoludur, böyük və əyilməz bir dağ kimidir. Buna görə Kuçada "ata sözü ürəyin gözü" kimi geniş yayılmış bir atalar sözü mövcuddur. Bu cür ifadələrə Kuça xalq mahnılarında da rast gəlmək mümkündür.

Atası varmı dovşanın?

Anası varmı dovşanın?

Bu yurdunda nəyi var
Məndə bəxti qaçanın?

Hərçənd ki, "ata" sözü bütün uyğurlara ortaq bir söz olsa da, bu gün ata sözü yalnız qədim Kəsən ərazisinə əsaslanan Kuça şivəsi bölgəsində davamlı istifadə olunduğu üçün Kuça şivəsi lüğətlərində yer almışdır. Ata sözü tipik bir uyğurca sözdür və min ildən çox bir tarixə malikdir. Türkçə etimoloji saytında da bu məsələ təsdiqlənir. Saytda yazılır: "Ata baba deməkdir, uyğurcadır və min ildən çox tarixə malikdir." Mahmud Qaşqarının böyük əsəri olan "Divanü Lügat-it Türk" kitabında da ata sözü haqqında məlumat verilir: "Xotanlılar və Kəncəklər sözün başındakı 'a' hərfini 'h' ilə dəyişdirirlər... Məsələn, türklər 'ata' deyirsə, onlar 'hata' deyir, türklər 'ana' deyirsə, onlar 'hana' deyir" [Mahmud Qaşqari, 1-ci cild, 44, 1981]. Tarixi mənbələrə görə, ata sözü çox uzun tarixə malik olsa da, Orxon-Yenisey kitabələrində rast gəlinmir. Bu baxımdan ata sözü, şübhəsiz ki, Tanrı Dağlarının cənub və şimalında yaşayan türk tayfalarının şivəsində işlənmişdir. Kuça şivəsində ata sözü yalnız insanın onu dünyaya gətirən adamı deyil, həm də qohumluq əlaqəsi, hörmət, şərəf mənalərini də ifadə edir. Məsələn: "Atamla". Bu söz üç hissədən ibarətdir: birinci hissə "ata", ikinci hissə "m", üçüncü hissə "la". Birinci hissədəki "ata" əsl ata mənasını bildirir, ikinci hissədəki "m" səsi isə aidiyyət və hörmət bildirir, üçüncü hissədəki "la" isə çoxluğu bildirir. Bu söz leksik mənada ata-ana, qardaş-bacılar və digər qohumları göstərir [Abdulla Muhəmməd, 2013, 17]. Kuça şivəsində hörmət sözləri çoxdur və insan münasibətlərində bu hörmət ifadələri geniş şəkildə istifadə olunur. Adətən, Kuça şivəsində böyük insanlar kiçikləri və dostlar bir-birini "m" səsinə əlavə edərək çağırır, bu isə qarşı tərəfə olan hörməti göstərir. Məsələn, Qurbanjanı "Qurbanım", Abdüşükürü "Abdüşükürüm", Savudu "Savudum" deyərək çağırırlar. Amma bu qayda adları "m" ilə bitən isimlərə aid edilmir, məsələn, Abdurəhim, Abləm kimi. Buna görə də Kuçada insanlar öz atalarını və yaşca böyük qohumlarını birbaşa "ata" deyərək çağırmaq əvəzinə, ata sözünə "m" əlavə edərək onlara hörmət göstərirlər.

Kuçalılarda əvvəlki hörmətə layiq olan insanların qəbirlərinə xüsusi hörmət və ehtiram göstərmək güclü olmuşdur. Buna görə bu cür şəxslərin məzarlarına "atam" sözünü əlavə edərək onlara hörmət və ehtiram göstərmək istəyi güclü olmuşdur. Məsələn, Qılınc Atam Məzarı, Oqçı Atam Məzarı, Qurban Atam Məzarı, Ağ Burut Atam Məzarı və başqaları. Bu məzar adlarındakı "atam" təkə bir ad deyil, həm də məzar sahiblərinə hörmət və ululuq göstərmək istəyi ilə bağlıdır [Osman Huşur, 2015, 12].

"Ata" sözü hərçənd bütün uyğurlarda ortaqdır, lakin Kuça bölgəsində şivə olaraq qorunub saxlanılan ən qədim sözlərdən biridir. Lakin hazırda tədricən uyğurların əsas lüğətindən sıxışdırılıb çıxarılır və istifadədən qalmaq üzrədir. 1990-cı illərdən başlayaraq müxtəlif universitetlərdə təhsil alan ziyalıların sayının artması ilə bəzi uşaqlar atalarını "ata" deyərək çağırırlar arasında böyüklər də, bir anda başqa yerlərdəki dostlarının "dada" sözünü qəbul edərək, Kuçanın mərkəzi ərazisində ata sözünü "dada" sözü əvəz etməyə başlamışdır. Hazırda ata sözü yalnız Kuça, Şayar, Bay və Toqsu kimi rayonların kəndlərində qorunub saxlanmışdır.

"Dada" sözünün uyğur dilinə nə vaxt daxil olduğu və necə yayılmağa başladığı barədə heç bir material yoxdur. Aparılan araşdırmalara əsasən, "ata" sözü 1930-cu illərə qədər yazılmış bütün kitablar, əlyazmalar və sənədlərdə ümumi şəkildə istifadə olunmuşdur. "Dada" sözü ilk dəfə İsveçlilər tərəfindən Kaşğarda qurulan mətbəədə çap edilmiş "Əlifba" kitabında rast gəlinir. Əgər bunu başlanğıc hesab etmək olarsa, "dada" sözünün uyğurlar arasında o zamandan yayılmağa başladığı qənaətinə gəlmək olar. 1949-cu ildən sonra müxtəlif nəşriyyatlarda çap olunan hər cür nəşrlərdə tamamilə "dada" sözü işlədilmişdir. Ondan sonra çap olunan uyğur ədəbi dilinə əsaslanan ədəbi əsərlərdə "ata" sözü görünür. Maraqlıdır ki, Abdüşükür Məhəmməd İmin illər keçdikdən sonra 2013-cü ildə yazdığı "Yarqın Əslimə - Mən və Mənim Xalqım" kitabında "dada" sözünün yerinə tamamilə "ata" sözünü istifadə etmişdir. Bəlkə də, yazıçı keçmiş xatırlayaraq, yenidən öz köklərinə qayıtmağı düşünmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Tələt Ubülqasim Qədim Kəsən Sənəti. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı və Şinjiang Elm və Texnologiya Nəşriyyatı, I nəşr, 2015, s. 3
2. Tələt Ubülqasim Qədim Kəsən Sənəti. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı və Şinjiang Elm və Texnologiya Nəşriyyatı, 2015 s. 3
3. Məhəmməd Şavudun Kuçanın Adı Haqqında. “Kəsən Mədəniyyəti” Jurnalı. Çin, 2016, №1, s.16.
4. Mahmud Qaşqari “Divanü Lügat-it Türk”. I cild. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı,1981, s. 526.
5. Hacı Nurhacı, Qədim Uyğurlar və Qara Xanilər. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı, 2009, s.149.
6. Hacı Nurhacı Qədim Uyğurlar və Qara Xanilər. Çin, Şinjiang Xalq Nəşriyyatı,2009, s.240.
7. Mahmud Qaşqari “Divanü Lügat-it Türk”, 1981-ci il nəşri, I cild, s. 468.
8. Mirsultan Osman Müasir Uyğur Dili Dialektləri. Çin, Şinjiang Gənclər nəşriyyatı, 1990, s.146.
9. Mahmud Qaşqari “Divanü Lügat-it Türk”, I cild, Çin, Şinjiang Xalq nəşriyyatı, 1981, s. 44.
10. Abdulla Məhəmməd Yurtyumun Yerli Sözləri. “Kəsən Mədəniyyəti” Jurnalı, №4. Çin, Xinciang, 2013, s.17.
11. Osman Huşur “Mingtən Atam Məzarı” haqqında ilkin araşdırma. “Kəsən Mədəniyyəti” Jurnalı, №3. Çin, Xinjiang, 2015, s.12.

Rəyçi:

AMEA Naxçıvan bölməsi, AMEA-nın müxbir üxvü
f.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev

UOT-811.512.162

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜƏYYƏNLİK VƏ QEYRİ-
MÜƏYYƏNLİK KATEQORİYASININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN**

Yeganə Qəhrəmanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
yegane.qehremanova.1976@mail.ru
[Orcid: 0000-0003-3730-7674](https://orcid.org/0000-0003-3730-7674)

Xülasə

Bir çox linqvistik kateqoriyalar (effektiv-təsirsiz, təsdiq-mənfi və s.) kimi müəyyənlik və ya müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik iki əks, bir-birindən asılı kateqoriyalardır. Bu asılılığa baxmayaraq, müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin özü dildə nisbi müstəqilliyə malikdir. Hər bir qeyri-müəyyənlikdə qeyri-müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik elementləri tapmaq olar. Bu kateqoriyanın türkcədəki inkişafı bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Türk dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının inkişaf mövqeyi və spesifik keyfiyyət və xüsusiyyətləri aydınlaşdırılarkən üç əsas sahədə müəyyən edilir: leksik-semantik müəyyənlik, leksik-qrammatik müəyyənlik, qrammatik müəyyənlik. Bu istiqamətlərin hər biri müasir türk dillərində mövcuddur. Bəzi fonetik və leksik dəyişikliklər istisna olmaqla, türk dillərinin oğuz və qırçaq qruplarında bu xüsusiyyətlər bir-birinə uyğun gəlir.

Açar sözlər: müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik, dil, dialekt, kateqoriya

**ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ДОСТОВЕРНОСТИ И НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

Егана Кахраманова
Доктор философии по филологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

Как и многие лингвистические категории (эффективный-неэффективный, утвердительно-отрицательный и т. Д.), Определенность или определенность и неопределенность - это две противоположные, взаимозависимые категории. Несмотря на эту зависимость, сама уверенность и неопределенность имеют относительную независимость в языке. В каждой неопределенности можно найти элементы неопределенности и определенности. Развития этой категории в турецком языке кардинально не отличаются друг от друга. При выяснении позиции развития и специфических качеств и особенностей категории достоверности и неопределенности в турецких языках она определяется по трем основным направлениям: лексико-семантическая определенность, лексико-грамматическая определенность, грамматическая определенность. Каждое из этих направлений доступно на современных тюркских языках. За исключением некоторых фонетических и лексических изменений, эти черты соответствуют друг другу в огузской и кипчакской группах тюркских языков

Ключевые слова: определенность, неопределенность, язык, диалект, категория

**FROM THE HISTORY RESEARCHING OF DEFINITE AND INDEFINITE CATEGORIES
OF AZERBAIJANI LANGUAGE**

Yegana Gahramanova
Doktor of philosophy on philology, Ass. professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

Like many linguistic categories (effective-ineffective, affirmative-negative, etc.), definiteness or indefiniteness are two opposite, interdependent categories. Although they are dependent, definite and indefinite themselves have a relative independence in language. It is impossible to find indefinite elements on each definite. And developing of these categories doesn't differ radically from each other in Turkish language. For clarifying the position of developing and specific quality features of the category of certainty and uncertainty in Turkish languages, it is defined three main directions: Lexical-semantic definiteness, lexical-grammatical definiteness, grammatical definiteness. Each of these directions is available in modern Turkish languages. These features are compatible with the Oghuz and Kipchak groups in the Turkic languages with the exception of some phonetic and lexical changes.

Key words: certainty, uncertainty, language, dialect, category

Aktuallıq. Azərbaycan dilində müəyyənlik kateqoriyası nitqdə və fikrin ifadəsində özünəməxsus rola malikdir. Bu kateqoriyanın tarixi çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxdığından dilçilik araşdırmalarında müəyyənlik kateqoriyasının inkişaf tarixi və təkmilləşmə yolu haqqında geniş məlumatlar vardır. Buna baxmayaraq, hələ də bu kateqoriyanın tarixi inkişaf meyilləri və qrammatik xüsusiyyətləri barədə mübahisəli məqamlar qalmaqdadır. Belə mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmək dilimizdəki bir sıra kateqoriyaların da tarixi inkişaf istiqamətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

Annotasiya. Məqalədə türk dillərinin və dilimizin qrammatik quruluşunda xüsusi əhəmiyyət kəsb edən müəyyənlik kateqoriyası haqqında dilçilik ədəbiyyatımızda və türkologiyada mövcud olan fikirlərin xülasəsi verilir, yeri gəldikcə mübahisəli məsələlərə münasibət bildirilir. Türk dillərində müəyyənlik kateqoriyasının qədim tarixinə aid məlumatlar, əsasən, Orxon-Yenisey yazılı abidələri üzərində dəqiqləşdirilsə də, bu kateqoriyanın tarixi daha qədim hesab olunur.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur

Giriş. Qədim türk xalqlarının təsəvvüründə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışlarının ifadəsi üçün tarixən müxtəlif vasitələr olmuş, bu kateqoriya qrammatik-semantik baxımdan formalaşana kimi müxtəlif formantlardan istifadə olunmuşdur. Bir çox qoşa kateqoriyalar (təsdiq və inkar, təsirli və təsirsiz və s.) kimi müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası da vəhdət təşkil edir və birlikdə öyrənilir.

A. Həsənovun "Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası" adlı əsərində bu kateqoriyanın dildə əhəmiyyəti haqqında yazılır: "Dil baxımından müəyyən əşyalar müəyyənlik kateqoriyasının şüurunda "identik", yəni başqa eyniadlı əşyalarda əvəz edilməyən, qeyri-müəyyən əşyalar isə "adekvat", başqa sözlə, eynicinsli əşyalardan konkret birinə deyil, hamısına aid olan əşyalardır. Beləliklə, definitivlik (əslində müəyyənlik demək olan "definitivlik" istilahı müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının ümumi adı kimi işlədilmişdir) kateqoriyası dildə əşyanın müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyini, daha doğrusu, müəyyən və qeyri-müəyyən vəziyyətini ifadə edir. Bu isə nitq prosesində insanların bir-birini qarşılıqlı olaraq tez və dəqiq başa düşməsinə imkan yaradır" [3, 3].

Buradan aydın olur ki, A.Həsənov müəyyənlik kateqoriyasının nitq prosesində daha tez və asan anlamadakı roluna diqqəti yönəldir, kateqoriyanın mahiyyətini və dildə əhəmiyyətini izah etməyə çalışır. Müəllif yazır ki, "Türk dillərində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının olub-olmamasına nəzər yetirən ilk dilçi İbn Muhənnə (XIII – XIV) olmuşdur. İbn Muhənnə türk dilində başqa vasitələrin, xüsusən *bir* sayının qeyri-müəyyənlik ifadə etməsini nəzərdən qaçırdığına görə türk dilində cins kateqoriyası ilə yanaşı, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının da olmaması fikrini irəli sürmüşdür" [3, 5].

Prof. B.Çobanzadə yazır ki, "Buna yalnız təəccüb etmək olar ki, türk dillərinin belə mahir bilicisi İbn Mühənnə, necə olmuş ki, türk dillərində eyni qrammatik xüsusiyyətin mövcud olduğunu görməmişdir; halbuki türk sistemli dillərin, demək olar ki, bütün sonrakı tədqiqatçıları tərəfindən bu kateqoriyanın varlığı qeyd olunmuşdur" [10, 21].

XVI əsrdə yaşamış və türk dilini tədqiq edən Berqamalı Qedri bu osmanlı türkcəsində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını olduğunu söyləmişdir. O, "Müeyssiret-ül-ülüm"

adlı əsərində müəyyən və qeyri-müəyyən isimlər haqqında yazır: “Qeyri-müəyyən (“nəkirə”) bəlli olmayan bir şeyə və ya əşyaya (“nəsnəyə”), müəyyən (“mərifə”) isə bəlli bir şeyə deyilir.

Qeyri-müəyyən isim odur ki, bir ümumi iş üçün işlənə, aid edilməli olsa, şəxslərdən hər bir şəxsə (“fərdə”) ehtimalı ola, yəni şəxslərdən birinə qeyri-müəyyənlik üzrə əlaqədar ola, lakin məqsəd bu şəxslərdən (əfradından”) hansının olduğu məlum olmaya; “adam”, “otlaq” kimi [2, 67-68].

Mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, türkoloqlar Azərbaycan və türk dillərində sintaktik kateqoriya kimi müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının təzahür şəkillərinin və ifadə formalarının mövcudluğu haqqında XIX əsrdən az-çox məlumat vermişlər.

Böyük türkoloq Bəkir Çobanzadə müəyyənlik kateqoriyasının Azərbaycan dilində mövcudluğu və qrammatik xüsusiyyətləri barədə geniş bəhs etmiş, bununla yanaşı, türk sistemli dillərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin dildə ifadə vəziyyətinə görə dünya dilləri içərisində mövqeyi haqqında maraqlı fikirlər söyləmişdir. B.Çobanzadə yazır: “Türk sistemli dillər müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının güclü inkişaf etdiyi Hind-Avropa dilləri və sami dillər ilə bu kateqoriyanın çox zəif inkişaf etdiyi İran və bəzi fin dilləri arasında orta mövqə tutur” [9, 25].

S. S. Mayzel Türkiyə türkcəsində sözügedən kateqoriyanı ayrıca tədqiq etmiş və bildirmişdir ki, bu kateqoriyanın Avropa və şərq dilləri ilə müqayisədə türk dillərində rolu və əhəmiyyəti daha böyükdür. S. S. Mayzel yazır: “Canlılıq-cansızlıq kateqoriyasının türk dili üçün tamamilə yad olmasına baxmayaraq, hər halda türk dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası rus dilində canlılıq-cansızlıq kateqoriyasına nisbətən daha böyük rol oynayır... Türk dilində definitivlik kateqoriyası əşyaların eyni ilə müəyyənlərə və qeyri-müəyyənlərə bölündüyü Qərbi Avropa dillərində (fransız, ingilis, alman, və b.) olduğundan daha böyük əhəmiyyətə malikdir” [14, 168].

Azərbaycan dilində bu istiqamətdə əsaslı və sistemli ilk tədqiqat əsəri 1970-ci ildə dilçi-alim Ağaməli Həsənov tərəfindən yazılmışdır. O, türk dillərində definitivlik kateqoriyasının əhatə dairəsinə görə geniş olduğunu, bu kateqoriyanın dil sisteminin müxtəlif sahələrində, eləcə də müxtəlif vasitələrlə ortaya çıxdığını qeyd etmiş, Azərbaycan dilində sözügedən kateqoriyanın üç əsas istiqamətdə araşdırmağı münasib bilmişdir:

[3, 8].

Tədqiqatçı leksik-semantik müəyyənlik ifadə edən sözləri belə izah edir: “Azərbaycan dilində və bütün türk dillərində bir qrup sözlər özlərinin şəkilçisiz formasında, yəni ismin əsas halında müəyyən əşya ifadə edir. Leksik-semantik cəhətdən qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərdən fərqli olaraq, bu sözlər hər zaman müəyyənliyi saxlayır və adətən müəyyənlik kateqoriyasının qrammatik əlamətlərini qəbul edir” [3, 9-10]. S. S. Mayzel leksik-semantik müəyyənliklə bağlı yazır: “Türk dilində müəyyən hesab olunan əşyaların 10 növü var, lakin bunların ikisi - xüsusi isimlər və şəxs əvəzlilikləri leksik-semantik cəhətdən müəyyənlik ifadə edir; qalanlarında isə bu xüsusiyyət qrammatik vasitələrin köməyi ilə, yaxud mətnin ümumi məzmunundan asılı olaraq meydana çıxır” [13, 60].

A. Həsənov fikrini yekunlaşdırıb yazır: “Azərbaycan dilində hər zaman müəyyənlik bildirən sözlərə bütün xüsusi isimləri, şəxs əvəzliliklərini, *kim?* sualına cavab verən qeyri-müəyyən şəxs əvəzliliklərini, *kim?* [2, 16].

Ümumiyyətlə, leksik–semantik müəyyənlik ifadə edən dil vahidlərinə dilçilər fərqli mövqelərdən yanaşmış, müxtəlif fikir və mülahizələr irəli sürmüşlər. İlk dəfə bu haqda məlumat verən Berqamalı Qədri yazır ki, “Leksik-semantik cəhətdən və ya “əsil mövqedən” qeyri-müəyyənlik ifadə edən sözlərə ümumi isimlər və ya “ismi-cins” adlandırılan *ər, arvad, qulam* və s. sözlər daxil edilməlidir” [2, 67].

Buradan aydın olur ki, leksik-semantik müəyyənlik sözlərin daxili mənasında definitivliyin ifadə olunmasıdır. Burada sözün daxili potensiyası əsas rol oynayır.

Azərbaycan dilində definitivlik kateqoriyası bir çox rus, eləcə də Avropa türkoloqları tərəfindən də araşdırılmış, hətta dildə qeyri-müəyyən əşyaları ifadə edən sözlər sırasına ümumi isimləri aid edən, hal sistemində I olan adlıq halı da qeyri-müəyyən hal adlandırmışlar. Qeyd edək ki, ilk dəfə tədqiqatçılardan A.N.Samoyloviç bu barədə danışarkən yiyəlik və təsirlik halları adlıq halla müqayisə etmiş, onları “şəkilçili” və “şəkilçisiz” olmaqla iki qrupa bölmüşdür [11, 105]. Daha sonra mövzunu araşdıran digər dilçilər də təsirlik və yiyəlik halların şəkilçisiz formasını qeyri-müəyyənlik bildirən hal kimi göstərmişlər.

Türkoloqlardan N.K.Dmitriyev başqa türk dilləri ilə yanaşı, daha çox başqırd dilində özünü göstərən müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışını, bu anlayışın kateqoriyal əlamətlərini araşdırmış, bu haqda maraqlı fikir və mülahizələr təqdim etmişdir. Alimin fikrincə, “Dildə hər zaman müəyyən məfhum ifadə edən sözlərə insan adları, şəxs və işarə əvəzlilikləri daxildir. Həmçinin ümumi isimlərdə ifadə olunan müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik də “fərdi” və “kollektiv” olmaq üzrə iki əsas qrupa ayrılır” N. K. Dmitriyev daha sonra göstərir ki, “Kəmiyyətə tək olan isimlər bu işarə əvəzliyi ilə işləndikdə (məsələn, bıl at – bu at) fərdi müəyyənlik, kəmiyyətə cəm olan ümumi isimlər isə kollektiv müəyyənlik ifadə edir (məsələn, bıl attar-bu atlar). Kəmiyyətə tək olan ümumi isimlər qeyri-müəyyənlik bildirən *bir* sayı ilə işləndikdə “fərdi qeyri-müəyyənlik” (məsələn bir at – bir at) *bir* sayı ilə işlənmədikdə isə (məsələn at) “kollektiv qeyri-müəyyənlik” ifadə edir” [12, 217-218].

Özünə qədərki fikirləri araşdırıb ümumiləşdirən A.Həsənov bu barədə belə qeyd edir: “Leksik-semantik yolla qeyri-müəyyənlik bildirən sözlərə ümumi isimləri (*insan, kişi, arvad* və s.), həmçinin *heç nə, heç şey, hər nə* qeyri-müəyyən şəxs əvəzliliklərini, *nə* sual əvəzliyini və s sözləri daxil etmək olar” [3, 18].

Beləliklə, leksik-qrammatik müəyyənlik məsələsinin tədqiqi göstərir ki, türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində leksik-qrammatik qeyri-müəyyənliyi ifadə edən sözlər yox dərəcəsinədir. Bu ondan irəli gəlir ki, leksik-qrammatik baxımdan müəyyənlik ifadə edən sözlər hər zaman müəyyən olaraq qalır, bununla yanaşı, qeyri-müəyyənlik ifadə edən sözlər tək-cə yiyəlik və təsirlik halların şəkilçisiz forması kimi özünü göstərir. Başqa türk dillərində mövcud olduğu kimi, dilimizdə də qeyri-müəyyənlik anlayışının ifadə edilməsi üçün xüsusi bir şəkilçi yoxdur. Elə buna görə də definitivlik - qeyri-müəyyənlik ifadə edən sözlərə çox az təsadüf edilir.

Leksik-qrammatik müəyyənlik ifadə edən sözlər müəyyənliyin aşağıdakı qrammatik-morfoloji formaları ilə meydana çıxır: “Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri ilə əmələ gələn (özüm, özün, özü, özümü, özünü, özləri) *belə, elə* işarə əvəzliliklərinin III şəxsə aid nisbət şəkilçisini qəbul etməsi ilə yaranan formaları (*beləsi, eləsi, belələri, elələri*), bir miqdar sayının, bəzi təyin əvəzliyinin və müəyyənlik bildirən *kim?* sual əvəzliyinin III şəxsə aid nisbət şəkilçisini qəbul etməsi ilə yaranan qeyri-müəyyən şəxs əvəzlilikləri (*biri // birisi, bəzisi // bəziləri, kimi // kimisi // kimiləri*), eləcə də *hərə, hamı* qeyri-müəyyən şəxs əvəzliliklərinin nisbət şəkilçiləri ilə işlənən formaları (*hərəsi, hamısı*). Yiyəlik hal şəkilçiləri ilə əmələ gələn: leksik-semantik cəhətdən müəyyənlik ifadə edən əsas şəxs əvəzliliklərinin yiyəlik hal şəkilçiləri və bundan sonra sifət düzəldən *-k i, -k i, -k u, -k ü* şəkilçilərini qəbul etməsi ilə yaranan yiyəlik şəxs əvəzlilikləri (*mənimki, səninki, onunku, bizimki, sizinki, onlarınki*)” [3, 20-21].

A.Həsənov müəyyənliyin üçüncü növü olan qrammatik müəyyənliyi iki növə ayırır: Morfoloji və sintaktik definitivlik. Morfoloji definitivliyin əsas əlaməti olan yiyəlik və təsirlik hal şəkilçilərini, eləcə də mənsubiyyət, şəxs-xəbərlilik kateqoriyası, qismən də cəmlilik, yəni kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstərici və şəkilçilərini qeyd edir. Morfoloji baxımdan qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının əsas göstəriciləri kimi yiyəlik və təsirlik halların şəkilçisiz formalarını

göstərir. Daha sonra müəllif sintaktik müəyyənliyin əsas xüsusiyyətlərini vurğulayarkən yazır ki, “Bu forma əşya ifadə edən sözlərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik təyinlərini qəbul etməsi ilə meydana çıxır. Müəyyənlik təyinləri *hansı ?* sualına, qeyri-müəyyənlik təyinləri isə *necə? və ya nə cür? , neçə? və ya nə qədər?* suallarına cavab olur” [3, 20-21]. A.Həsənovun fikrinə, “Azərbaycan dilində sintaktik müəyyənlik

1. *bu, o, həmin, həmən (haman)* işarə əvəzliləri,

2. *içəri, yuxarı, aşağı* sözləri (yer zərfləri),

3. sıra sayları, *-k i, -k i, -k u, -k ü, (-d a k i, -d ə k i)* şəkilçili ismi sifətlər,

4. *-d i ğ i m..., -a c a ğ i m...*(müəyyən dərəcədə *-a n, -ə n*) şəkilçili feili sifətlər,

5. *hər, bütün, eyni* təyin əvəzliləri,

6. atributivləşən üçüncü növ təyini söz birləşmələri, eləcə də bunların tələb etdiyi *hansı?* sual əvəzliyi və s. ilə meydana çıxır.

Sintaktik qeyri-müəyyənlik isə qeyri-müəyyənlik bildirən *bir* sayı, *belə, elə* işarə əvəzliləri, qeyri-müəyyən saylar, əsli sifətlər, isimlərdən və feildən düzələn düzəltmə sifətlər (*-k i, -k i, -k u, -k ü* şəkilçili ismi sifətlərdən başqa) həmçinin atributivləşən ümumi isimlər ilə meydana çıxır” [3, 41-42]. A. Həsənovdan sonra təxminən otuz ilə qədər bu barədə, demək olar ki, danışılmamış, sonralar F.Şiriyev bu mövzuya müraciət edərək 2000-ci ildə “Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik (definitivlik) kateqoriyası” adı ilə əsər yazmışdır. Tədqiqatçı, təbii olaraq A. Həsənovun yuxarıda bəhs etdiyimiz əsərindən faydalanmış, ancaq mövzuya fərqli istiqamətdən yanaşmışdır. F.Şiriyev həmin kateqoriyanı linqvistik-fəlsəfi cəhətdən araşdırmış, yalnız Azərbaycan dilində yox, türk dillərində, eləcə də müxtəlif sistemli dillərdə də bu kateqoriyanın işlənmə imkanlarını izah etməyə çalışmışdır.

F.Şiriyevin fikirlərinə görə, “Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə nə qədər spesifik şəkildə təzahür etsə də, universal təbiətə malikdir. Məsələn, Hind-Avropa dillərində sözün müəyyən, yaxud qeyri-müəyyən (ümumi) anlayış bildirməsi, əsasən, artikl vasitəsilə, türk dillərində isə başqa vasitələrlə (Məsələn, *bir* say-ədatının söz əvvəlində işlənilməsi ilə) göstərilir, hal, mənsubiyyət, xəbərlilik və s.” [9, 6]. Definitivliyi qrammatik kateqoriya kimi aydınlaşdırmağa cəhd edən F. Şiriyev məsələ barədə yazır ki, “Müəyyənlik leksik anlayışların konkret, yaxud xüsusi təfəkkür hadisəsi kimi təqdimidir... Qeyri-müəyyənlik isə leksik anlayışların mücərrəd, yaxud ümumi təfəkkür hadisəsi kimi təqdimidir. Göründüyü kimi, burada iki komponent və ya hadisə vardır: leksik anlayış və onun təqdimi. Leksik anlayış öz-özlüyündə aydındır, onun təqdimi isə qrammatik məzmunlu hadisədir. Beləliklə, görürük ki, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası leksik, yaxud leksik-semantik anlayışlarla, dilin leksik yarusu ilə bağlı olsa da, mahiyyəti etibarilə qrammatik kateqoriyadır. Bir sıra tədqiqatçıları (məsələn, Azərbaycan dilində həmin məsələyə ayrıca əsər həsr edən A. Həsənovu) çaşıdıran, onları “leksik-semantik definitivlik” yaxud “leksik-qrammatik definitivlik” ifadəsini işlətməyə vadar edən həmin kateqoriyanın, həqiqətən, leksik-semantik, leksik-qrammatik (?), qrammatik səviyyələrdə özünü göstərməyi deyil, sadəcə, olduqca mürəkkəb linqvistik-fəlsəfi təbiətə malik olmasıdır” [9, 10-11].

Göründüyü kimi, A. Həsənovdan fərqli olaraq, F.Şiriyev definitivliyin leksika və semantika bölmələri ilə bağlılığını inkar etməmiş, lakin bu kateqoriyanın əsasən qrammatik kateqoriya kimi mövcudluğunu qəbul etmişdir. Elə buna görə də həmin kateqoriyanı bir-birindən fərqli, müxtəlif sistemli dillərdə araşdırmağı, hal kateqoriyası, xüsusi adlar, əvəzlilər və artikllər üzərində tədqiq etməyin daha məqsədəuyğun olduğunu qeyd etmişdir. Müəllif xüsusi vurğulayır ki, A. Həsənov həmin kateqoriyanı üç növə bölsə də, əsas üstünlüyü qrammatik ifadə formasına vermiş, bu sahədən daha geniş bəhs etmişdir. Müəllif müəyyənlik kateqoriyasının mürəkkəbliyini, həmçinin az tədqiq olunmasını xüsusi qeyd etmiş, bu mürəkkəbliyi kateqoriyanın mahiyyətcə fəlsəfi məzmun daşması ilə bağlı olduğunu vurğulamışdır.

Nəticə. Beləliklə, deyilənlərdən aydın olur ki, bir çox dilçilik kateqoriyaları kimi (təsirli-təsirsiz, təsdiq-inkar və s.) definitivlik və ya müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik də bir-biri ilə qarşı-qarşıya duran, biri digərindən asılı olan qoşa kateqoriyadır. Bu asılılığa baxmayaraq, müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyin özünün də dildə nisbi müstəqilliyi mövcuddur. Hər bir müəyyənlikdə qeyri-

müəyyənlik, qeyri-müəyyənlikdə isə müəyyənlik ünsürləri tapmaq mümkündür. Bu kateqoriyanın türk dillərində işlənməsi də bir-birindən köklü şəkildə fərqlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bergamalı Kadri. Müyessiret-ül-ülüm, Yayımlayan: Besim Atalay, Stanbul, 1946, s. 67-68
2. Həsənov. A. Azərbaycan Dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Maarif nəş. Bakı, 1970, s. 3, 5, 8-10, 18, 20-21, 40-42.
3. Həsənov. A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis. ADU nəşriyyatı, Bakı 1959, s. 216
1. 4. Kazımov. Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Təhsil", 2007, 496 səh.
4. Məmmədov. N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı. 1971, s. 297
5. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Adu. Bakı, 1959, s.44.
6. Şiriyev. F. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik (Definitivlik) kateqoriyası. Bakı, 2000, s. 6, 8, 10-11.
7. Чобанзаде. Б. Дефинитивности в турецком языке, «Труды Азербайджанского филиала АН СССР, XXXI, Лингвистическая серия, Баку, 1936, с. 21, 25.
8. Самойлович А. Н. Краткая грамматика османско-турецкого языка, Ленинград, 1925, с.105.
9. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языке, М – Л. 1957. с. 217-218.
10. Маизель С. С. Изафет в турецком языке, М.-Л., 1957, с.60.

Rəyçi:

**Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Hüseyn Əsgərov**

UOT: 811. 512. 162

KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN DİALEKT VARIANTI

Zamiq Təhməzov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
zamiq.tahmazov1980@gmail.com
orcid: 0009-006-8578-7624

XÜLASƏ

Məqalədə folklor örnəklərinin dilində əks olunmuş köməkçi nitq hissələrinin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında şivə transkripsiyasının xüsusi rol oynaması araşdırılır. Şivə transkripsiyası ilə köməkçi nitq hissələrini elmi-tədqiqata cəlb etdikdə aparılmış tədqiqatın keyfiyyətinin səmərəli olunması və folklor mətnlərində bədii tələblərdən irəli gələn, ifadə tələbkarlığından doğan spesifik cəhətlərin aşkar edilməsindən danışılır. Folklor örnəklərinin spesifik dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində adi yazı sistemlərindən əlavə şivə transkripsiyasının da araşdırılması işi aktuallaşdırılır. Folklor mətnlərində məqsəd və vəzifədən asılı olaraq transkripsiyasının fonetik transkripsiya növünə daha çox üstünlük verilmişdir ki, bu da təhlilə cəlb edilən materiallarda müəyyən köməkçi nitq hissələrinin tələffüzünün inandırıcı elmi-lingvistik təhlilini verməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: köməkçi, quruluş, nitq hissələri, janr, folklor

ДИАЛЕКТНЫЙ ВАРИАНТ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ

Замик Тахмезов
Доктор философских наук по филологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Кафедра современного азербайджанского языка
Баку, Азербайджан

РЕЗЮМЕ

В статье диалектная транскрипция играет особую роль в раскрытии особенностей вспомогательных частей речи, отраженных в языке фольклорных примеров. Когда в научных исследованиях с транскрипцией Шивы задействованы вспомогательные части речи, говорят о качестве проведенных исследований и выявляются специфические аспекты, вытекающие из требований выражения в фольклорных текстах. При изучении специфических языковых особенностей фольклорных примеров актуализируется изучение диалектной транскрипции, помимо обычной письменности. В фольклорных текстах в зависимости от цели и задачи предпочтение отдавалось фонетическому типу транскрипции, что позволяет дать убедительный научно-лингвистический анализ произношения отдельных вспомогательных частей речи в материалах, включенных в анализ.

Ключевые слова: вспомогательный, структура, части речи, жанр, фольклор.

DIALECT VARIANT OF AUXILIARY PARTS OF SPEECH

Zamiq Tahmezov
Doctor of philosophy in philology, Ass. professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Department of Modern Azerbaijani language
Baku, Azerbaijan

SUMMARY

It was explored, that local speech transcription plays a special role in revealing the characteristics of auxiliary speech parts reflected in the language of folklore examples in this article. When the auxiliary parts of speech are involved in scientific research with local speech transcription, it was spoken, that the quality of the conducted research is efficient and the specific aspects arising from the demands of expression in folklore texts are revealed. In the exploring of the specific language features of folklore examples, the

researching of dialect transcription, in addition to the usual writing systems, is actualized. Depending on the purpose and task in folklore texts, the phonetic type of transcription was preferred, which makes it possible to provide a convincing scientific-linguistic analysis of the pronunciation of certain auxiliary parts of speech in the materials included in the analysis.

Keywords: auxiliary, structure, parts of speech, genre, folklore

Aktuallıq. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələri müxtəlif dövrlərdə araşdırılsa da, dialekt və şivələrimizdə onların işlənməsi, qrammatik semantikasi dərinədən təhlil olunmamışdır. O cümlədən zəngin dil materialları Azərbaycan dilinin dialektlərində köməkçi nitq hissələrinin maraqlı və özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onların araşdırılması hər halda kifayət qədər maraq və aktuallıq kəsb edə bilər.

Annotasiya. Yazıda müasir Azərbaycan dilində dialekt və şivələrindəki köməkçi nitq hissələrinin – qoşma, bağlayıcı və ədatların semantik, qrammatik və üslubi, o cümlədən etimoloji xüsusiyyətləri hərtərəfli, nümunələrlə təhlil edilir.

Metod. Məqalədə müqayisəli-lingvistik, tutuşdurma, qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Minilliklərin sınağından çıxmış müxtəlif janrlarda olan folklor örnəklərinin dilində fəal şəkildə işlənən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasının hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyin, dərinədən öyrənməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Folklor örnəklərində dil, xalq danışığı, ünsiyyət ünsürlərindən yaradıcılıqla faydalanma estetik keyfiyyət və bədii mahiyyət kəsb edən prinsiplərdəndir və bu prinsipləri ədəbi dilin şivə transkripsiyası da dürüst seçiyyələndirir.

"Transkripsiyadan xüsusi elmi məqsəd və tələblər üçün istifadə olunur. Bu vasitədən istifadə etməyin başlıca elmi məqsədi rəngarəng ahəngə, əlamət və keyfiyyətlərə, geniş ehtiyat və imkanlara, qüvvət və qüdrətə malik olan səslərin bütün daxili aləmini, varlığını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Tədqiqatlar, elmi nəticələr sübut edir ki, fonetik transkripsiyadan məharətlə istifadə olunması hər bir dilin incəliyi ilə əşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına kömək edir. Transkripsiya vasitəsilə öyrənilən obyektlər bunlardır: ədəbi dil, dialektlər, şivələr və fərdi nitq. Digər sahələrlə yanaşı, fərdi nitqin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında transkripsiya xüsusi rol kəsb edir. Dialekt və şivələr transkripsiya ilə elmi- tədqiqata cəlb edildikdə aparılmış hər bir qeyd bu sahədə ilk və orijinal yazı hesab olunur, nəhayət, həmin qeydlər gələcəkdə elmi mənbə və məqsədə çevrilir" [7]. Transkripsiyanın köməyi ilə folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarının yaxın və fərqli cəhətlərini, bunların səbəblərini elmi şəkildə aydınlaşdırmaq mümkündür. Eyni zamanda transkripsiyanın köməyi ilə folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin əsaslı və inandırıcı elmi-lingvistik təhlilini də vermək olar. Folklor dili və üslubu üçün ədəbi dilin transkripsiyası həm normal və həm də təbii hadisədir, onun spesifik cəhətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cəhətlər, heç şübhəsiz, folklor dili və üslubunun öz daxili mahiyyəti ilə nizamlanır. Çünki folklor nümunələri müxtəlif tarixi dövrlərin ədəbi nümunələri kimi ağızdan ağıza keçərək dilimizin danışığı qaydalarına uyğunlaşdırılaraq çağdaş zəmanəmizə çatdığından və şifahi yolla yazıya alındığından mövcud örnəklərin dilində ədəbi tələffüzün transkripsiyası, yəni örnəklərin ümumi lüğət fondunu təşkil edən sözlərin ədəbi tələffüz şəraitinə uyğun şəkildə yazılması təbiidir. Araşdırmalar göstərir ki, sabitləşmiş, təkmil şəklə düşmüş orfoqrafik normalardan kənaraçıxma meylləri çox vaxt poetexnik zərurət üzündən baş verir. Orfoepik normalara uyğunlaşdırılaraq yazılmış bəzi sözlər şifahi örnəklərin dilinə və üslubuna xüsusi çalarlıq verir, onların daha ahəngdar, ritmik səslənməsini təmin edir, bir üslubi məziyyət kimi, canlı ünsiyyət dilinin koloritini bədii mətnə hopdurur və bədii informasiyaya təkid xarakteri verir, xüsusi ekspressivlik vasitəsinə çevrilir. Bədii materiallarda ədəbi tələffüzün transkripsiyasını müşahidə olunan sözlərin əksəriyyəti canlı danışığı dilinin deyim tərzinə söykənir və bunlar həm müxtəlif janrlardakı şeirlərin, həm də ki, dastan parçalarının dilindəki üslubi-semantik nizamı, tarazlığı korlamır, əksinə daha rəvan, daha təsirli səslənir. Folklor mətnlərinin tarixi yazılı nümunələrinin tarixindən çox- çox qədimdir və hər ikisində dialekt və şivə xüsusiyyətləri özünü göstərməkdədir. Yazılı mətnlərin dialekt xüsusiyyətlərindən bəhs edən M. Adilov da doğru olaraq yazır ki, "Bəzən katibin əli altında olan anadilli yazı nümunələri dialekt

xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir və katib özü də köçürdüyü mətnə öz şivəsinə xas əlamətləri əlavə edir, çünki həmin dövrlərdə dialekt fəvqü ədəbi dil tam formalaşmamışdı" [1]. Bu fikri eyni ilə folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinə də şamil etmək olar. Elə məhz buna görə də bədiiliyin semantik sahələrini formalaşdırmağa xidmət edən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasını təhlil və araşdırmaya cəlb edilməsi aktualıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Mətnlərdə köməkçi nitq hissələrinin ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyası ilə verilməsi hər şeydən əvvəl ifadə edilən bədii fikirlərin semantikliyi, strukturu ilə bağlıdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, dəqiq seçimi ilə fikrin bədii ifadəsində müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmış köməkçi nitq hissələri də üslubi tələbləri öyrədir. Məs.: Şeytana tabe olub, onçun molla gec qocalar: Bir gül bəsləyirdim yardan öteri; Həmi acsan, həmi sağsan, Həmi də köksən malades; Həm içib, həmi də doldurdu tasın, Atların suyuma saldı da getdi; Əyər sizdən sual edən olarsa, Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz və s. [10].

Göründüyü kimi, mətnlərdə işlənən məqsəd bildirən öteri (ötrü) qoşması, birləşdirmə bildirən həmi (həm), şərt bildirən əyər (əgər) bağlayıcıları şivə variantındadır. Dialektoloq A.Vəliyev də doğru olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin keçid şivələrində həm bağlayıcısı həmi, əgər bağlayıcısı əyər, ötrü qoşması öteri, fonetik tərkiblərində işlənir [8] və bütöv mətnin arasında komponentləri əlaqələndirməkdə, birləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Folklor mətnlərində "...şivə transkripsiyası əksərən tonik ritmin formalaşması istiqamətində fəal mövqeyə keçir, səs simmetrikliliyi ritm semantikliyinə keçməklə sözün estetik təsir dairəsini genişləndirir". Köməkçi nitq hissələrinin fəal bir şəkildə işlənməsi mətnlərin ekspressiya tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməyə xidmət göstərən gah, gah da bağlayıcısının şivə transkripsiyasına da üstünlük verilmişdir. Məs.: Gah şah, gəda, gahi dana, gah nadan, Gah hər məhləsində zindan əyləşmiş; Gahdan çiskin təkər, gah duman eylər, Gah gəlib gedəni peşiman eylər, Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər, Dinləməz haramı, halalı dağlar və s.

Bu nümunələrdə işlənən "gahi", "gahdan" bağlayıcısı ilk baxışda belə təsəvvür yaradır ki, bu sözlər ismin təsirlik və çıxışlıq hallarının morfoloji əlamətlərini qəbul etmişdir. Əslində isə bu, belə deyil, köməkçi nitq hissələri, o cümlədən bağlayıcılar hallanma xüsusiyyətinə qətiyyənlə malik deyillər. Mətnlərin bəzilərində bu tip şivə transkripsiyası həm həmcins üzləri, həm tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmə xüsusiyyətinə malik olan "həm" bağlayıcısında da müşahidə olunur. Məs.: Həm Əlisən, həm Vəlisən, həm səxisən, həm səxa, Həmi dildə zikrim sənən, həmi əzbərdən, ağa! və s. [11].

Folklor mətnlərində gahi (gah), gahdan şəkillərində özünü göstərən birləşdirmə bağlayıcıları Azərbaycan dilinin Göyçay, Zərdab, Ağdaş şivələrində həmin fonetik tərkibdə işlənir.

Ədəbi norma və onun pozulması hallarını, imkanlarını tədqiq edənlərdən Praqa dilçilik məktəbinin fəal üzvü И. Макаражовский göstərir ki, "Hər hansı bir dildə ədəbi norma nə qədər möhkəm olursa, onu pozulması imkanları da bir o qədər rəngarəngləşir və belə dildə poetik yaradıcılıq imkanları da geniş olur. Və əksinə, dil norması nə qədər zəif hiss edilirsə, onun pozulması imkanları da bir o qədər azalır və poetik yaradıcılıq imkanları da bir o qədər zəifləyir" [9].

Folklor örnəklərinin bəzilərində cümlənin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət göstərən amma bağlayıcısı dastançının nitqinə uyğun olaraq "əmə şəklində işlənilir ki, bu da ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından başqa bir şey deyildir. Şübhəsiz ki, bu eyni zamanda şifahi nitq üçün səciyyəvi bir haldır. Məs.: Söz tamama yetişdi, əmə Ələsgər sazı əlindən yerə qoymadı; Əmə nə Zöhrə, nə də Paşa bu dəfə bir xəbər gətirməmişdi; Alməmməd Kalvayı Qurbannan qohum olmağa cannan-başnan irazıydı, əmə elə hesab elədi ki, uydurma sözdü; Onnar sən qolunnan tutar, əmə Ələsgərsiz mənim əmrim heç aşmaz; Əmə elə bil ki, başına bir qazan qaynar su tökmüşdü; Bildi ki, Kalvayı Qurban nə deyir, əmə özünü o yerə qoymadı və s.

Maraqlı cəhət budur ki, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənilən iki fikrin və ya iki təsəvvürün biri digərinə qarşı qoyulmasını bildirən amma bağlayıcısının dialektlərimizdə əmbə şəkli də geniş yayılmışdır. XIV-XVII əsrlərin şeir dilində də bu bağlayıcının əmma variantı işlək olmuşdur. Məs.: Hər kişidə bir cübbəvü dəstar olur, amma, Bin başidə bir layiqi-dəstar bulunmaz. Dəmi İsa ölü dirildir amma (kəşmi) və s.

Qarşılaşdırma məzmunu ifadə edən amma bağlayıcısı Azərbaycan dilinin keçid şivələrində ama, hama, hamma kimi müxtəlif fonetik tərkibə malikdir. İ.Bayramov qeyd edir ki, amma bağlayıcısı Qərbi Azərbaycanın Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Çəmbərək, Kaliniko, Kəvər şivələrində əmə şəklində işlənir [3].

Mənaca qüvvətləndirici ədatlar növünə aid olan və aid olduğu sözün, ifadənin, birləşmə və cümlənin mənasını gücləndirən, hərəkətin, əlamətin təsirini artıran daha ədatının "tay", "day", "ta" versiyası da folklor mətnlərində fəal şəkildə müşahidə edilir. Məs.: Ancaq mən tay sənən ayrılıb tək aşıqlıq eləmək istəyirəm; Tay bir də bu yerlərə gəlməyəcəyəm; Söz qurtaran kimi, Sofi ayağa qalxdı, dizlərinə taqət gəldi, Kərəmgil day heç bilmədilər ki, qardı, borandı, ya nədi.; Biz ki, ta keçmişik can ilə sərdən, İndi namus ilə ar bizə neylər?! və s.

Folklor mətnlərində fonetik transkripsiyadan daha çox istifadə edilmişdir ki, bu da köməkçi nitq hissələrinin tələffüzünü, orfoepik cəhətlərinin mümkün qədər dəqiq şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan "əgər köməkçi nitq vahidinin "y-g" samit əvəzlənməsi ilə verilməsi aktiv şəkildə müşahidə olunur. Məs.: Əyər razı olsan, Ələsgər həmişəlik bizim öydə qalar; Kalvayı Qurban onnan elə soruşdu ki, əyər desəydi ki, üç gün çörək yemə, yeməzdi; Əyər o olmasa, bizim mal-heyvan dolanmaz; Əyər mənim də varım, halım olsaydı, başıma bu iş gəlməzdi və s.

Folklor mətnlərində ila, la, -lə birgəlik bildirən qoşmasının ədəbi dilin şiva transkripsiyasına uyğun şəkildə verilməsi halları da xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan dilinin morfolojiyasına və dialektologiyasına həsr olunmuş dərsliklərdə və dərs vəsaitlərində göstərilir ki, ilə qoşması samitlə bitən sözlərə qoşularkən nan, nən saitlə bitən sözlərə qoşulduqda isə -ynan, ynən şəklində tələffüz olunur [5]. Folklor örnəklərinin dilində bu xüsusiyyət daha çox özünü göstərir. Məs.: Can qurban eyləsən, layıqdı, layıq, Bir yar ki, mətləbi tez qanan ola. İşarətnən, qaş gözünən annıya, Nainki deməknən söz qanan ola; Ələsgər Aşıq Alının çaldığı havaynan söz oxumağa başladı; Aşıq Alı Ələsgəri götürüb özünən barabar apardı; Gəlir cürəli sazınan, İçəllər şiva nazınan, Qırx dənə incə qızınan, Muştuluq ver, yarım gəldi və s.[10].

Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən sonluqlar içərisində nan, nan şəkilçisindən bəhs edən bəzi tədqiqatçılar bunları Azərbaycan dili dialektlərində ədəbi dildə la, la,-nin daşdığı qrammatik funksiyanı yerinə yetirdiyini qeyd edirlər L.S.Levitskaya -nan, -nən şəkilçisinin türkmən, tatar, özbək, uyğur, xakas, Azərbaycan dillərindəki mənşəyindən bəhs edərək göstərir ki, bu şəkilçi Azərbaycan dilinin dialektləri üçün uyğun sayılır. M. Hüseynovanın nəzərinə, burada məhz qədim sözdüzəldici şəkilçi -la, -la prototip kimi çıxış edir ki, görünür, nan, nan, la, la,-nin assimliyasıya nəticəsində törənmiş fonetik variantıdır və deməli, bu söylənilən fikirləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, folklor mətnlərində işlədilən nan, nən şəkilçili sözlər ədəbi dilin transkripsiyasıdır. Onları bədi nitqdəki ahəng və intonasiyanın notları, əsasları kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı [6].

Ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından məharətlə istifadə ediləndə folklor mətnləri saflıq, təbiilik təsiri bağışlayır, oxucuda bədi mətləbin maksimum səviyyədə qavrama vərdişini asanlaşdırır. Folklor mətnlərində ehtimali modallığın əsas ifadə vasitələrindən olan və hadisəyə münasibətin gümanlı olduğunu bildirən "yəqin" köməkçi sözünün şifahi nitq formasına, yəni "yaqin" şəklində verilməsi söz sənətkarının savadsızlığından və ya qeyri-peşəkarlığından irəli gəlir, əksinə onun xalq dilinə, orfoepik normalara yaxından bələd olmasının nəticəsidir.Məs.: Eşidin məclisdə arif olannar, Sarrafım, gövhərim, xanım gedibdi. Ah çəkibən yar yoluna baxmaqdan, Yaqin bilin, yarı canım gedibdi: Yaqin elə buna görə də səhərdən boğazını yırtırdı və s.

Folklor örnəklərinin dilində feilin vacib şəklinin sintaktik üsulla düzələn qədim-maq+gərək, yəni məsdər və gərək ədatı ilə ifadə olunan formasının İşlənməsinə də rast gəlinir: Qoduya qaymaq gərək, Qablara yaymaq gərək, Qodu gün çıxarmasa, Gözlərin oymaq gərək.

Feilin vacib şəklinin bu forması Azərbaycan dilinin Şəki dialektində, həmçinin qərb qrupu şivələrində və Lerik rayonu şivələrində müşahidə olunur.

Folklor mətnlərində intensiv şəkildə işlənən "bas" sabit ədatının "ba" şəklində istifadəsi sözün sonundakı "s" samitinin düşümü nəticəsində baş vermişdir ki, bu da ədəbi dilin şivə transkripsiyasının fonetik növünə aiddir. Məs.: Başına döndüyüm yaradan tarı, Yaradtdın ortada nə

gözəl yarı, Dedim bə Əslidi, geyinib sarı, Demədim gül ola, aldada məni); Mahmud, ba bayaqdan azarlamışdın ki, qalıb kef çəkəsən. Ədəbi dilimizdə "bəs şəklində işlənən bu ədatın Naxçıvan dialektində "bə" şəklində də rast gəlirik. Yuxarıdakı nümunədə ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun bir şəkildə işlədilmiş "bə" ədatı sual çaları yaratmış və aid olduğu "Əsli" sözünün mənasını qüvvətləndirmişdir.

Maraqlı cəhət budur ki, XI əsrdə "ba" ədatının "la" formasından cümlənin məzmununu qüvvətləndirmək, hökmü qətiləşdirmək, cümləyə nida intonasiyası vermək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Mahmud Kaşğarının „Divanü-lügəti-it- türk əsərində əksini tapan bəzi köməkçi nitq hissələrinin funksiyasından bəhs edən Ramiz Əsgər yazır ki, "la nitq gerçəkləşməsinə və bitməsinə göstərən bir ədat olub bütün feillərin sonuna artırılır: ol bardı la o getdi da ba; ol gəldi la o gəldi də bə onun gəlməsi, getməsi gerçəkləşdi). Mahmud Kaşğarının qeydinə görə, bu söz işin əvvəlini bildirmədiyi üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni tam rəf etmək məqsədilə söylənir. Türklər, yəni qeyri-oğuzlar bu sözü işlətməmişlər" (80,386). Basim Atalayın yazdığına görə, "bu söz Qərbi və Orta Anadoluda bu gün də işlənir, gəlməsi şübhəli olan, ancaq gələn adam barədə "gəldi la", oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün "okudu la" deyilir" [12].

Dilimizdəki sual cümlə tipinin yaradılmasında ən fəal mövqələrdə mı, -mi, -mu, -mü ədatı durur, digər qrup sual ədatları ilə müqayisədə bunlar müstəqil sual yaradır. Digər sual ədatları kimi mi mi. mu. -mü ədatları da folklor mətnlərində etiraz, narazılıq, xatırlatma, nəsihət, təəccüb, məzəmmət, xahiş, yalvarış çalarlarına malik olur. Maraqlı cəhət budur ki, bu ədatların folklor mətnlərində ahəngdarlıq tələblərinə uyğun olaraq işlənən saitlərin düşümü hadisəsi baş verir ki, bu da heç şübhəsiz ki, şeirin vəzn və qafiyə sistemi ilə əlaqədardır. Məs.: Qarşı duran qarlı dağlar, Dağlar bizim dağlarmola, Ağ birçəkli qoca anam, Oğul deyib, aqlarmola... Məkkədən gələn hacılar, Ürəyimdə var acılar, Evimizdəki cüt bacılar, Qardaş deyib, aqlarmola... Fələk, nədi mənim xatam, Nə məlumat, nə də şadam, Ağ saqqallı qoca atam, Kərəm deyib aqlarmola və s.

Mətnlərdə tez-tez təsadüf edilən bağlayıcılardan biri də ta, taki, ta ki-dir ki, bunların da tainki şivə versiyası az-az hallarda təhlil cəlb etdiyimiz folklor örnəklərinin dilində işlənərkədir. Məs.: Tainki uşaq yeddi yaşa çatdı, bir kamil molla tapıb uşağı tapşırıdılar ona; Qurbani günə bir mənzil gedib tainki gəlib Bərdə şəhərinə yetişdi və s.

Aşağıda verəcəyimiz poetik mətndə müxtəlif sözlərə qoşularaq işlənmiş "cək" hissəciyi ədəbi dilimizdə işlənən "tək" qoşmasının şivə transkripsiyasıdır ki, qafiyə mövqeyində işlənərək ifadə nizamındakı mütəhərrikliliyi mətnin daxili hərərətinə hopdurmuş, şeirin poetikliyi, ahəngdarlığını gücləndirmişdir. Məs.: Kətan köynək geyib, güldən təzəcək, Bülbül sinəm eylər gülə yazacak. O da sizin kimi bəyaz, nazikcək, Eyni mənim xan Əslimə bənzərsiz.

Bəzi folklor mətnlərində zaman və məkan hüdudu bildirən, zaman və məsafənin son həddini göstərməyə xidmət edən "dək" qoşmasının ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun olaraq "tak" ("d-t" samit əvəzlənməsi) şəklində işlənməsi halları da müşahidə olunur ki, bu da şübhəsiz ki, folklor örnəyinin poetik tələbləri ilə bağlıdır. Məs.: Gecələr sübhətək yar-yar deyəsən, Dikəlib bağrımı yar-yar deyəsən. Səni də mənim tək yar yar deyəsən, Düşəsən fələyin ay incisina və s.[10].

Çox qədim dövrlərdən dilimizdə təşəkkül tapmış, yalnız qoşma kimi sabitləşmiş və başqa heç bir vəzifə daşımayan "cün üçün" qoşmasının "çın" şivə variantı da folklor örnəklərinin dilində intensiv şəkildə təzahür edir. Məs.: Ərənlər qoyduğu yolları açdım, Dolduruban eşqin badəsin içdim. Bir belə sevdaçın sərimnən keçdim, Ləl, gövhər olsun daşı dünyanın!; Dərdli Kərəm bu eşq ilə bitmişdi, Sevdaçın can başından keçmişdi. Əsli, keşiş Xoy üstünə köçmüşdü, Yol verməyin, başı dumanlı dağlar! və s.

Ə.Tanrıverdi göstərir ki, yazılı abidənin dilində adlıq və yiyəlik hallarda olan sözlərə qoşularaq səbəb və məqsəd ifadə edən üçün qoşmasının bir neçə şəkildə, daha dəqiqi üçün, çün, çun formalarda işlənməsinə rast gəlinir .

Məlumdur ki, leksik mənaya malik olmayan "isə köməkçi sözü şərt çaları bildirir. Özündən əvvəlki sözə şərt çaları əlavə edən, kinayə, etiraz, münasiblik, qarşılaşdırma kimi çalarlar yaradan, adlarla və feilin zaman, şəkil əlamətlərindən sonra işlənən "isə" ədatı və onun şəkilçiləşmiş forması (-sa, -sa) folklor mətnlərində intensiv işləndiyi halda, onun ədəbi dilin şivə transkripsiyası az-az hallarda müşahidə olunur. Məs.: Gəl mənimlə sən də girmə meydana, Mənəm deyən, mənim kimi

sərt olur, Ustad isən, gəl incitmə kəndini, Bu meydandan qurtaranlar mərd olur; Aşığı isən gəl bu meydana gir görüm və s. [10].

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə dastançının mənsub olduğu dialekt və şivəyə uyğun olaraq şərt bildirən "isa" ədatı qapalı şəkildə işlənərək ("n" samiti artırılaraq) ifadə edilən fikirlərdə şərt çalarını gücləndirməyə xidmət etmişdir.

Mətnlərdə ədatlardan ibarət dialektizmlərin şivə transkripsiyası ilə bağlı spesifik cəhətlərinə rast gəlik və bu tip dialektizmlər poetik mühitdəki sözlərin, söz birləşmələrinin və bütöv cümlələrin mənasını qüvvətləndirir, fikrin səlis və məntiqi cəhətdən qurulmasına kömək edir. Ədatlar şifahi nitqdə daha çox işlənir, danışığa müxtəlif mənə çaları verir. Qoşma və bağlayıcılar kimi, ədatlar heç bir suala cavab olmur, ayrıca cümlə üzvü kimi işlənir. Onların bir qismi cümlənin Ümumi məzmunu ilə bağlı olur, heç bir cümlə üzvünün tərkibində iştirak etmir. Başqa qismi isə aid olduğu, mənasını qüvvətləndirdiyi sözlə birlikdə cümlə üzvü tərkibində iştirak edə bilir [4].

Folklor dilində ədatlardan ibarət olan elə dialektizmlər müşahidə edilir ki, onlar danışığı dilinin tələblərinə müvafiq bir şəkildə verilir və söz sənətkarının düşüncələrinin, hisslər aləminin səmtini müəyyənləşdirməyə köməklik göstərir. Məsələn, ədəbi dilimizdə kaş, kaş ki formalarında çıxış edən bu adət Azərbaycan dilinin Bakı dialektində, Cəbrayıl, Salyan, Cəlilabad, Mingəçevir, Çəmbərək, Vədi. Zəngibasar şivələrində keşgə" fonetik variantında işlənir və folklor üslubundakı mətnlərdə heyfəsilənmək, təəssüflənmək məzmununu ifadəsini reallaşdırır: O Laçın yurduna güzarım düşə, Keşkə qanadlanıb uçam Laçında. Deməli sözlərim pünhan qalmaya, Qəlbimin sirrini açam Laçında.

Şeir dilində zərfə aid sözlərin ədat kimi işlənməsi halları da müşahidə olunur ki, bu məqamda həmin dialektizm özündən əvvəl gələn sözün mənasını məhdudlaşdırmağa yönəldilir. Məsələn, aşağıdakı şeir bəndində teyxa dialektizmi (ədəbi dildə sinonimi yalnız məhdudlaşdırıcı ədatıdır -R.O) özündən əvvəl gələn və mücərrəd mənə bildirən tale sözünün mənasını məhdudlaşdırmışdır: Tanımadıq yamanları. Dışindən qan damanları. Tale axır zamanları, Teyxa qara gətiribdir.

Nəticə. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"-nin 1964-cü il nəşrində teyxa sözünün ədat kimi "yalnız" mənasında texa/teyxa şəkillərində Tovuz və Şirvan şivələrində, həmin sözün omonim variantının Zəngilan şivəsində "yavan" mənasında işləndiyi göstərilmişdir (35, 375). Bunlardan başqa, bu sözə "tamam, tamamilə, bütöyün mənasında, teyxa/teyjə/teyxə fonetik variantlarında Azərbaycan dilinin Meğri, Laçın, Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl, Culfa, Kəlbəcər, Kürdəmir, Tovuz şivələrində rast gəlinir [2].

Poetik tələblərdən asılı olaraq folklor yaradıcısının mətnə müdaxiləsi və sabitləşmiş orfoqrafik normaların orfoepik normalara güzəştə getməsi qanunauyğun haldır və demək olar ki, bədii üslub öz təbiətinə görə heç bir məhdudiyyət daşımır. Mətnlərdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyası ilə əksi ahəng, üslubi əlamət və keyfiyyətlərlə, dilin geniş dialektal ehtiyat və imkanları, orfoepik normaların güc, qüvvət və qüdrət dərəcəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Apardığımız araşdırmalar da göstərir ki, folklor mətnlərində daha çox köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasından aktiv istifadə edilmişdir ki, bunlar da müəyyən köməkçi nitq hissələrinin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına şərait yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Türk mətninin transfoneliterasiya problemləri. Bakı, „Nurlan“, 2003, 120 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, 568 s.
3. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011, 440 s.
4. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, (ictimai elmlər seriyası) Bakı, 1956, №4, 75-99 s.
5. Hüseynova M. Üslubi morfologiya. Bakı, “ADPU”-nün nəşri, 2018, 167 s.
6. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşığı və el şairlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə). Bakı, „ADPU”-nün nəşri, 2018, 423 s.

7. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, „Nurlan“, 2004, 531 s.
8. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyası. (keçid şivələrinin morfolojiyası və sintaksisi). ADU-nun nəşri, Bakı, 1975, 116 s.
9. Мукаржовский Я. Литературный язык и поэтический язык. “Пражский лингвистический кружок”. М., 1967, 408-415 стр.
10. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Tərtib edənlər: M. Təhmasib, T. Fərzəliyev, İ. Abbasov, N. Seyidov. Bakı, “Elm”, 1978, 504 s.
11. Ələsgər İ. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı, “Maarif”, 1999, 264 s.
12. Aktaş Ş. Edebiyyatta üslup və problemləri. Ankara, 2014, 110 s.

Rəyçi:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. İbrahim Bayramov**

UOT: 811.512.161

**COMPARISON OF WESTERN AZERBAIJAN DIALECTS BASED ON MAHIRA
NAGIGIZI'S CREATION ON DIVANU LUGATI'T-TURKISH DICTIONARY
CHARACTERISTICS**

Aynur Namazova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctoral student of the Department of Modern Azerbaijani Language
aynamaz@mail.ru
Orcid: 0009-0001-2498

Abstract

It was shown the similar and different characteristics of the Western Azerbaijani dialects, which used in the research of Mahira Nagigizi and other Turkish dialects in Mahmud Kashgari's "Divani-luğati-türk" in this article. Exploring the grammatical structure of Turkish languages, is one of the current problems of modern linguistics. Certain problems in the developing of the grammatical structure of Turkish languages have attracted the attention of both foreign and local linguists. In the field of Turkic searching, searches are conducted on issues of comparative and typological analysis of the Azerbaijani language with other languages; Diachronic exploring of the history and dialects of Azerbaijani and other Turkic languages; Linguistic problems of scientific and technical terminology, as well as theoretical and onomastic problems of Turkish languages are explored. While searching the comparison of Turkic languages at the dialect level throughout his life, that is, nine hundred fifty dir, Mahmud of Kashgar traveled around the Turkish geography, collected materials on almost every topic, including the language, history, lifestyle, and epics of the Turks, and immortalized them on tape. And according to this searching, this problem has been touched in this article. It should also be noted, that our searching on common lexical units inherent in the vocabulary of Western Azerbaijani dialects and Turkic languages allowed us to divide them into three groups and to reveal that many of these words are characterized as common Turkish words.

Key words: common Turkish dialects, lexical units, West Azerbaijan, dialect comparison, learning

**СРАВНЕНИЕ ЗАПАДНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ДИАЛЕКТОВ В ТВОРЧЕСТВЕ
МАХИРЫ НАГИКЫЗЫ С ДРУГИМИ ТУРЕЦКИМИ ДИАЛЕКТАМИ В «ДИВАНИ-ЛУГАТ
–ИТ ТЮРК»**

Айнур Намазова
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Докторант кафедры современного азербайджанского языка
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье изучены сходства и различия западноазербайджанских диалектов, использованных в творчестве Махеры Нагикизы, и других тюркских диалектов в произведении Махмуда Кашгари «Дивани-лугати-тюрк». Изучение грамматического строя турецких языков является одной из актуальных проблем современного языкознания. Определенные проблемы развития грамматического строя турецких языков привлекли внимание как зарубежных, так и отечественных

лингвистов. В области тюркологии проводятся исследования по вопросам сравнительного и типологического анализа азербайджанского языка с другими языками; Диахроническое изучение истории и диалектов азербайджанского и других тюркских языков; Изучаются лингвистические проблемы научно-технической терминологии, а также теоретические и ономастические проблемы тюркских языков. Занимаясь сопоставлением тюркских языков на диалектном уровне, на протяжении всей своей жизни, то есть 950 лет назад, Махмуд Кашгарский путешествовал по тюркской географии, собирал материалы практически по каждой теме, включая язык, историю, образ жизни и эпосы тюрков и увековечил их. В соответствии с темой, этот момент также был затронут в статье. Следует также отметить, что наше исследование общих лексических единиц, присущих лексике западноазербайджанских диалектов и тюркских языков, позволило разделить их на три группы и выявить, что многие из этих слов характеризуются как общетюркские слова.

Ключевые слова: общетурецкие диалекты, лексические единицы, Западный Азербайджан, сравнение диалектов, изучение.

MAHİRƏ NAĞIQIZI YARADICILIĞINDA QƏRBİ AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNİN “DİVANI LÜĞƏT-İT-TÜRK” ƏSƏRİNDƏKİ DİGƏR TÜRK LƏHCƏLƏRİ İLƏ MÜQAYİSƏSİ

Aynur Murad qızı Namazova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Müasir Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı
Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Məqalədə Mahirə Nağıqızı yaradıcılığında işlənən Qərbi Azərbaycan şivələrinin Mahmud Kaşğarlının “Divani-lüğət -it-türk” əsərində digər türk ləhcələri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biridir. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun inkişafındakı müəyyən problemlər həm xarici, həm də yerli dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Tюрkologiya sahəsində Azərbaycan dilinin digər dillərlə müqayisəli və tipoloji təhlili məsələləri ilə bağlı tədqiqatlar aparılır; Azərbaycan və digər türk dillərinin tarixinin, dialektlərinin diaxronik tədqiqi; elmi-texniki terminologiyanın linqvistik, eləcə də türk dillərinin nəzəri və onomastik problemləri öyrənilir. Kaşğarlı Mahmud ömrü boyu türk dillərinin müqayisəsini dialekt səviyyəsində öyrənərkən, yəni doqquz yüz əlli il əvvəl türk coğrafiyasını gəzərək türklərin dili, tarixi, həyat tərzini, dastanları da daxil olmaqla, demək olar ki, hər mövzuda materiallar toplayıb, onları əbədiləşdirib. Məqalədə mövzuya uyğun olaraq bu məqama da toxunulmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan şivələrinin və türk dillərinin lüğət tərkibinə xas olan ortaq leksik vahidləri tədqiq etməyimiz onları üç qrupa ayırmağa və bu sözlərin bir çoxunun ortaq türk sözləri kimi səciyyələndiyini aşkar etməyə imkan verdi.

Açar sözlər: ortaq türk ləhcələri, leksik vahidlər, Qərbi Azərbaycan, şivə müqayisəsi, öyrənmək

Actuality. Comparative study of Turkish dialects and Western Azerbaijani dialects is one of the urgent problems in linguistics in modern times. In the recent period, in the field of Turkic studies, studies are being conducted on issues of comparative and typological analysis of the Azerbaijani language with other languages. Diachronic study of the history and dialects of Azerbaijani and other Turkic languages, linguistic problems of scientific and technical terminology, as well as theoretical and onomastic problems of Turkic languages are studied here. In the article, the study of West Azerbaijani dialects in the context of Turkic languages is the main factor determining the relevance of the article.

Annotation. The article can serve as an interesting scientific resource for researchers dealing with Turkology, dialectology, comparative linguistics, general problems of linguistics, and students studying at the faculty of philology.

The comparative study of modern Turkish dialects and Western Azerbaijani dialects is one of the newly researched fields in modern linguistics. Although the science of Turkology has studied Türkl dialects and dialects for a long time, the issue has not been investigated specifically from the context of Western Azerbaijan.

Method. The comparative, historical-comparative and description method is applied in the article.

Introduction. The political vacuum that emerged after the collapse of the Uyghur Khaganate caused the Turkish tribes living in this region such as Karluk, Tohsi, Yağma, Chigil to migrate. These tribes settled in the west of the Tarim region, in Kashgar and its surroundings, and towards the beginning of the 10th century, they established an independent Turkish state by taking the surrounding Turkish tribes under their rule. Karakhanid Turkish is the historical period of the Turkish language after Uyghur Turkish. The most important feature of this period is undoubtedly that Satuk Buğra Khan accepted Islam in 932 and the Turks began to produce their works using the Arabic alphabet. The writing of the Karakhanid period works Kutadgu Bilig, Divanu Lugati't-Turk, Atebetu'l-Hakayık and Kur'an translations in Arabic letters is very important in terms of determining the morphological and phonetic changes and spelling in the Turkish language. Because the Uyghur script, where five or six sounds can be represented with one letter, the Arabic alphabet, which provides clarity especially in consonant writing, has been very useful in terms of language studies. However, there are difficulties in detecting thick and thin, narrow or wide vowels in the works.

Karakhanid Turkish, also known as Hakaniye Turkish, has a very consistent structure in terms of sound and form. During this period, both a 6645-couplet work written in aruz meter, such as Kutadgu Bilig, and a grammatical masterpiece, such as Divanu Lugati't-Turk, were written. There is no mixed language or quotation structures in the texts.

During the Khwarezm Turkish period, which is a continuation of Karakhanid Turkish, a new written language based on Oghuz began to form in the west. During the Karakhanid period, the Turkish language was written in a single written language.

There are some situations that cause deep debate regarding Karakhanid Turkish. The most important of these is the place of the period in dividing the Turkish language into historical periods. In particular, the boundaries of the terms Middle Turkish-Old Turkish are drawn according to the period in which Karakhanid Turkish was included. At this point, the starting point of those who included Karakhanid Turkish into Middle Turkish was generally the acceptance of Islam. On the other hand, recently some researchers have stated that religious conversion cannot be a factor in the regulation of the phases of the language, and that especially the first works of Karakhanid Turkish should be included in Old Turkish. While Kaare Grønbech, Louis Ligeti, Ahmet Caferoğlu and Carl Brockelmann, who have opinions on this subject, included Karakhanid Turkish into Middle Turkish, Marcel Erdal, Rona Tas and Lars Johanson, scientists working in the relevant field recently, included Karakhanid Turkish into Old Turkish.

We can count Atebetu'l-Hakayık and Divan-ı Hikmetis as important works written after Divanu Lugati't-Turk and Kutadgu Bilig during the Karakhanid Turkish period. Finally, as a result of the religious activities that started with the acceptance of Islam during the Karakhanid period, underline Quran translations were written. There are two translations of the Quran written in

Karahalı Turkish, registered with the Rylands copy known today and number 73 in the Turkish-Islamic Arts Museum.

Mahmud of Kashgar, about whose life we have very little information, can be said to be the ancestor of Turkish linguistics. Nine hundred years ago, he traveled throughout the Turkish geography and collected materials on almost every subject, including the language, history, lifestyle and epics of the Turks, and immortalized them by recording them. There is very limited information in Kâşgarlı's own work, about which no information can be found in historical sources. Accordingly, Kashgarli's father, Huseyin, and grandfather, Muhammad, are from Barsgan (Ordukent), a town in the north-east of Kashgar. Kashgarlı himself was born in Opal, a town of Artuş in Kashgar. 17 His mother is Bubi Rabia, the daughter of Hodja Seyfeddin Buzurgvar, a Karakhanid ulema. 18 On the other hand, although it is not known exactly which Turkish tribe Kashgarlı belonged to, he stated in *Divanu Lugati't-Turk* that he was a descendant of the Turkestan (Kashgar) Beys. "Our ancestors, the Beys, call the word order Xamir. Because Oghuz people cannot say emir, they say -Xamir by changing the letter -elif into the letter X. "Our ancestors, who conquered Turkestan from the Samanids, call the Bey Xamir Tekin" [5, 63]. According to this explanation, a confusion can be seen. Because Kashgarli is not one of the Oghuzs, but he stated that his ancestors were called "Xamir", as the Oghuzs say. However, the point that needs to be known here is that the people called xamir are the Karakhanid lords. Although Atalay used the expression "xamir tegin" for the title in the manuscript, this expression is open to different readings in the manuscript. The word is open to readings such as Bahir Tekin, Beherkin, Bahr Tekin. Akalın has an approach to this issue in the form of Nasr Tigin's reading. Because Arslan İlig, the conqueror of Transoxiana and Bukhara, known as Nasr İlig Khan, took the regions mentioned by Kâşgarlı from Nasr bin Ali Samanoğulları. According to Ahmet Bican Ercilasun, Kashgarlı's father Çağrı Tigin was the emir of Barsgan before 1056-1057. His grandfather, Muhammed Buğra Khan, was the Eastern Karakhanid ruler in Kashgar in 1056-1057 and was replaced by Hüseyin Çağrı in 1057. During this period, violent throne fights were observed in Kashgar. The second wife of Kashgarli's grandfather, Muhammed Buğra Khan, massacred all the members of the family and put his son İbrahim on the throne. But Abraham is killed by another member of the dynasty. During these events, Kashgarlı's father, Huseyin Çağrı, was also killed. Kashgarli also states that he escaped from Kashgar between 1057 and 1059 and survived the massacre. After living illegally and wandering around neighboring Turkish countries for about ten years, Kashgarli came to Baghdad and settled there [1, 52].

Kashgarli talks about himself with the following words because he heard the hadith "Learn the Turkish language, because they have long-lasting reigns": "I examined the Turkish countries and steppes; I learned the dialects and rhymes of Turk, Turkmen, Oghuz, Chigil, Yagma and Kyrgyz. In fact, I am one of them who knows the most correct language, the most clear in expression, the most mentally competent, the most established in lineage, and the best thrower of the spear. Thus, each neck language found its most perfect form in me. Then I wrote this book, organizing it in the best possible way. I took refuge in the help of Almighty Allah and published my book by calling it *Divanu Lugati't-Turk* (Divan of Turkish Dialects). "To be remembered forever and to be an eternal treasure" [4, 65].

We do not have exact information about whether Mahmud of Kashgar returned to his country from Baghdad after presenting his book to the caliph, and where and how he spent his later life. However, according to rumors, it is claimed that Mahmud of Kashgar returned to his country from Baghdad, settled in the Opal village near Kashgar, and died in 1090, at the age of

ninety-seven, after working as a teacher for ten years in the Mahmudiye Madrasah he founded there [2, 55]. His tomb has a deep-rooted history and a unique architectural style. It is a relic of the history of Turkish civilization. The tomb is in the Opal plain, 45 km west of Kashgar. The tomb, which is a social complex, has a history of 950 years and is one of the most beautiful examples of the architectural art of the Islamic period.

Kashgarlı's life and personality have not yet been fully elucidated. However, it is clear that Kashgarlı is the greatest person who served Turkology and the Turkish language.

Divanu Lugati't-Türk, the first dictionary of the Turkish language, has the character of a dictionary of dialects compiled from various Turkish tribes. However, the work is not just a dictionary; it is the 11th century of Turkish. A grammar book that indicates language features in the 19th century and sheds light on phonetic and structural information; source of person, clan and place names; It is an encyclopedic work that contains rich information about Turkish history, geography, mythology, folklore and folk literature, and also provides information about the medicine and treatment methods of its period [3, 83]. Kashgarlı Mahmud explains the purpose of writing his work by referring to God and the Prophet at the beginning of his book. He explained it as follows right after the part of praising Muhammad: He writes that the sun of fortune rose in the Turkish horoscope, that God placed the Turkish khanate among the layers of the sky, and gave them the name Turk and sovereignty. He states that God raised the khagans of his age from among the Turks and gave the reins of ruling the nations to the Turks, making them dominant over all humanity. He explains that God, who guides the Turks to righteousness, makes saints those who are with the Turks, those who work together and those who join them, and that he makes them achieve their wishes thanks to the Turks and protects them from the evil of the plunderers. Mahmud of Kashgar, who wrote that those with intelligence should join the Turks in order to be protected from the arrows of the Turks, states that the best thing is to please the Turks and that there is no other way than speaking in their language to make them listen to their problems [1, 86].

Based on the information provided by Kashgarlı, it is understood that the reason for writing the work was to teach Turkish to Arabs. Again, as can be understood from the information provided by Kashgarlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk* has much greater value than being a dictionary. It provides information on many subjects such as the writings of all Turks, their lineages, epics, histories and even the details of the entire Turkish geography, as of the period in which it was written.

Divanu Lugati't-Türk, which reshaped everything said about the Turkish language with its invention, has the feature of being the most basic source on the division of the Turkish language into periods, the classification of works, and the formation and current situation of today's dialects. Divanu Lugati't-Türk, which contains 3477 verbs and 5147 noun structures with examples, contains rich material about the history of today's Turkish dialects. "Therefore, Divanu Lugati't-Türk is the main reference source to detect the change and development in the vocabulary of Turkish dialects" [5, 21].

In this study titled "A Comparison on the Vocabulary of Divanu Lugati't-Türk", Kashgarlı Mahmud's XI. The linguistic material of verbs from 19th century Turkish dialects was examined simultaneously and diachronically by comparative method with the vocabulary of today's Kazakh Turkish verbs. "In determining the verbs in *Dîvânu Lugâti't-Türk*, the work of Ahmet Bican Ercilasun and Ziyat Akkoyunlu¹ is taken as basis, as well as Besim Atalay² and R. Dankoff-J. Kelly's studies were also used" [3, 89].

After determining the living forms of the verbs in *Dîvânu Lugâti't-Türk* in Kazakh Turkish, the sound and meaning events seen in the verbs are shown. While comparing the verbs in *Divanu Lugati't-Turk* and Kazakh Turkish, explanations were made about the function and function of the suffixes in the structure of the words.

The political vacuum that emerged after the collapse of the Uyghur Khaganate caused the Turkish tribes living in this region such as Karluk, Tohsi, Yağma, Chigil to migrate. These tribes settled in the west of the Tarim region, in Kashgar and its surroundings, and towards the beginning of the 10th century, they established an independent Turkish state by taking the surrounding Turkish tribes under their rule. Karakhanid Turkish is the historical period of the Turkish language after Uyghur Turkish. The most important feature of this period is undoubtedly that Satuk Buğra Khan accepted Islam in 932 and the Turks began to produce their works using the Arabic alphabet. "The writing of the Karakhanid period works *Kutadgu Bilig*, *Divanu Lugati't-Turk*, *Atebetu'l-Hakayık* and *Kuran* translations in Arabic letters is very important in terms of determining the morphological and phonetic changes and spelling in the Turkish language" [1, 78]. Because the Uyghur script, where five or six sounds can be represented with one letter, the Arabic alphabet, which provides clarity especially in consonant writing, has been very useful in terms of language studies. However, there are difficulties in detecting thick and thin, narrow or wide vowels in the works.

Karakhanid Turkish, also known as Hakaniye Turkish, has a very consistent structure in terms of sound and form. During this period, both a 6645-couplet work written in aruz meter, such as *Kutadgu Bilig*, and a grammatical masterpiece, such as *Divanu Lugati't-Turk*, were written. There is no mixed language or quotation structures in the texts.

During the Khwarezm Turkish period, which is a continuation of Karakhanid Turkish, a new written language based on Oghuz began to form in the west. During the Karakhanid period, the Turkish language was written in a single written language.

There are some situations that cause deep debate regarding Karakhanid Turkish. The most important of these is the place of the period in dividing the Turkish language into historical periods. In particular, the boundaries of the terms Middle Turkish-Old Turkish are drawn according to the period in which Karakhanid Turkish was included. At this point, the starting point of those who included Karakhanid Turkish into Middle Turkish was generally the acceptance of Islam. "On the other hand, recently some researchers have stated that religious conversion cannot be a factor in the regulation of the phases of the language, and that especially the first works of Karakhanid Turkish should be included in Old Turkish. While Kaare Gronbech, Louis Ligeti, Ahmet Caferoğlu and Carl Brockelmann, who have opinions on this subject, included Karakhanid Turkish into Middle Turkish, Marcel Erdal, Rona Tas and Lars Johanson, scientists working in the relevant field recently, included Karakhanid Turkish into Old Turkish" [12, 98].

We can count *Atebetu'l-Hakayık* and *Divan-ı Hikmetis* as important works written after *Dîvânu Lugâti't-Türk* and *Kutadgu Bilig* during the Karakhanid Turkish period. Finally, as a result of the religious activities that started with the acceptance of Islam during the Karakhanid period, underline Qur'an translations were written. There are two translations of the Quran written in Karahalı Turkish, registered with the Rylands copy known today and number 73 in the Turkish-Islamic Arts Museum.

Divanu Lugati't-Turk, the first dictionary of the Turkish language, has the character of a dictionary of dialects compiled from various Turkish tribes. However, the work is not just a dictionary; it is the 11th century of Turkish. A grammar book that indicates language features in

the 19th century and sheds light on phonetic and structural information; source of person, clan and place names; It is an encyclopedic work that contains rich information about Turkish history, geography, mythology, folklore and folk literature, and also provides information about the medicine and treatment methods of its period.

Kashgarlı Mahmud stated the purpose of writing his work by referring to God and the Prophet Muhammad at the beginning of his book. He explained it as follows right after the part of praising Muhammad:

“He writes that the sun of fortune rose in the Turkish horoscope, that God placed the Turkish khanate among the layers of the sky, and gave them the name Turk and sovereignty” [8, 78]. He states that God raised the khagans of his age from among the Turks and gave the reins of ruling the nations to the Turks, making them dominant over all humanity. He explains that God, who guides the Turks to righteousness, makes saints those who are with the Turks, those who work together and those who join them, and that he makes them achieve their wishes thanks to the Turks and protects them from the evil of the plunderers. Mahmud of Kashgar, who wrote that those with intelligence should join the Turks in order to be protected from the arrows of the Turks, states that the best thing is to please the Turks and that there is no other way than speaking in their language to make them listen to their problems.

Based on the information provided by Kashgarlı, it is understood that the reason for writing the work was to teach Turkish to Arabs. Again, as can be understood from the information provided by Kashgarlı, *Divānu Lugati't-Turk* has much greater value than being a dictionary. It provides information on many subjects such as the writings of all Turks, their lineages, epics, histories and even the details of the entire Turkish geography, as of the period in which it was written.

Although there is no definitive information about where *Divanu Lugati't-Turk* was written, it is likely that it was written in Baghdad, based on the information that it was presented to the Caliph.

Kashgarlı Mahmud gives the following information about the plan of his work in the introduction: “I arranged this book in the order of syllabic letters, decorating it with things such as wisdom, *seci'*, ancestor's sayings, poetry, *rajez*, prose. I have placed every word in its place so that the mind may find it in its proper place, and the seeker may seek it in his time; I brought out its depths into the field; I softened their rigidity. I have endured many difficulties over the years. I have collected this dictionary book (Dictionary) into eight sections from beginning to end.

1. The book of Hamza
2. The book of Salim
3. The book of Muzaaf
4. Misal book
5. Triads book
6. Quatrains book
7. Gunne book
8. Combination of two letters without vowels book.

Kashgarlı talks about himself with the following words because he heard the hadith "Learn the Turkish language, because they have long-lasting reigns": "I examined the Turkish countries and steppes; I learned the dialects and rhymes of Turk, Turkmen, Oghuz, Chigil, Yagma and Kyrgyz. In fact, I am one of them who knows the most correct language, the most clear in expression, the most mentally competent, the most established in lineage, and the best thrower of the spear. Thus, each neck language found its most perfect form in me. Then I wrote this book, organizing it in the best possible way. I took refuge in the help of Almighty Allah and published my book by calling it *Divanu Lugati't-Turk* (Divan of Turkish Dialects). “To be remembered forever and to be an eternal treasure” [3, 86].

We do not have exact information about whether Mahmud of Kashgar returned to his country from Baghdad after presenting his book to the caliph, and where and how he spent his

later life. However, according to rumors, it is claimed that Mahmud of Kashgar returned to his country from Baghdad, settled in the Opal village near Kashgar, and died in 1090, at the age of ninety-seven, after working as a teacher for ten years in the Mahmudiye Madrasah he founded there.²³ His tomb has a deep-rooted history and a unique architectural style. It is a relic of the history of Turkish civilization. The tomb is in the Opal plain, 45 km west of Kashgar. The tomb, which is a social complex, has a history of 900 years and is one of the most beautiful examples of the architectural art of the Islamic period.

REFERENCES

1. Akalın, Ş. H. (2008). *A Thousand Years Before, A Thousand Years After Mahmud of Kashgar and Divanü Lugati't-Türk*, Ankara: TDK Publications, p. 44.
2. Atalay, B. (2006). *Kâşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk (Translation)*. Ankara: C. I-IV, TDK Publications
3. Balaqayev, M. B. (1992). *Qazirgi Qazaq Tili (Speech Türkesi men Jay Discourse Syntax)*. Almaty: Main Tili Baspa.
4. Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
5. Çelik Şavk, Ü. (2001). *Dictionary of Turkish-Kazakh-Karakalpak-Russian-English Comparative Linguistics and Grammar Terms*. Ankara: Berkay Printing.
6. Dankoff, R., Kelly, J. (1982-1984). *Maómÿd al-KÀšàari, Compendium of Turkic Dialects (Turkish Dialects Dictionary)-Review. Criticized Text. English Translation. Indexes, Vol. I-II-III*, Harvard University Press.
7. Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
8. Ercilasun. A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk, IntroductionText-Translation-Notes-Index*. Ankara: TDK publications.
9. Karahan, A. (2013). *According to Dîvânu Luğâti't-Türk, XI. Century Turkish Dialect Information*. Ankara: TDK Yay., p. 35.
10. Kurmaşulı Egebayev, A. (1997-1998). *Mahmud Kaşkari, Türk Sözdigi*. Almaty: C., I-III.
11. Nalbant, M. V. (2008). *Dîvânu Lugâti't-Türk Grammar-I Noun*. Istanbul: Bilge Oğuz Publications.

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
f.ü.e.d., dos. Şəbnəm Həsənli-Qəribova

ƏDƏBİYYAT

UOT: 821.512.162

BUDAPEŞT UNİVERSİTETİNİN MƏZUNU BƏKİR ÇOBANZADƏNİN MAGİSTRİK DİSSERTASİYASININ TALEYİ HAQQINDA

Vilayət Quliyev
Filologiya elmləri doktoru
Azərbaycan Respublikasının Bosniya və Herseqovinadakı
Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri
Sarayevo, BvH
vilayat.guliyev@yahoo.com
Orcid: 0000-0001-8983-878X

Xülasə

Kırım-tatarlarının türk dünyasına bəxş etdiyi, Azərbaycan türkologiyasının görkəmli dilçi alimi Bəkir Çobanzadə ictimai-siyasi xadim kimi fəaliyyət göstərmiş, özündən sonra zəngin və çoxcəhətli nəzəri-filoloji irs qoymuş, pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, Kırım universitetinin rektoru, Azərbaycanda yeni Əlifba Komitəsinin sədri, Yeni türk əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri təyin olunmuş, müxtəlif illərdə BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsində kafedra müdiri, dekan vəzifəsində, daha sonra isə ADPI-nin filologiya fakültəsində dekan, Dilçilik kafedrasında müdir vəzifəsində işləmiş, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. Onun elmi rəhbərliyi ilə Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev kimi görkəmli alimlər nəslə yetişmişdir. Paris Dilçilik Cəmiyyətinin üzvü olmuş, Moskvada Şərq xalqları İnstitutunun həqiqi üzvü seçilmişdir. Bəkir Çobanzadənin gəncliyinin mühüm bir mərhələsi Budapeşt universitetində təhsil aldığı illərə təsadüf edir. Məqalə tanınmış türkoloq alim, professor Bəkir Çobanzadənin 1919-cu ildə Budapeşt universitetini bitirərkən elmlər doktoru adı almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyanın taleyinə həsr olunub. İndiyə qədər bu mövzuda tədqiqat aparmış müəlliflərin əsərləri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, mətni hələ də aşkara çıxarılmayan əsərin dəqiq adı, məzmunu, əsaslandığı elmi-tarixi qaynaqlar, Kırım tatarlarının dil və mədəniyyəti ilə əlaqəsi kimi məsələlər nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda Bəkir Çobanzadənin həyat və fəaliyyətinin Budapeşt dövrü ilə bağlı mübahisəli məsələlərə yeni mənbələr, fakt və sənədlər əsasında aydınlıq gətirməyə təşəbbüs göstərilir.

Açar sözlər: türkoloq alim, ictimai-siyasi xadim, Bəkir Çobanzadə, doktorluq dissertasiyası

ABOUT THE MASTER'S RESEARCHING WORK OF GRADUATE BEKIR CHOBANZADE FROM BUDAPEST UNIVERSITY

Vilayət Quliyev
Doctor of Philological Sciences
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary
of the Azerbaijan Republic to Bosnia and Herzegovina
Sarajevo, BiH

Summary

Bekir Chobanzade is a prominent linguist of Azerbaijani Turkology, gifted to the Turkic world by the Crimean Tatars, worked as a public and political figure and left behind a rich and multifaceted theoretical and philological heritage, conducted pedagogical activities, was rector of the Crimean University, appointed chairman of the Committee of the new alphabet in Azerbaijan, head of the All-Union Central Committee of the new Turkish alphabet, and then in different years, he was the head of the department, dean of the faculty of Eastern Studies of BSU, and then dean of the Philological Faculty of ASPU, and besides these he worked as the director of the linguistics department and was elected full member of the ANAS. Under his scientific leadership, it was grown up the generation of such outstanding scientists as A. Demircizade and M. Shiraliev. He

became a member of the Paris Linguistic Society and was elected the full member of the Eastern National Institute in Moscow. Bekir Chobanzade's youth main stage, coincides with his years of education at the Budapest University. And the article was written in honor of the famous Turkologist, Professor Bekir Chobanzade, that dedicated to the fate of the dissertation that he submitted for the title of Doctor of Science in Budapest University in 1919. It was searching the works of authors, who conducted researching on this search, that have been comparatively explored, and were looking through the searching work, which hasn't given exact name, content, basic scientific-historical resource, and problems of connection of literature with culture of Crimean Tatars. At the same time, new sources have emerged on controversial issues related to the Budapest period of Bekir Chobanzade's life and work, and an initiative is being taken on for clarifying the problem based on facts and documents.

Key words: Turkic scientist, social and political figure, Bekir Chobanzade, doctoral dissertation.

О СУДЬБЕ МАГИСТРСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ ВЫПУСКНИКА БУДАПЕШТСКОГО УНИВЕРСИТЕТА БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

Вилает Кулиев

Доктор филологических наук

Чрезвычайный и Полномочный Посол

Азербайджанской Республики в Боснии и Герцеговине

Сараево, БиГ

Резюме

Бекир Чобанзаде – выдающийся лингвист азербайджанской тюркологии, пожалованный тюркскому миру крымскими татарами, работал как общественный и политический деятель, оставил после себя богатое и многогранное теоретическое и филологическое наследие, вел педагогическую деятельность, ректор Крымского университета, председатель Комитета нового тюркского алфавита в Азербайджане. В разные годы назначался председателем ВЦК, заведующим кафедрой и деканом факультета востоковедения БГУ. Позже он работал деканом филологического факультета АДПИ, заведующим кафедрой языкознания, был избран действительным членом Академии наук Азербайджана. Под его научным руководством выросло поколение таких выдающихся ученых, как А. Демирчизаде, М. Ширалиев. Он стал членом Парижского лингвистического общества и был избран действительным членом Института народов Востока в Москве. Важный этап юности Бекира Чобанзаде совпадает с годами его обучения в Будапештском университете. В статье изучается судьба магистерской диссертации известного тюрколога, профессора Бекира Чобанзаде на соискании степени доктора философии при завершении Будапештского университета в 1919 г. В сравнительном аспекте анализируются труды авторов, исследовавших этот вопрос. Рассматриваются точное название, общее содержание, источники, а также связь с языком и культурой Крымских татар диссертации, текст которой до сих пор не выявлен. Автор на основе новых фактов и материалов попытался также принести ясность в спорные вопросы, связанные с будапештским периодом жизни Б. Чобанзаде.

Ключевые слова: Тюркский ученый, общественный и политический деятель, Бекир Чобанзаде, докторская диссертация.

Aktuallıq. Müasir dövrümüzdə türkologiyanın aktual problemlərindən biri XX əsrin repressiya illərinə təsadüf edən görkəmli türkoloqların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatların, onların itmiş və ya itirilmiş əsərlərinin araşdırılması ilə bağlı tədqiqatların toplanmasıdır. Krım-tatarların türk dünyasına bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biri, dilçi, ədəbiyyatşünas, mətnşünas alim, şair, nasir və müəllim Bəkir Çobanzadə irsinin toplanması, tərcümeyi-halının amansızcasına silinmiş səhifələrinin bərpası onun işıqlı ruhu qarşısında borcun qaytarılması

cəhətdən də önəmlidir. Bu məsələni aktual edən daha bir cəhət təhrif edilmiş, gizlədilmiş tariximizin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasıdır.

Annotasiya. Azərbaycanın tanınmış türkoloq alimi Bəkir Çobanzadənin Budapeşt universitetində təhsilini bitirdikdən sonra yazdığı dissertasiya işinin naməlum taleyi represiya qurbanı olmuş, elm aləminə məlum olmayan magistr dissertasiyasını tarixin qaranlıq dalanlarında axtarmaq təşəbbüsü bu sahədə aparılan araşdırmaların aparılmasının vacibliyinə diqqət çəkir. Eləcə də fəlsəfə doktoru adı almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın adı və mövzusu haqqında Bakı Dövlət universitetinin professoru Bəkir Çobanzadə 1934-cü ildə rus dilində öz əli ilə yazdığı son tərcümeyi-halında elmi əsərinin adını “Кажущиеся сингармонические несоответствия в “Кодексе Куманикусе” и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках” şəklində göstərməsinə diqqət çəkilmişdir [7, 207].

Metod. Məqalədə təsviri-müqayisəli, qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. XX əsr Azərbaycan türkologiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri, professor Bəkir Sidqi Çobanzadənin (1893-1937) Budapeşt universitetində ali təhsilini başa vurmağı ilə bağlı macar dilində yazılmış və çox güman ki, avtoqraf olan sənədi ilk dəfə polyak türkoloqu Henrix Yankovski aşkara çıxarıb Macarıstan EA-nın “Acta Orientalia” məcmuəsində çap etdirmişdir [1, 141]. Aradan altı il keçəndən sonra eyni məxəzi bu dəfə macar türkoloqu Mariya T. Nyuri türkcəyə tərcümədə hazırladığı topluya salmışdı [2, 41]. Bu Eötvöş kollegiumu pansionatında, 2-ci mərtəbə 17-ci otaqda yaşayan “doktor Bəkir Sidqinin” həmin təhsil ocağının rektoruna yazdığı 15 oktyabr 1919-cu il tarixli ərizədir. Sənəddə onun 1916-cı il oktyabrın 12-də (bəzi mənbələrdə bu tarix 9 oktyabr kimi göstərilir – V.Q.) universitetdə dərslərə başlaması, təhsilini altı semestr ərzində davam etdirməsi, 1918-ci ilin may ayında əsas, 1919-cu ilin aprelində isə xüsusi imtahanları verməsi (bakalavr və magistr imtahanları nəzərdə tutulur – V.Q.) öz əksini tapmışdı. Soyadının əvvəlindəki “doktor” ünvanından da göründüyü kimi, ərizəni yazdığı dövrdə artıq fəlsəfə doktoru adını almaq üçün tələb olunan elmi işi – dissertasiyanı başa çatdırıb müdafiə etmişdi. Əks təqdirdə kollegium rektoruna ünvanlanan rəsmi sənəddə Bəkir Çobanzadə özünü bu şəkildə təqdim edə bilməzdi.

İndiyə qədər türkoloq alimin bioqrafları arasında göstərilən tarixlə bağlı fikir ayrılığı mövcuddur. Fakt və məlumatlara münasibətinin dəqiqliyi ilə seçilən, ən başlıcası isə Çobanzadə ilə eyni dövrdə yaşayan Abdulla Taymas [3, 240] habelə İsmail Otar [4, 17] kimi tədqiqatçılar Bəkir Sidqinin fəlsəfə doktoru adını 1919-cu ildə, Səftər Naqayev [5, 92], habelə alimin rəsmi tərcümeyi-halına əsaslanan azərbaycanlı filoloqlar Ədalət Tahirzadə və Əskər Quliyev [6, 77] isə 1920-ci ildə aldığını qeyd edirlər. Henrix Yankovski və Mariya T. Nyurinin çap etdirdikləri mötəbər sənəd 1919-cu il tarixinin dəqiqliyini və bu məsələ ilə bağlı polemika açmağın lüzumsuzluğunu göstərir.

Sənəddə diqqəti çəkən daha iki məqam var: Çox güman ki, artıq özünü elmə həsr etmək qərarına gələn Bəkir Sidqinin yaxın dövr tədqiqat layihəsi kimi professor Dyula Nemetin təklifi ilə “Türk nəsrinin tarixi” adlı əsər üzərində işləmək istədiyi qeyd olunur [1, 141]. Digər tərəfdən yazdığı dissertasiya ilə əlaqədar ortaya çıxan mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək, bəzi məqamları dəqiqləşdirmək niyyəti ifadə edilir. Sənəddəki “özümü pedaqoji imtahanlara hazırlayıram” sözlərindən isə aydın olur ki, kırımlı gənc imkan yaranacağı təqdirdə təhsilini davam etdirmək və gələcəkdə pedaqoji sahədə çalışmaq niyyətindən də əl çəkməmişdi.

Eötvöş kollegiumunun rəhbərliyinə son müraciət eyni zamanda Bəkir Sidqinin ali təhsil diplomuna yiyələnəndən sonra da yol ayrıcında qaldığını, gələcək həyatını necə quracağı, harada yaşayacağı, hansı sahədə çalışacağı barədə konkret təsəvvürə malik olmadığını da göstərməkdədir. Bunu aşağıdakı sətirlər də sübut edir: “Son beş-altı ildə doğma yurdumla hər hansı bir şəkildə əlaqə saxlaya bilməmişəm. Heç yerdən maddi dəstək almadığından hazırda Konstantinopola getməyim imkan xaricindədir. Həm də belə səyahət çətin və son dərəcə bahadır” [1, 141].

İndi isə fəlsəfə doktoru ünvanı almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın adı və mövzusu haqqında. Bakı Dövlət universitetinin professoru Bəkir Çobanzadə 1934-cü ildə rus dilində öz əli ilə yazdığı son tərcümeyi-halında elmi əsərinin adını “Кажущиеся сингармонические несоответствия в “Кодексе Куманикусе” и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках” şəklində göstərmişdi [7, 207]. Buradan da göründüyü kimi, özünəməxsus antologiya xarakteri daşıyan, hətta müəyyən ensiklopedizm (üçdillilüğe, danışığ kitabçası, çeşidli dini və ədəbi mətnlər, folklor nümunələri və s.) ünsürlərindən xali olmayan və daha çox praktik məqsədlərə xidmət edən əsər türkoloqların bir qisminin fikrinə görə Krım mənşəli orta əsrlər yazılı mətnlərinə – kuman (polovets) abidəsi “Codex Cumanikus”a (“Kodeks Kumanikus”), yaxud “Kuman kitabına” həsr olunmuşdu.

Əlyazmanın elmə məlum olan yeganə nüsxəsi hansı yollasa böyük İntibah şairi Françesko Petrarkanın (1304-1374) kitabları arasına düşmüşdü. 1362-ci ildə o, bir çox bahalı foliantlarla birlikdə “Kodeks Kumanikus” da Venesiya kitabxanasına hədiyyə etmişdi. Tam adı “Alfabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi scriptum”. Anno 1303. Die 11 Julii” (“Fars, Kuman və Latin lüğəti. Anonim əlyazması”. 1303-cü il, 11 iyul) şəklində göstərilən abidə indi də buradakı Saint Markus (Müqəddəs Mark) kilsəsinin kitabxanasında, DXLIX (549) şifrəsi altında saxlanmaqdadır [8].

Kodeksin ilk tədqiqatçısı alman əsilli sinoloq-şərqsünas, bir müddət Rusiya İmperator EA-da çalışan akademik Henrix Yulius Klaprot (1783-1835) olmuşdu. O, abidənin birinci hissəsini fransız dilinə çevirərək qısa tarixi-filoloji araşdırma ilə 1828-cü ildə Parisdə “Asiyaya tədqiqləri” [9, 67-109] seriyasından “F.Petrarkanın kitabxanasından alınmış latın-fars-kuman lüğəti” adı altında çap etdirmişdi.

Əldə olan və çox güman ki, tələbə Bəkir Sidqinin də yararlandığı mətni ilk dəfə 1880-ci ildə Budapeştdə macar türkoloqu Geza Kun hazırlayıb nəşr etmişdi (10) Kitab aradan yüz il keçəndən sonra, 1981-ci ildə Macarıstanda yenidən işıq üzü görmüşdü (11) Başqa bir nəşr isə 1887-ci ildə Peterburqda meydana çıxmışdı. Onun müəllifi tanınmış rus türkoloqu, akademik V.V.Radlov idi. Çox güman, tələbə Bəkir Sidqi dissertasiyası üzərində işləyərkən əsasən həmin iki nəşrdən faydalanmışdı.

“Kodeks Kumanikus” digər türk dilləri ilə bir sırada həm də Krım-tatar dilinin ən qədim abidələrindən sayılır. Bu mənada universitet illərində ana dili və vətəninin atəşin təəssübkeşi kimi tanınan Bəkir Sidqinin belə həssas mövzuya müraciəti təbii idi. Məlum olduğu kimi, abidənin dili latınca mətnə “cumanikum” – kuman dili, kuman dilindəki mətnə isə “tatarçe”, yaxud “tatar tili” (“Bu tatar til”) şəklində verilmişdi. Təbii ki, buradakı “tatar” təyini daha çox ümumiləşdirici səciyyə daşıyırdı.

İtalyan və alman missionerlərinin sırf praktik zərurət ucbatından qırpaqların qərb qolunun danışığ dili əsasında tərtib etdikləri, müvafiq şəkildə italyan və alman hissələrinə bölünən “Kodeks Kumanikus” latın-fars-kuman sözlüyündən, dini mətnlərdən, xüsusən də İncildən alınan hissələrdən, dualardan, müdrik kəlamlardan, tapmacalardan və s. ibarət idi. Burada həm də Avropada ilk dəfə türk qrammatikası haqqında müəyyən bilgilər verməyə təşəbbüs göstərilmişdi. İlk növbədə fransiskan rahiblər və katolik din xadimlərinin fəal iştirakı ilə hazırlanan “Kodeks Kumanikus” praktik danışığ kitabçası olmaqla bir sırada, həm də müəyyən dərəcədə missionerlik məqsədinə – türklər arasında xristianlığın yaymağa xidmət edirdi.

Macarıstanda türkcə yazılı mətnlərə marağın öz tarixi kökləri vardı. Həm də bu yalnız macarların türk əsilli olmaları ilə bağlı dolaşan versiyalardan irəli gəlmirdi. Uzaq 1239-cu ildə indiki qazaxların əcdadları sayılan qırpaqlar Kotyan xanın (macarca Kötöny, ?-1241) rəhbərliyi altında Macar krallığına pənah gətirmişdilər. Tezliklə Kral IV Belanın razılığı ilə onun ordusunda xidmətə cəlb olunmuş və süvari hissələrin əsas özəyini təşkil etmişdilər. Dəşti-Kırpaqdan gələn bu insanlar, bəlkə də, hansısa cəhətləri, keyfiyyətləri ilə yerli xalqa hələ də yaddaşlarının alt qatında yaşayan qədim hunları xatırlatdığından macarlar arasında “kun” kimi tanınmağa başlamışdılar. Latın qaynaqlarında isə onlardan kumanlar kimi bəhs edilir. Əski kunların izləri Macarıstanda indi də qorunub saxlanmaqdadır. Ölkənin Nadkunşaq (hərfən Böyük Kun yeri kimi tərcümə etmək olar – V.Q.) və Kiçkunşaq (Kiçik Kun yeri) tarixi rayonları onların adları ilə

bağlıdır. Qazax dilində “yalquzaq” anlamını verən Korsak şəhəri macar qırçaqlarının tarixi paytaxtı sayıla bilər. Bizim günlərdə həmin şəhərdə Kotyan xanın at belində əzəmətli heykəli ucaldılmışdır.

Təbii ki, zaman keçdikcə kunlar dillərini, bir sıra adət-ənənələrini unutmağa başladılar. On cildlik “Osmanlı tarixi” əsərinin müəllifi, Avstriya tarixçisi Yosef fon Hammer-Purqştallın (1774-1856) yazdığına görə Macarıstanda əcdadlarının dilində danışa bilən sonuncu kun 1780-cı ildə ölmüşdü [12, 38]. Aradan keçən onilliklər ərzində yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmaq nəticəsində zahiri görünüşləri də müəyyən dəyişikliyə uğramışdı. Amma özlüyündə aydındır ki, italyan və alman missionerləri ilə təmas qurduqları XIV əsrin ilk onilliyində müasir dövrdə də anlaşılması xüsusi çətinlik törətməyən türkcədə danışdılar. Bu mənada tələbə Bəkir Sidqinin dilçilik baxımından araşdırdığı “Kodeks Kumanikus” macarlarla türklər, bütünlükdə isə Avropa ilə türklər arasındakı çoxəsrlik əlaqələrin tarixinə işıq salan bir əsər kimi də qiymətli və əhəmiyyətlidir.

Lakin, təəssüf ki, Bəkir Sidqinin tarixi və linqvistik baxımdan maraq doğuran bu spesifik dilçilik araşdırması günümüze qədər gəlib çatmayıb. Bizə yalnız əsərin yetərincə dəqiq olmayan adı bəllidir.

Həmin ad isə müxtəlif müəlliflərin tədqiqatlarında müxtəlif şəkildə təqdim olunur. Məsələn, F.Aşnin [7, 208] dissertasiyanın adını “Мнимые нарушения ассимиляции гласных в Kodex Kumanikus”, S.Naqayev [6, 17] “Kodex Kumanikus yazma edebi yadigarlığı və türki dillərdə artikulyasiyanın temel problemləri”, Ə.Tahirzadə və Ə.Quliyev [5, 78] “Кажущиеся сингармонические несоответствия в Kodex Kumanikus и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках“, İsmail Otar [4, 233] “Кırçaqların Kodex Kumanikus yazma edebi abidələri və türki dillərdə teleffuzun temel problemləri”, E.Kovaç [13, 233]. “Недостаточная адаптация согласных в Kodex Kumanikus и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках” şəklində vermişlər. Mahiyyət bəllidir, amma təfərrüata varsaq, ilk qaynaq əldə olmadığı üçün bu adların hansının daha dəqiq sayıla biləcəyini söyləmək imkan xaricindədir. Çünki adları çəkilən tədqiqatçıların heç biri əsəri görməyib. Məlumatlar çeşidli dəyişikliklərə uğrayaraq mənbələrin birindən digərinə keçib. Belə şəraitdə dəqiq variant kimi müəllifin özünün verdiyi ad daha məqbul hesab oluna bilər.

Henrix Yankovskinin sələfinin məşhur dilçilik əsərinin izinə düşmək istiqamətindəki çoxillik axtarışları bir nəticə verməmişdi. Hətta tədqiqatçıda “Kodeks Kumanikus” haqda dissertasiyanın Bəkir Çobanzadənin adı ətrafında dolayan çoxsaylı miflərdən biri olması ilə bağlı şübhələr yaranmağa başlamışdı. Lakin macar həmkarı professor İştvan Mandoki Kunqur [14] Budapeşt universitetində türkologiya üzrə ixtisas kursu keçdiyi 1960-cı illərdə Bəkir Sidqinin dissertasiyasını gördüyünü, diqqətlə oxuduğunu, hətta oradan bəzi yazılı qeydlər götürdüyünü bildirmişdi [1, 132]. Mandokinin dediyinə görə, əsər bütünlükdə dövrün elmi ənənə və tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanmışdı. Macar aliminin vaxtsız vəfatından sonra ip ucu yenidən itirilmişdi. Bəlkə də, Macarıstanın kitabxana və arxivlərində daha diqqətli axtarışlar gələcəkdə bu maraqlı türkoloji araşdırmanın izinə düşməyə imkan yaradacaqdır.

Bəkir Sidqinin fəlsəfə doktoru adı almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı fərqli fikirlər də mövcuddur. Məsələn, budapeştli türkoloq Andraş Bodroqliqeti hər hansı bir mənbə göstərmədən onun “1919-cu ildə macar ədəbiyyatı haqda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdiyini” [15, 463] yazır. Eyni fakt Budapeştdə nəşr olunan “Dünya Ədəbiyyatı Ensiklopediyası”nın “Çobanzadə Bəkir Sidqi Bavbek” adlı məqaləsində də öz təsdiqini tapıb [16, 461]. Amma Kodeks Kumanikusdan fərqli olaraq son iki təsadüfdə nəinki əsərin konkret mövzusu, heç adı da bəlli deyildir. İsmail Otar isə belə fikirdədir ki, Bəkir Sidqi “türk filologiyası, ərəb ədəbiyyatı tarixi və macar ədəbiyyatı tarixi mövzularında doktora vermişdi” [4, 16]. Əlbəttə, eyni müstəviyə gətirilməsi mümkün olmayan son dərəcə geniş, mücərrəd mövzunun bir magistrlik dissertasiyası səviyyəsində araşdırılması inandırıcı görünə bilməz. Aydın məsələdir ki, irəli sürülən kontekstdə söhbət, əslində, kırımlı tələbənin universitetdə daha əsaslı şəkildə öyrəndiyi ixtisas fənlərindən gedə bilərdi. Amma İsmail Otarı tam haqsız çıxarmaq da mümkün deyil. Çünki öz iddiasını irəli sürərkən o, aşağıda da görəcəyimiz kimi ilk növbədə Budapeşt universitetindən Bəkir Sidqiye verilən diplomdakı qeydlərə əsaslanmışdı. İsmail Otarın Kodeks Kumanikus

mövzusunda tədqiqatla bağlı fikirləri əsərin meydana çıxma zamanı baxımından da fərqlidir. Müəllif hesab edir ki, Bəkir Sidqi bu əsəri (“incələməni”) dissertasiya deyil, sərbəst tədqiqat mövzusu kimi Budapeştdəki Şərqi Ticarət Akademiyasında işlədiyi dövrdə keçmiş müəllimi, türkoloq – professor, Macarıstan EA-nın müxbir üzvü İqnats Kunoşun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında yazmışdır. Mümkündür, lakin bu versiyanı sübut etmək üçün yetərli fakt-sənəd bazası olmadığından onu yalnız Otarın ehtimalı saymaq daha məqbuldur.

Beləliklə, kuman yazıları ilə bağlı tədqiqat ortada olmasa da, həm müəllifin şəxsi şahidliyi, həm də əsəri, necə deyirlər, əlinə alıb gözdən keçirməyə imkan tapmış şahidin - türkoloq İştvan Mandokinin təsdiqi faktı tam şübhə ilə yanaşmağı istisna edir. Digər tərəfdən Bəkir Çobanzadənin 1919-cu ildə Budapeşt universitetindən “Türk filologiyası. Ərəb ədəbiyyatı. Macar ədəbiyyatı tarixi doktoru” diplomu alması da sənədlərdə əks olunan gerçək faktıdır [1, 130].

Doğrudur, indiyə qədər azsaylı tədqiqatçıların gördüyü həmin sənəd diplomun əslisi deyil, yalnız Peştdə yerləşən Osmanlı konsulluğu tərəfindən əslinə uyğunluğu təsdiq olunan surətidir. Üzərindəki hicri “9 Kanuni-əvvəl 1334-cü il” (miladi 15 may 1919-cu il) tarixi diplomun dissertasiya işinin müdafiəsindən dərhal sonra verildiyini və eyni operativliklə də təsdiqləndiyini söyləməyə əsas verir. Yeri gəlmişkən, gənc Bəkirin soydaşı və din qardaşı kimi Budapeştdə dostluq əlaqələri saxladığı konsul Enis Behic bəy diplomun üzərində ərəb hərfləri ilə aşağıdakı qeydi yazmışdır: “Cənab Bəkir Sidqi Macarıstan Universitetində türk filologiyası, ərəb ədəbiyyatı tarixi və macar ədəbiyyatı tarixi kurslarını başa vurduqdan sonra imtahanlar verib və fəlsəfə doktoru ünvanına layiq görülüb. Diplom adı çəkilən universitetin professorlar şurasının müvafiq qərarı ilə təqdim olunub və 9 Kanuni-əvvəl 1334-cü ildə Peştdəki Konsulluğun əməkdaşları tərəfindən nəzərdən keçirilib” [17,12]. Çox güman, “nəzərdən keçirilib” dedikdə sənədin əslinə uyğunluğuna işarə edilmişdi. Nəhayət, konsulluq qeydində əksini tapan dəqiq tarix diplomun 1920-ci ildə verildiyini iddia edən S.Naqayev, habelə Ə.Tahirzadə və Ə.Quliyev kimi tədqiqatçıların haqlı olmadığını göstərir.

Artıq vətənə qayıdıandan sonra, 1922-ci ildə 29 yaşlı Bəkir Çobanzadə Tavriya universitetinin professoru vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Professor adının hansı sənədlər əsasında verildiyini araşdıran D.P.Ursu Kırım və Moskva arxivlərində axtarış aparsa da, Budapeştdə alınan diplomun izinə düşmək mümkün olmamışdı [18,71]. Naməlum səbəblərdən Bəkir Çobanzadənin zaçot kitabçası və diplomunun surəti (əslinin taleyi bəlli deyil) 1920-ci ildə bir müddət Lozannada qonağı olduğu Kırım milli hərəkatının liderlərindən Cəfər Seyidəhməd Kırımda qalmışdı. Kırım tatarlarının tarixinə və ədəbiyyatına dair bir sıra əsərlərin müəllifi, Bilkent Universitetinin professoru Hakan Kırımlının Henrix Yankovskiye bildirdiyinə görə, hazırda diplomun əslisi Kırım tatarlarının Ankaradakı “Emel” fondunun arxivində saxlanmaqdadır [1,132].

Nəticə. Dissertasiyaya gəldikdə isə, heç şübhəsiz, əgər Mandoki kimi ciddi, məsuliyyətli alim 1960-cı illərdə onu gördüyünü [Bu mühüm şərtidir. Çünki İkinci Dünya müharibəsindən sonra kağız qıtlığı ucubandan o qədər də əhəmiyyətli sayılmayan bir sıra arxiv materialları təkrar emala göndərilmişdi [2, 39] -V.Q.], əlində tutduğunu, hətta bəzi sitatlar götürdüyünü etiraf edərsə, deməli, əsərin həmişəlik itirildiyini düşünmək hələ tezdir. Görünür, axtarış dairəsini genişləndirmək, axtarışları yalnız bir deyil, oxşar adlar və mövzular ətrafında da davam etdirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Henryk Jankowski. Notes on Bekir Chobanzade`s life and activity in Hungary (With the publication of a new document). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungareum, Tomus XLVII (1-2), 1994.
- 2.Mariya T.Nyuri. Çobanzadə`nin Budapeşte`de yazdığı şiirler hakkında, Kıbrıs Balkanlar-Avrasiya Türk Edebiyatları Kurumu (KİBATEK) IV Uluslararası Sempozyumu, 9-14 Mayıs 2000, Struqa-Makedonya.

3. Abdulla Battal Taymas. Kıyrımlı Filolog-Şair Bekir Çobanzade`yi Tanıtma Tecrübesi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten. Ankara, 1954.
4. İsmail Otar. Kıyrımlı Türk Şair və Bilgini Bekir Sıtkı Çobanzade. İstanbul, 1999.
5. Сафтер Нагаев. Медений инкъиляп аскери, Тошкент, 1991.
6. А.Гаирзаде, А.Гулиев. Профессор Бекир Чобанзаде. "Советская тюркология", 1992, № 6.
7. Ф.Д.Ашнин, Бекир Вагабович Чобан-Заде. "Народы Азии и Африки", 1967, № 1.
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Codex_Cumanicus
9. Вах. Gabain fon A.Codex Cumanikus`un dili// 9. Akalın M. Tarihi türk şiveleri. Ankara, 1988.
10. Kun Géza. Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum Prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit, Budapest, 1880.
11. Kun, Géza. Codex Cumanicus, Edited by G. Kuun, with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti, MТАК, Budapest, 1981.
12. Tarik Demirkan. Macar Turançıları, İstanbul, 2000-ci il.
13. Kovacz Előd. Bekir Szitki Csobanzade eletrayza irodalmi munkassaganak magyar vonatkozasai es het kiadatlan verse. (A krimi tatar költö halalanak evforddulojara). Kelletkutatas, 1996 özs-2002.
14. İştvan Mandoki haqda daha geniş məlumat üçün bax. Badrutdin, Kopan üzengi, Ankara, 2019.
15. Andras Bodrogligeti. Csobanzade Bekir Szidki. İn Vilagirodalmi Lexikon. Budapeşt, 1972, s. 463
16. Dünya Ədəbiyyatı Ensiklopediyası, c. II, Budapeşt, 1972, s. 461 (macar dilində)
17. Abdulla Battal Taymas. Kıyrımlı Bekir Çobanzadenin Şiirleri. Türkiyat Mecmuasi, 1955, c. 12.
18. Д.П.Урсу. Бекир Чобанзаде. Жизнь, судьба, эпоха. Симферополь, 2012.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı

УДК: 821.512.162

ЭТОТ СЧАСТЛИВЫЙ И НЕСЧАСТНЫЙ МИРЗА ШАФИ ВАЗЕХ

Низами Мамедов Тагисой
Доктор филологических наук, профессор
Бакинский Славянский Университет
Баку, Азербайджан
nizami.mamedov@mail.ru
Orcid: 0009-0009-9837-4564

Резюме

В нашем материале исследованию подвергается творческое наследие выдающегося представителя азербайджанской поэзии первой половины XIX века Мирзы Шафи Вазеха. Изучая многочисленные источники, в той или иной степени освещающие как жизненный, так и богатый творческий путь, мы пришли к выводу о том, что его в одинаковой мере можно считать как счастливым, так и несчастным мастером изящной мысли. Так как, с одной стороны, знакомство поэта с немецким ориенталистом Фридрихом Боденштедтом очень быстро сделало его творчество популярным для западно-европейской и русской аудиторий, весть о его стихах облетела весь мир, принеся ему мировую славу, с другой стороны, увидев успех «Песен Мирза Шафи, Ф.Боденштедт приписывал эти песни себе, чем прославился как оригинальный поэт на Западе. Интересно, что немецкие учёные-литературоведы, зная, что эти песни ни по традиции, ни по форме, ни по содержанию не имеют ничего общего с немецким ментальным мировоззрением, психологией, с немецкой поэзией, стремились к приватизации образцов, созданные Мирза Шафи Фридриху Боденштедту. А немецкий учёный Курт Зиндермейер умудрился даже написать докторскую диссертацию на тему «Фридрих Боденштедт и песни Мирза Шафи», в которой ему якобы удалось доказать принадлежность «Песен Мирза Шафи» немцу Боденштедту. Именно за это «открытие» профессор Микаил Рафили назвал его «жалким ... учёным Куртом Зиндермейером». Несмотря на такой далёкий от нравственности и научной обоснованности подход К.Зиндермейера к интересующей нас проблеме, нашлись и добросовестные немецкие литературоведы, высказавшие соображения о том, что «Песни Мирза Шафи» ни по каким своим параметрам нельзя считать продуктом немецкого философско-эстетического мировоззрения. В доказательство этой позиции мы в работе приводим не только фундаментальные точки зрения азербайджанских, но и учёных из других литератур, стран и народов.

Ключевые слова: Мирза Шафи, творческое наследие, азербайджанский поэт, тифлисская среда, немец Боденштедт, компиляция и плагиат, мировая слава, русские и европейские поэты, жалкий немецкий учёный.

BU XOŞBƏXT VƏ BƏDBƏXT MİRZƏ ŞƏFİ VAZEN

Nizami Məmmədov Tağısoy
Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Slavyan Universiteti
Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Təqdim etdiyimiz materialda XIX əsrin birinci yarısında yazıb yaratmış Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılıq irsi tədqiqatə cəlb edilir. Şairin həyatını və zəngin yaradıcılığını bu və ya digər şəkildə işıqlandıran çoxsaylı mətnləri öyrənilərən araşdırdıqca belə qənaətə gəlirik ki, onu eyni dərəcədə xoşbəxt və bədbəxt (yaxud bəxti gətirməmiş) incə hiss və duyğular ustası hesab etmək olar. Belə ki, bir tərəfdən, onun alman oriyentalisti Fridrix Bodenştedtlə tanışlığı şairin yaradıcılığını Qərbi Avropa və rusdilli auditoriyada populyarlaşdırdı, şeirlərinin gözəlliyi bütün dünyanı fəth edib, ona dünya şöhrəti gətirir, digər tərəfdən, Fridrix Bodenştedt “Mirzə Şəfi nəğmələrinin uğurunu görüb, bu əsəri öz

adına çıxmaqla xeyli müddət ərzində Qərbdə orijinal şair kimi tanınır. Eyni zamanda bu da maraqlıdır ki, alman ədəbiyyatşünas alimləri bu nəğmələrin nə ənənə, nə forma, nə də məzmununa alman psixologiyası və mental dünyagörüşü və poeziyası ilə heç bir əlaqəsinin olmadığı qənaətindəydilər. Buna baxmayaraq, Mirzə Şəfi Vazehin şeirlərini almanlar özəllşdirməyə çalışmışlar. Hətta alman alimi Kurd Zindermeyer “Mirzə Şəfi nəğmələri” ilə bağlı doktorluq dissertasiyası hazırlayaraq bu nəğmələrin F.Bodenştdə məxsusluğunu guya “sübut” etmişdir. Məhz K.Zindermeyerin bu “kəşfinə” görə Azərbaycan ədəbiyyatşünası Mikayıl Rəfili onu “miskin... alim Kurt Zindermeyer” adlandırmışdır. Belə mənəviyyat və elmə əsaslanmadan kənar yanaşmaya baxmayaraq, vicdanlı alman ədəbiyyatşünasları da olmuşlar ki, onlar Mirzə Şəfi nəğmələrinin heç bir parametri ilə alman fəlsəfi-estetik dünyagörüşünün məhsulu olmadığını söyləmişlər. Belə mövqeyin sübutu ilə bağlı biz nəinki alman və Azərbaycan, həm də digər ədəbiyyatlar, xalqlar və ölkələrin alimlərinin fundamental nəzər nöqtələrini oxucu və araşdırıcıların diqqətinə təqdim etmişik.

Açar sözlər: Mirzə Şəfi, yaradıcı irs, Azərbaycan şairi, Tiflis mühiti, alman, Bodenştedt, kompilyasiya və plagiat, dünya şöhrəti, rus və Avropa şairləri, miskin alman alimi.

HAPPY AND UNHAPPY MIRZA SHAFI VAZEKH

Nizami Mammadov Tagisoy
Doctor of sciences philology, professor
Baku Slavic University
Baku, Azerbaijan

Summary

It was researching the creative heritage of the outstanding representative of Azerbaijani poetry of the first half of XIX century Mirza Shafi Vazekh. Exploring numerous sources, to varying degrees covering both his life and rich creative path, we came to the conclusion, that he can be equally considered both a happy and an unhappy master of elegant thought. Because, on the one hand, the poet's acquaintance with the German scientist, specialist in Eastern researching Friedrich Bodenstedt very quickly made his work popular for Western European and Russian auditoriy, the news of his poems yield around the world, bringing him worldwide fame, on the other hand, seeing the success of the "Songs of Mirza Shafi, F. Bodenstedt attributed these songs to himself, which made him famous as an original poet in the West. It is interesting, that German literary scholars, knowing, that these songs have nothing commonly with the German mental worldview, psychology, or German poetry, either by tradition, form or content, sought to privatize the samples created by Mirza Shafi to Friedrich Bodenstedt. And the German scholar Kurt Sindermeier even managed to write a doctoral dissertation on the literary work of "Friedrich Bodenstedt and the songs of Mirza Shafi", in which, he allegedly managed proving, that the "Songs of Mirza Shafi" belonged to the German Bodenstedt. And according to this "discovery", professor Mikail Rafili called him " miserable... scientist Kurt Sindermeier". Despite of K.Sindermeier's approach, that being so far from morality and scientific validity, there were also conscientious German literary scholars, who expressed their opinion that "Songs of Mirza Shafi" cannot be considered the product of the German philosophical and aesthetic worldview by any of its parameters. As the proof of this position, we present not only the fundamental points of view of the Azerbaijanis, but also scholars from other literatures, countries and nations.

Key words: Mirza Shafi, creative heritage, Azerbaijani poet, Tiflis environment, German Bodenstedt, compilation and plagiarism, world fame, Russian and European poets, miserable German scientist.

Актуальность. Актуальность данного исследования заключается в том, что автор, изучая многочисленные материалы как азербайджанских, так и русских, грузинских, немецких и других учёных, а также поэтический почерк, образы, символы и др. самого Мирза Шафи и прочие основополагающие факторы, мы приходим к однозначному верному и логическому заключению о том, что приватизированные Ф.Боденштедтом и изданные в

Германии «Песни Мирза Шафи» принадлежали именно азербайджанскому поэту Мирза Шафи Вазеху.

Методология и метод исследования. При изучении истории проблемы во главу угла работы поставлен сравнительно-сопоставительный и логически оправданный типологический метод, опираясь на который, нами чётко и однозначно устанавливается авторство этих песен, принадлежащих Мирза Шафи Вазеху.

Научная новизна нашей работы состоит в том, что, привлекая к анализу многочисленные историко-критические работы Мирза Шафиевых, на богатом фактическом материале нами однозначно представлен широкой русскоязычной читательской аудитории принадлежность «Песен Мирза Шафи» не выдуманному какому-то немецкому автору Фридриху Боденштедту, а их исконному творцу и владельцу Мирза Шафи Вазеху.

Необходимость выполнения этой работы в том, что, некоторые русские и западные писатели, поэты, ориенталисты, учёные, путешественники, политические и общественные деятели культуры, литературы и искусства, переводчики, исходя порою из своих неадекватных и не дальновидных соображений, при первой же попавшейся возможности были склонны к приватизации многих образов нашей культуры, где «Песни Мирза Шафи» также не исключение. В то же время, изучая и исследуя материалы добросовестных учёных об однозначном установлении принадлежности этих песен Мирза Шафи, мы считаем – факт возвращения нашей исторической памяти и эстетико-поэтической мысли, этих образцов, как восстановление справедливости.

Важность применения материала состоит в том, чтобы показать русскоязычной, а через неё и европейской аудитории уровень поэтико-философско-исторического значения творческого наследия Мирза Шафи Вазеха, произведения которого являются яркими национальными образцами азербайджанского мировосприятия художественной действительности.

Введение. На протяжении длительного исторического этапа поэзия Мирза Шафи была приватизирована его учеником немцем Ф.Боденштедтом, который, находясь в Тифлисе, получал у него уроки персидского и азербайджанского языков. На своих уроках Мирза Шафи часто читал стихи восточных поэтов, в том числе образцы из собственных стихов. Стихи, как по форме и содержанию, так и ритмике и гармонии пришли по душе Боденштедту. Он, влюбившись в эти изящные образцы, постоянно собирал их, вернувшись на Родину, переведив их на родной язык, издал отдельной книгой под названием «Песни Мирза Шафи». Увидев колоссальный успех «Песен», Боденштедт при повторных изданиях книги говорил, что имя Мирза Шафи просто им выдуманная личность, мол все эти стихи его собственные творения. Однако в результате длительных поисков таких известных учёных, как И.Ениколопов, Е.Бертельс, М.Рафили, А.Сеидзаде, М.Ариф, Ф.Касумзаде, П.Тартаковский, А.Байрамов и мн.др. было установлено однозначная принадлежность этих песен самому их автору Мирза Шафи Вазеху.

Основная часть. Мирза Шафи Вазех (1794 – 1852) вошел в историю художественной и эстетической культуры своего народа как личность, обогатившая родную поэзию ярковыраженными индивидуальными образцами. Среди своих современников его воспринимали как поэт-мыслитель, наставник, каллиграф и мудрец из Гянджи. В то же время он сыграл важную роль в налаживании и развитии культурно-литературных связей Азербайджана с Грузией, Россией и Западной Европой. Его художественное творчество весьма рано распространилось в России, Германии, Франции, Англии и в других странах.

Ещё в ранние годы учёбы в Гянджинском медресе он имел соответствующее представление о творчестве восточных классиков таких, как Фирдоуси, Хайям, Сади; тюркских – Низами, Физули и др. Здесь же заметим, что в развитии и формировании мировоззрения Мирза Шафи важную роль сыграл просвещённый по тем временам человек Гаджи Абдулла, усыновивший его. Увлечённый передовыми идеями, которые становились

знаменем времени, Гаджи Абдулла воспитал в приёмном сыне светские воззрения, критическое отношение к религии [2, 97]. Именно под его влиянием Мирза Шафи вошёл в ряды крупных азербайджанских мыслителей, всю жизнь выступавший против религиозных предрассудков, косности, невежества и фанатизма.

В 30-е годы XIX века произошло знакомство Мирза Шафи в будущем с величайшим драматургом М.Ф.Ахундзаде. Это знакомство и близость имело весьма ключевое значение в духовно-просветительском развитии М.Ф.Ахундзаде. Событие это, судя по сохранившимся подробностям в записях самого Ахундзаде за 1832 г., надо полагать, произошло именно в том году. Рукопись его автобиографии, хранившейся в Тбилиси у его внуки – Мехманзар Каджар, любезно было представлено грузинскому исследователю творчества Мирза Шафи И.К.Ениколопову [8, 16].

Мирза Шафи родился на грани двух веков – конца XVIII и начала XIX вв. Это время ознаменовывается интенсивной царской колонизаторской политикой, в результате которой сначала царские войска появляются в «добровольно» присоединившейся Грузии, а затем захватывают отдельные ханства Азербайджана. Именно с этого времени Закавказье подпадает под оккупацию Российской империи. В результате невиданной аннексии предпринимается большая военно-карательная экспедиция на Гянджу, рассматриваемую царскими наместниками вассальной провинцией Грузии, и в январе 1804 г. берётся штурмом город Гянджа.

Желая уничтожить в крае даже память о некогда могущественном ханстве, тогдашний главнокомандующий Грузии генерал Цицианов переименовывает город Гянджу на Елисаветполь (в честь жены Александра I – Елисаветы Алексеевны), а самое ханство под названием Елисаветпольского уезда присоединяет к Российской империи.

Эти события происходили в ранние годы жизни Мирза Шафи и они тяжело отразились на их семейном положении. Так как отец Шафи Садых киши, имевший до того времени спокойную и прибыльную работу строителя ханских построек, лишился всяких средств к существованию [8, 9].

Во всех источниках указывается на происхождение Мирза Шафи из духовного звания. Это возможно от того, что отец Мирза Шафи после совершения паломничества к святым местам получил имя «Кербалаи».

Не вдаваясь в подробности этих обстоятельств вопроса, отметим, что в 1840 году Мирза Шафи переезжает в тогдашний центр Закавказья в город Тифлис, где в уездном училище и в гимназии ведёт уроки по азербайджанскому и персидскому языкам. Здесь в 1852 г. совместно с преподавателем восточных языков И.Григорьевым готовит учебник по изучению азербайджанского языка «Китаби-турки».

Здесь же добавим и такую мысль, что подготовленную совместно с соавтором «Китаб-турки» в октябре 1852 г. вариант для печати М.Шафи отправляет в Иран с одним из купцов, часто приезжающим в Тифлис, в литографию Мешади Ага Мамеда Рзы. Однако скоропостижная смерть не дала увидеть радость издания этой книги. После отправления книги, в Тифлисе в 16 октября 1852 г. поэт умирает в нищете и безвестности [6]. Там же в Тифлисе он был похоронен в городском мусульманском кладбище.

Годы, проведённые в Тифлисе, были самыми плодотворными в творческой биографии Мирза Шафи. Ибо большинство из его стихотворений как сатирического характера, так и вольнолюбивые песни, принесшие ему столь большую популярность на Востоке и в Европе, были созданы в Тифлисе. Именно здесь он открывает своеобразный литературный салон «Дивани-хикмет» («Собрание мудрых»), который посещают известные писатели и философы А.Вельтман, А.Бакиханов, М.Ф.Ахундов, а также его ученики, в том числе Ф.Боденштедт и др. [7, 104].

Прав профессор Агиль Гаджиев, писавший: «И кто знает, сколько длилось бы его непризнание и безвестность как поэта, если бы несколько раньше, в 1844 году в Тифлисе не состоялось его знакомство с немецким поэтом, переводчиком и ориенталистом Фридрихом Боденштедтом (1819 – 1892), давшее начало их совместным, продолжавшимся почти три

года, до отъезда немецкого ориенталиста на родину в 1847 году, занятиям восточными языками. На этих занятиях, а также во время частных душевных бесед, Мирза Шафи, иллюстрируя те или иные положения, приводил примеры не только из произведений корифеев восточной поэзии, но и из своих собственных стихотворений» [4, 7].

В литературно-художественном межлисе «Собрание мудрых» участвовали не только азербайджанские поэты и писатели, мастера поэтического слова, но и такие известные просветители и представители интеллигенции, как И. Григорьев, И. Симвицкий, А. Буданов, Х. Абовян, Г. Розен представители литературы, журналистики, путешественники, а также учёные [1, 139].

Мирза Шафи, переселившись в Тифлис, поступает в уездное училище, где должность штатного смотрителя исполнял тогда армянский писатель Хачатур Абовян. Здесь же происходит его знакомство с другими литераторами, среди которых был и Фридрих Боденштедт. У Вазеха часто собирались друзья, которые вели оживлённые дискуссии на литературные, философские, образовательные и этические темы. Пользуясь благоприятной возможностью, Вазех читал им стихи, рассказывая об известных представителях культуры Востока, а также Азербайджана.

В тот период Вазех, имеющий большое пристрастие к поэтическому творчеству, в то же время в Тифлисской среде пользовался огромным авторитетом и почётом. Одним из них был Фридрих Боденштедт, питавший большое уважение своему наставнику.

Коль речь зашла о Боденштедте, становимся несколько подробнее о прошлом Боденштедта. Итак, Фридрих Боденштедт, родившись в королевстве Ганновер Германии, после получения «домашнего образования», слушал лекции в Готтингенском, Мюнхенском и Берлинском университетах, занимался проблемами истории и языкознания. Когда он жил в Берлине, его приглашают, как домашнего наставника, в Москву к семье князя М. Голицына. Боденштедт здесь знакомится с высокой культурой русского общества, сближается с видными русскими поэтами А. С. Хомяковым и М. Ю. Лермонтовым. Именно в результате этого знакомства и общения он изучает русский язык, в том числе некоторые произведения А. С. Пушкина и М. Ю. Лермонтова, которых переводит на немецкий язык и издаёт их в печати.

А в 1844 г., будучи приглашённым Кавказским наместником генералом Нейдгардтом для преподавания французского и латинского языков в Тифлискую городскую гимназию, Боденштедт, как и в Москве, и здесь попадает в весьма высококультурную и просвещённую среду.

В Тифлисе, как мы выше заметили, Боденштедт брал уроки азербайджанского и персидского языков у Мирзы Шафи, увлёкся его поэзией, записывал стихи, после чего увёз их с собой в Германию.

Здесь целесообразно отметить и то, что в 40-е годы путешественники и учёные из Западной Европы, посещая Кавказ, в результате своих богатых наблюдений, обращали пристальное внимание обычаям, традициям, нравам, фольклору, экзотическому местному колориту, впоследствии влившиеся в соответствующие материалы, статьи, наблюдения, монографические работы и книги. К такой категории следует отнести и труд Ф. Боденштедта названный «1001 день на Востоке» («Tausend und ein Tag im Orient»), изданный в 1850 г. на немецком языке в Берлине.

И хотя мы сами не видели эту книгу Ф. Боденштедта, тем не менее получили соответствующие информации от много сделавшего в плане ознакомления с историей, жизнью и творчеством Мирзы Шафи, грузинского учёного-литератора И. К. Ениколопова (грузинская фамилия Ениколопашвили), где читаем: «В этом сочинении не мало фантазии, что и даёт автору озаглавить этот труд, близко напоминающий «1001 ночь» - сказки «Шехерезады». Помимо личных впечатлений, Боденштедт, не стесняясь, вскрывает много тёмных сторон методов управления царской администрации на Кавказе и даёт недурное описание многих обрядов и обычаев. Тогда это представляло значительный интерес для лиц, интересовавшихся Кавказом. Но особенным успехом эта книга обязана «Песням Мирза

Шафи», которые Боденштедт добросовестно записал и в изящном переводе преподнёс читателям» [8, 40].

Здесь же заметим, что «1001 день на Востоке» имеет исключительное значение как для определения личности, так и таланта, склонности и характера Мирза Шафи. В этой книге Боденштедт почти всюду напоминает об имени Мирза Шафи как о поэте, певце и учёном. Оттого, что во всех помещённых в этой книге «Песнях» Боденштедт автором их называет Мирза Шафи, в то же время у него здесь даже нет намёка приписывать авторство этих песен себе.

Заметим, что, когда Боденштедт находился в Тифлисе, он больше всего интересовался украинскими песнями. Мы и здесь вынуждены обратиться к книге И.Ениколопова, где он пишет, что Боденштедт обработал записанные М.Селивским песни казаков и другие украинские песни, заимствованные у Афанасьева-Чужбинского, Максимовича и Росковшенко [8, 42]. Перечитывая их с одним весьма образованным поляком-изгнанником, данная книга в 1844 г. в Тифлисе была окончательно подготовлена к печати и вышла в 1845 г. в Штутгарде под названием («Поэтический язык Украины. Сборник малороссийских народных песен. Переведено на немецкий язык г-жой Боденштедт») «Dil poetische Ukraine. Eine Sammlung kleinrussischer Volkslieder. Ins deutsche übertragen von Fr.Bodenstedt».

После знакомства с Мирза Шафи в книге Боденштедта «1001 день на Востоке» называется «Мудрецом из Гянджи». В то же время Боденштедт сам пишет, что уроки у Мирзы Шафи были три раза в неделю, где присутствовали и другие ученики азербайджанского поэта, после чего начинался «диван», где Мирза Шафи сам первый брал слово, пел и объяснял им песню, которая, если это было его собственное творение, всегда начиналась и кончалась самопрославлением типа:

Коль песнь пою, - упоены
Сердца девиц в избытке,
Слова ведь жемчугу равны,
Что на подборе на нитке.
От них исходит аромат,
Как вздохи гурий славных,
Как будто из цветов летят
Зюлейхою мне данных [8, 43].

Боденштедт отмечал, что песни Мирза Шафи были насыщены арабскими выражениями, и если встречалось, что попадались незнакомые выражения, то он представлял их сообразительности догадываться.

Боденштедт далее говорил, что на одном из уроков на дому Мирза Шафи велел принести трубку и калямдан (где помещается несколько тростниковых перьев и чернильница) и начал петь.

Мирза Шафи Боденштедту говорил, что мудрецы Востока большое значение придавали тому, что красивая мысль имеет красивое выражение как в слове, так и в письме. Вообще очень трудно эти легкие, смелые и красивые особенности слова передать в печати.

Мирза Шафи писал очень красиво и при этом вносил красоту и разнообразие, а буквы обязательно приспособлял к содержанию текста. Если ему приходилось писать про обыкновенные вещи, то он облакал их в будничное одеяние, красивые – «в праздничную, в письмах к женщинам, он писал особенно тоненьким почерком», - отмечал Ф.Боденштедт.

Ениколопов в книге «Поэт Мирза Шафи» пишет, что не сохранилось сборника «Песен Мирзы Шафи» и в записях, кроме имевшегося в распоряжении Боденштедта. Тогда никому ни приходила мысль собирать народные песни и легенды; ашугам, большей частью неграмотным, они были хорошо известны на память, из господствовавшего класса мало кто удосуживался изучать народные песни. Даже песни известного Саят Новы ещё не были

собраны (Пробел эпохи заполнил в начале 50-х годов (имеется ввиду 50-ые годы XIX в.) Ю.Ф.Ахвердов [8, 45 – 46].

Итак, Боденштедт, издав «Песни Мирзы Шафи» в Германии, популяризировал не только имя выдающегося азербайджанского поэта, но и способствовал возрождению неподдельного интереса к Востоку. Надо сказать, что такой интерес был и у русских ориенталистов, где особую популярность имели песни Мирза Шафи, благодаря переводам М.Михайлова, С.Надсона, позднее, в XX в. Н.Гребнева. Музыка на стихи Мирза Шафи писали лучшие композиторы, как А.Рубинштейн, П.Чайковский и др. Их цитировали ведущие литераторы А.Фет, Л.Толстой [6, 11]. Так, например, в 1855 г. известный русский поэт М.И.Михайлов переводил несколько стихотворений поэта. А в журнале «Современник» появилось стихотворение, до сих пор не потерявшее своей художественной изысканности:

Распахни покрывало! Не прячь ты себя!
Ведь не прячутся розы в саду у тебя...
Красота тебе богом, как роза, дана;
Ты, как роза, на радость очей создана...
Создана ты солнцем цвести и сиять.
Перестань же чадрую лицо закрывать!

.....

Покажись! Пред лицом твоим, бледен и нем,
У султана в Стамбуле смутится гарем.
Да и где же, когда же, какой падишах.
Перед взглядом таким не упал бы во прах?..
Не тумань же чадрой лучезарных очей –
Торжества красоты и блаженства людей?

Академик М.Ариф в книге «История азербайджанской литературы» пишет: «Вполне естественно, что гуманистический пафос этих стихов привлек внимание одного из горячих поборников женского равноправия М.И.Михайлова и Некрасовский «Современник» [2, 98 – 99].

А вот в 1880 году песни Мирза Шафи полностью переводил на русский язык Н.И.Эйферт. Помимо названных переводчиков, песни Мирза Шафи до 20-х годов XX в. частично были переведены на русский язык И.С.Проданом, П.Ф.Якубовичем и др. Целесообразно отметить, что переводы Н.И.Эйферта получили в своё время лестные отзывы Л.Н.Толстого, о чём мы упомянули выше.

Интересно, что видный русский композитор Антон Рубинштейн написал двенадцать романсов на слова Мирза Шафи, один из которых, под названием «Персидская песня», отчасти благодаря исполнению Ф.И.Шаляпина, приобрёл широкую известность [2, 99].

Немаловажно отметить и то обстоятельство, что Боденштедт, вдавая себя за настоящего автора «Песен Мирза Шафи», в то же время способствовал невиданной популяризации поэзии Мирза Шафи, как в Европе, так и в России. Так, например, немецкий композитор Эмиль Пол на основе «Песен» написал оперетту «Песни Мирза Шафи», а молодой в то время другой композитор Луиз Рот написал к этой оперетте музыку. А в 70-е годы XIX в. венгерский поэт Дюма Ревитски, прочитав песни Мирза Шафи, памяти азербайджанского поэта посвящает своих двух лирических стихотворений, изданные в 1878 г. А болгарский поэт Петко Славков в 80-е годы XIX в., переведив несколько стихов «Песен...» из сербского языка, под их влиянием создал свои оригинальные стихотворения.

В лаконичных и ярких строках газелей, рубаи и двустийши просветительская мудрость Мирза Шафи находила естественную и непринуждённую интонацию, легко доходила до слушателей, которых поэт призвал к правдивости, честному труду, доброте,

справедливости, разоблачал мулл, ханжей, лицемеров, клеветников, глупцов, богатеев, земных владык:

По кладбищу мы как-то шли впотьмах –
Лежала мгла на плитах и холмах.

Вот новое надгробье в лунном свете,
Здесь богача может смиренный прах.

Сказал мой спутник: «Был богач бездетен
И так всегда радел о бедняках.

Что все богатой завещал мечети,
Когда его призвал к себе аллах»
(Пер. Наума Гребнева) [2, 99].

Как мы заметили, выше, в XIX в. песни Мирза Шафи были весьма популярны. Именно поэтому после М.Михайлова переводом его творений на русский язык занимались В.Марков, М.Рамеев (псевдоним Якубович), помещая их в различных литературных сборниках.

Об этом, следует полагать, также хорошо знал и сам Ф.Боденштедт. Узнав, что «Песни» Мирза Шафи имеют колоссальный успех, он, начиная с 1873 года, отвергая авторство Мирза Шафи, объявляет себя автором «Песни». Здесь определённую роль сыграл и Адольф Берже, который, будто ссылаясь на мысли Шейхульислама Закавказья Молла Ахмеда Сальяни, также отвергал мысль о том, что Мирза Шафи был поэтом, тем самым по-своему оказывал свои услуги Ф.Боденштедту. Находятся и другие помощники Боденштедта, также отвергающие авторство Мирза Шафи в Западной Европе и в России. Тем самым на протяжении длительного времени имя Шафи дают забвению [9, 170].

А между тем, проведённые исследования в советские годы однозначно подтвердили ошибочность такого мнения, отмечая, что тут играла роль лишь то, что Боденштедт, переведив песни на немецкий язык, распространял их в Западной Европе.

Переводя отдельные стихи Мирза Шафи на немецкий язык адекватно, в то же время он допускал и некоторые неточности. В отдельных местах, где Боденштедт стремился расширению содержания стихов, там некоторые слова в стихах были выдуманы самим Боденштедтом. Вот почему в «Песнях Мирза Шафи» имеются отрывки, которые привнесены извне и ни в коей мере никакого отношения к Мирзе Шафи не имеют.

Здесь же целесообразно заметить, что впервые не значительную часть поэтического наследия Мирза Шафи сумел изучать известный азербайджанский фольклорист и литературовед Салман Мумтаз и представил их в небольшой книжке «Мирза Шафи Вазех». В ней поэтическое наследие представлено одной газелью с «mәtlә»:

Nә qәdәр kim, fәlәnin sabiti – sәyyarәsi var,
Ol qәdәр sәndә qәmzәn oxunun nalәsi var»,

и ещё одного мухаммаса с редифом «Süsәni», тремя разными бейтами, тремя газелями на персидском и одним письмом.

Академик Ф.Гасымзаде в своей книге «История азербайджанской литературы XIX века» весьма пространно останавливается над этим вопросом. Позднее необходимые исследования были проведены также учёным Института Литературы им. Низами Гянджеви Академии Наук Азербайджана Гамидом Араслы, а также Институтом Рукописей им. К.Кекелидзе Академии Наук Грузии.

Отражающие сугубо личные мировосприятия, идейно-содержательные особенности определённой части сочинений Мирза Шафи были собраны в книге «Песни Мирза Шафи» и изданы в 1851 г. Фридрихом Боденштедтом в Германии. Посвященные

разным темам эти образцы создают немаловажное представление о широте и богатстве творческого диапазона, этико-моральном и философско-эстетическом мировосприятии Вазеха.

В некоторых стихах поэта, имеющих общественно-социальное содержание, ярко проступают моменты о социальном значении искусства, о роли поэзии в обществе и др. вопросы.

В своеобразном поэтическом наследии Вазеха, в его художественно-образительных средствах, в изданных Ф.Боденштедтом «Песнях» в значительной степени нарушены национальные особенности стихов. Именно поэтому при их сравнении с оригиналом достаточно зримы значения их оригиналов.

Как сказано, «Песни Мирза Шафи», изданные Ф.Боденштедтом в Германии были весьма восторженно восприняты в Европе. Так, например, в начале XX в., живущий и занимающийся учительской деятельностью в Прибалтике И.С.Продан, после ознакомления с переводами В.Маркова и М.Михайлова этих песен, значительную часть весьма слабых и неадекватных их переводов снова переводит на русский язык и публикует в 1903 году в тогдашнем городе Юрьев (ныне Тарту). В отличие от предыдущих переводчиков И.С.Продан указывает точные источники, из которых он осуществил переводы. Всё это привело к тому, что интерес к поэтическому наследию Вазеха и в Прибалтике значительно возрос. Исходя из этого, известные представители эстонской литературы Пьедетер Якобсон, Юхан Лийв, Густав Льюс и Анна Хаава, не имея представления о том, кто такой Мирза Шафи, переводят его любовные сочинения, отражающие высокий духовный уровень. Специалист по литературным взаимосвязям Вагиф Арзуманлы в 80-ые годы XX в. писал, что в начале XX в. в Литве и Эстонии распространены как стихи Мирза Шафи, так и были даны краткие сведения о его творчестве [3].

Парадоксально, что «Песни Мирза Шафи» как в европейских странах, так и в России долгое время воспринимались как подлинное творение Фридриха Боденштедта. Исключение составляют лишь некоторые образцы, вышедшие как под авторством Мирза Шафи. Несмотря на всё это, были и такие представители истории христианской литературы, как Ф.Роймунд, В.Лидеманн, Ф.Кирхнер и т.пр., рассмотревшие «Песни Мирза Шафи» далёкими от немецкой поэзии и критиковали тех, кто связывал их как с формальной, так и содержательной точки зрения, отражающие социально-политические события немецкой жизни [4, 45-46]. А литературовед Р.Коеинг, ведя речь относительно «Песен...», писал, что стихи, вызывающие высокий изысканный вкус восточной поэзии, не связан с нашим национальным мышлением [4, 46].

Поражает и тот факт, что все стихи, собранные в книге «Песни Мирза Шафи», нашедшие своё отражение в книгах Ф.Боденштедта, представляются как оригинальные сочинения этого автора. В рассмотрении «Песен Мирза Шафи» немецкие учёные пошли ещё дальше. Так, например, немец Курт Зиндермейер в своей докторской диссертации «Фридрих Боденштедт и «Песни Мирза Шафи», (которого профессор Микаил Рафили назвал «жалким ... учёным Куртом Зиндермейером») целиком и полностью приписывал «Песни...» Боденштедту, с чем и некоторое время соглашалась немецкая общественная мысль.

Мысли Ф.Боденштедта порою противоречат друг другу в оценке Мирза Шафи. Имея в виду такой противоречивый подход, профессор Микаил Рафили в книге «Мирза Шафи в мировой литературе» цитирует Боденштедта: «Ничего не было бросающегося в глаза в его одежде и обращении, что могло бы отличить его от других учёных его народа». «Как учитель – замечает далее Боденштедт, - Мирза Шафи, якобы, ничем не выделялся». Тем не менее, как бы противореча самому себе, Боденштедт из многих тифлисских преподавателей выбрал именно Мирза Шафи для занятий по азербайджанскому языку. «Из рекомендованных мне больше всего понравился Мирза Шафи, благодаря своей стройной внешности и кроткой серьёзности существа», – пишет Боденштедт [18, 30].

Заметим, что обаяние наследия Мирза Шафи привлекло внимание, как мы выше заметили, русских переводчиков В.В.Маркова [10], М.А.Михайлова [11; 12], П.А.Эйферта [23], М.Якубовича [24], И.С.Продана [17], С.Я.Надсона [15].

В журнале «Живописное обозрение» (за 1879 г. 31 марта, № 13, т. 1, 1892 г.), в поисках новых переводов «Песен» имеется сообщение о том, что «Песни Мирза Шафи» переведены даже на татарский язык. Об этом писала немецкая газета «Das Magazin für literatur».

Микаил Рафили, относясь к слову «даже» с иронией, пишет: «Какая ирония! Кто из доблестных немецких бюргеров» великодержавных мужей мог поверить, что эти чудесные, сверкающие, поющие стихи написаны именно на «татарском» и «фарсидском» языках и что их написал именно Мирза Шафи, неизвестный, бедный и полуголодный «учитель татарского языка», «мудрец из Гянджи», азербайджанец Мирза Шафи?

Эти сомнения поддержал и сам переводчик, сделавший попытку воспользоваться мировым триумфом «Песен Мирза Шафи» [18, 24-25].

Анализируя переводы из сборника «Песни Мирза Шафи» Михайловым, Ровшан Мустафаев в своей кандидатской диссертации «Мирза Шафи Вазех и русская литературная общественность второй половины XIX века» отмечает, что было переведено стихотворения «Мирза Шафи! Пчелой прилежной...» и «Распахни покрывало!». По мнению исследователя «первое стихотворение, вероятнее всего, привлекло переводчика своей философской концепцией: жизнь поэта в нём уподобляется судьбе великой труженицы – пчеле». Жизнь, по мысли Вазеха, это окружающее человека многоцветие, которое должен вобрать в себя художник и дать свой взгляд на жизнь, на сущность вещей и явлений [14, 7-8].

Анализируя переложения М.Михайлова, автор диссертации верно отмечает и то, что: «Переводческой манере М.Михайлова были чужды русификация, нарочитое приспособление к русским обычаям, нравам...» [14, 8].

А.З.Старицина же в книге «Беранже в русской литературе» пишет: «Привлекает в работе Михайлова то, что он удивительно точно переводит как по смыслу, так и по форме, почти строку в строку, сохраняя даже размер и порядок чередования рифм подлинника... [20, 89-95].

А вот касаясь характерных особенностей перевода стихотворения Мирза Шафи «Распахни покрывало!» П.И.Тартаковский подчеркивает следующее: «Поэт сочетает традиционную образность ориентального типа, восточную поэтику, конкретно-национальную стилистику с выбором проблематики, особенно близкой сердцам простых людей: любовь, человечность, мудрость знаний, призыв к свободе... Русского поэта влечёт вольнолюбивая на Востоке тема раскрепощения женщин, запечатлённая в резких ритмах призывая азербайджанского собрата [21, 70].

Заметим, что 1901-ым годом датируются публикации переводов стихов Вазеха в журнале «Кавказский вестник», который хотя и являлся общекавказским изданием, в нём мало внимания уделялось культуре и истории азербайджанского народа. Здесь уже Ровшан Мустафаев отмечает: «Возможно, такое отношение к Азербайджану и послужило причиной превращения Вазеха в Мирзу Гафиза» [21, 15].

Дело в том, что в «Кавказском вестнике» представленные переводы стихов, выполненные и дошедшие до русского читателя в переложениях П.Ф.Якубовича, В.В.Маркова, Ф.Калугина, Н.И.Эйферта, И.С.Продана имя Мирза Шафи переделано в Мирзу Гафиза. Их Р.Мустафаев объясняет следующими причинами. Во-первых, журнал был мало осведомлён об Азербайджане, и сам топоним «Азербайджан» за исключением одного – двух случаев не упоминается на страницах «Кавказского вестника», где азербайджанцев называют либо персами, либо татарами, либо потомками мидийцев [14, 15-16].

Немаловажное внимание, как мы выше отмечали, русская музыкальная общественность уделяла «Песням Мирза Шафи». Конечно, их обращение к поэзии азербайджанского автора было не случайным, в произведениях которого имелся синтез

музыкального искусства со словесным, что особенно ярко проявлялось в исполнении и творчестве азербайджанских ашугов. Именно исходя из такой необходимости, к творчеству Вазеха обращались такие русские и европейские композиторы, как Ф.Лист, Г.Мейербер, Э.Григ, К.Левин, И.Брамс, К.Шимановский, К.Марменеч, Л.Спор и др.

В 1967 г. в Москве в издательстве «Художественная литература» увидела свет книга под названием «Мирза Шафи Вазех. Лирика» в переводах Н.Гребнева и Л.Мальцева [13].

Здесь собраны такие стихи Мирза Шафи, как «Речь громкая умом порой не блещет...», «Слышал я, что люди говорят», «Если ты умён, иди к глупцам...», «Грешит нередко мудрость простотой...», «У каждого из нас», «Как надо жить...», «Сложна дорога жизни...», «Один глупец постигший все науки...», «Так песни пой, как будто...» в переложении Н.Гребнева, а также стихи, переведённые А.Мальцевым такие, как «Хоть правду говорить не безопасно...», «Склонись перед могущественной силой...», «Среди глупцов, блеснув умом...», «Мы с вечностью знакомы понаслышке...», «Мирза Шафи сказал однажды...» и т.д. и т.пр. В общей сложности из 191 стихотворения на русский язык 153 переведены Н.Гребневым, 38 Л.Мальцевым. Переводы осуществлены, как мы считаем, на соответствующем уровне, особенно подкупают своей поэтичностью переводы Н.Гребнева, достаточно хорошо знающего классические традиции азербайджанской поэзии и секреты переводческого мастерства. Обратимся к переводу одного из стихотворений в переводе Н.Гребнева «Жизнь – это поле, где цветут печали»:

Жизнь – это поле, где цветут печали,
И мы давно от этого устали.

Не добр всевышний к своему рабу,
И жалобы помогут нам едва ли.

Нет счастья, не надейся на судьбу,
Счастливы те, что горя избежали.

Зачем же к небу обращать мольбу,
Боль прославлять и вписывать в скрижали?

Вступай с земными бедами в борьбу,
Пока они тебя не доконали [13, 34].

Известно, что поэзия характеризуется вполне определённым и стройным ритмом, выраженным в законах стихосложения – в лирических единицах и в их разнообразных соединениях. Интонации стихов Мирза Шафи, как мы знаем, присущ достаточно зримый оттенок музыкальности, хотя музыка стиха отличается от обычной музыки. И она настолько своеобразна, что обычный музыкальный слух вовсе не необходим как для поэта, так и переводчика.

В этом смысле перевод Наума Гребенева сохраняет музыкальность и интонацию поэзии Мирза Шафи. В лирических газелях и стихотворениях поэта, с одной стороны, можно увидеть любовную лирику, с другой, природу и философскую лирику, с третьих, борьбу человека за жизнь. Именно поэтому Мирза Шафи кажется, что «жизнь – это поле, где цветут печали», «счастливы те, что горя избежали», а в конце газели однозначно утверждает: «Вступай с земными бедами в борьбу // Пока они тебя не доконали» и т.д. и т.пр.

При знакомстве с творческим наследием Мирза Шафи достаточно ярко бросается в глаза проблема взаимоотношения связи философии и поэзии. Ведь в творчестве Мирза Шафи они внутренне взаимосвязаны между собой. По образцам, созданным Мирзе Шафи видно, что поэзия открывает живую основу мировоззрения, они взаимодополняют друг

друга. И здесь основной сферой размышлений Мирза Шафи является духовная жизнь человека, а истинное существо его мысли выражается в том, что он – не мыслитель, как мастер отвлечённого познания, а мыслитель – мудрец. Ему чуждо оторванное от конкретности философствование, его идеи интуиции становятся жизненными узрениями. Все его размышления примыкают к его пронизательным наблюдениям над характерными особенностями человека, над мировоззрением, а религиозные и эпические соображения претендуют войти в сокровищницу философской мысли:

Если ты умён, иди к глупцам,
Если зрячий ты, иди к слепцам,
К зрячим не найдёт слепец дорогу,
К мудрым глупый не приходит сам.

Даже вы, достигшее высот,
Знайте и примите то в расчёт,
Что и солнце в небе не гордится,
А земле свои лучи несёт [13, 17].

Здесь же отметим, что Наум Гребнев много переводил как из Вазеха, так и представил русскому читателю лирические стихи и рубаи Имадеддина Насими, в то же время из болгарского, кабардинского, казахского, каракалпакского, киргизского, татарского, туркменского, узбекского, а также других тюркских языков. Эта – яркое доказательство того, что знакомство с тюркоязычной поэзией в то же время дали ему возможность почувствовать прелесть и благоухание тюркской поэтической речи. Стихотворение, построенное на противоречиях: умный глупец, зрячий слепец показывает контрастность этих понятий. Поэт в этих контрастах раскрывает позицию каждого из них. Из перевода Н.Гребнева чётко видно поэтическая и философская действительность подлинника, передача его существенных, характерных элементов, воспроизведение их звучания.

Прекрасно зарифмованы строки в другом лаконичном стихотворении М.Шафи «Что не пошлёт беда...»

Что не пошлёт беда, что не пошлёт удача,
Прими в жизни все, то радуясь, то плача...
И если счастье сам ты взять себе не мог,
Его не смогут даже ни царь земной, ни бог [10, 16].

Как мы видим, в переводе Н.Гребнева стихотворная функция сильного динамического ударения типично для русской поэтической стихии. Нам думается, что именно добротные поэтические переводы Н.Гребнева (да и других переводчиков) способствовали в значительной мере популяризации М.Шафи в русской литературе.

Для основательного изучения проблемы, касающейся авторства книги «Песен Мирза Шафи», изданной Фридрихом Боденштедтом в Германии, наряду с перечисленными источниками, важное значение имеет также монографическое исследование Али-Аждара Сеид-заде «Мирза Шафи Садык-оглы Вазех», изданное в 1969 году в Баку [19]. Помимо «Предисловия», «Введения» и «Заключения», в книге девять глав, где последовательно анализируются вопросы, начиная из библиографии, «Произведений...», «Садык-оглы» (Вазех) как поэт и организатор литературного общества «Дивани-Хикмет», работы Мирза Шафи в области азербайджанского языка и письменности, происхождение, характер и объём плагиата Ф.Боденштедта, проблемы авторства Мирза Шафи (Вазеха) на немецком и некоторых других западно-европейских языках в связи с изданиями Боденштедта, история изучения творчества и проблемы авторства Мирза Шафи Вазеха в азербайджанской и русской литературах, а также вопросы, касающиеся взаимоотношений М.Ш.Вазеха и М.Ф.Ахундова, социально-политические и философские взгляды Вазеха.

В предисловии к изданию 1940 г. книги А.А.Сеид-заде выдающийся учёный, скрупулёзный исследователь классической азербайджанской литературы, в том числе творчества Низами и Физули, узбекского мыслителя Навои, Е.Э.Бертельс писал: «Разрешение вопроса о том, кто является настоящим автором нашумевшего в своё время сборника стихов «Die Lieder des Mirza-Schaffy» («Песни Мирза Шафи»), крайне важно как для истории азербайджанской литературы, так, в меньшей степени, и для истории литературы немецкой» [16, 5]. В то же время, оценивая важность монографии для исследования вопросов Мирза Шафи Вазех и Фридрих Боденштедт, А.Сеид-заде, указывая на то, что автор сосредоточил своё внимание на азербайджанских материалах, на убедительности его исследований в нескольких пунктах, что Мирза Шафи как талантливый и своеобразный поэт был известен своим современникам, Е.Э.Бертельс здесь же, хотя несколько попутно, тем не менее затрагивает вопрос о том, что Азербайджан справедливо возвысил свой голос и потребовал ясности в этом вопросе отчётливого ответа, кто же, собственно говоря, подлинный автор «Песен Мирза Шафи».

В этом смысле азербайджанскими учёными сначала была доказана реальность существования Мирза Шафи, была установлена его биография, подлинность документов, относящихся к его деятельности и подтверждение того, что Мирза Шафи не миф и не создание фантазии Боденштедта, а вполне реальный человек, действительно проживавший в Тифлисе в те годы, когда там находился и Боденштедт. Отсюда делался вывод: все стихи Боденштедта, изданные им от имени Мирза Шафи, и есть творчество Мирза Шафи, переведённое Боденштедтом на немецкий язык. Здесь Бертельс особо отмечает добросовестность исследования этих вопросов со стороны И.К.Ениколопова, проводя нас к мысли о том, что грузинский учёный в работе о Мирзе Шафи заходит настолько далеко, что даже форму немецких стихотворений считает точной передачей формы азербайджанского оригинала и делает на основе немецкого текста заключения о характере рифмы подлинника [16].

Монографическое исследование А.А.Сеид-заде Е.Э.Бертельс считает существенным шагом вперед в деле изучения творчества Мирза Шафи. Однако нельзя упускать из виду того факта, что механическая приписка всего «Диван»а Боденштедта Мирза Шафи было бы непростительной ошибкой, более того неуважением к художественной памяти великого азербайджанского поэта. В этом смысле весьма поучительными звучат мысли того же самого Бертельса: «Ведь, передавая все стихи Боденштедта азербайджанскому поэту, мы тем самым припишем ему и все те мещанско-самодовольные узко ограниченные строки Боденштедта, которые и были главной причиной того, что читатель в настоящее время уже полностью забыл этого предприимчивого дельца от поэзии [16, 7]. Отмечая серьёзность исследования А.А.Сеид-заде, Бертельс считает, что «работа... Сеид-заде ясно показывает, какими путями эти настроения проникли в «Песни Мирза Шафи».

И хотя в «Предисловии...» Бертельса отмечено, что «до полного восстановления творческого облика Мирза Шафи ... ещё далеко, так как книга Сеидзаде всех связанных с этой проблемой вопросов ещё не разрешила, да себе этой задачи и не ставила. Но эта книга прокладывает дорогу, указывает в какую сторону должна направиться исследовательская работа и каких кропотливых изысканий она требует. Если к этому ещё добавить, что книга, кроме основного вопроса, содержит обилие ценных материалов по истории азербайджанской литературы XIX в., то тем самым можно сказать, что появление её в свет следует всемирно приветствовать» [16, 7-8].

С таким подходом крупного исследователя к истории нашей литературы мы вполне согласны. Эту мысль подтверждают многие страницы монографии А.Сеид-заде, в том числе и следующие строки учёного: «Каждую строку Боденштедта, не подвергнутую надлежащему анализу, нельзя считать принадлежащий Вазеху. И это не только потому, что Боденштедт переводил компиляционно, соединяя строки из разных стихов, но и потому ещё, что стихи самого Вазеха он перемешал своими собственными мыслями и переживаниями. Разумеется, это создавало для исследователя дополнительные трудности,

так как Мирза Шафи – прогрессивный автор, а Боденштедт – реакционер, заслуженно заклеянный в своё время К.Марксом» [19].

В наших руках, как мы выше отметили, нет подлинника книги Ф.Боденштедта «1001 день на Востоке», но есть перевод названной книги, сделанный на азербайджанский язык Акифом Байрамовым «Воспоминания о Мирза Шафи». Из книги «1001 день на Востоке» с вступительной статьей самого переводчика, который передаёт адекватность текста Ф.Боденштедта [22].

Заключение. Таким образом, мы полагаем, что широкую славу творчества Мирза Шафи среди русских и европейских читателей, можно сравнить с произведениями таких романтиков мировой литературы, как Джордж Байрон, Томас Мар, Шиллер, Александр Пушкин, Иоганн Гёте, Абай Кунанбаев и др. известных поэтов. Именно поэтому считаем, что по своей популярности имя Мирза Шафи, безусловно, стоит в одном ряду с именами выдающихся мастеров поэтической мысли.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 c., 4-cü c. Bakı, “Elm”, 2011, 860 s.
2. Ариф М. История азербайджанской литературы (краткий очерк). Баку, «Элм», 1971, 216 с.
3. Arzumanov V. Mirzə Şəfi Litva və Eston ədəbiyyatşünaslığı // Azərbaycan SSR. E.A. Xəbərləri”. Ədəbiyyat və incəsənət seriyası, 1980, № 1.
4. Bayramov A. Mirzə Şəfi Vazehin ədəbi irsi. Bakı, 1980.
5. Bayramov A. Mirzə Şəfi Vazeh // Fridrix Bodenştedt. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr (“Şərqdə min bir gün” kitabından. Alman dillindən tərcümə edən Akif Bayramov). Bakı, “Yazıçı”, 1987.
6. Гаджиев А. Поэт нелёгкой судьбы // Мирза Шафи Вазех. Лирика. Фонд Гейдара Алиева. Пер. Н.Гребнева. Баку, «Азербайджан», 2014.
7. Гулиев Г. Азербайджанская литература. Очерк развития. Баку, «Азербайджанская энциклопедия», 1997, 324 с.
8. Ениколопов И.К. Поэт Мирза Шафи. Баку, Изд-во Азербайджанского филиала АН СССР, 1938, 95 с.
9. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Maarif”, 1974, 488 s.
10. Марков В.В. Навстречу. Очерки и стихотворения. СПб., 1878.
11. Михайлов М.А. Стихотворения. Подражание Восточному. Берлин, 1852.
12. Михайлов М. Стихотворение. Библиотека поэта, 1937.
13. Мирза Шафи Вазех. Лирика. Перевод Н.Гребнева и Л.Мальцева. М., «Худож. лит.», 1967, 223 с.
14. Мустафаев Р.Ф. Мирза Шафи Вазех и русская литературная общественность второй половины XIX века // Автореф. дисс. канд. филол. наук. Баку, 1987, 23 с.
15. Надсон С.Я. Стихотворения Надсона С.Я. Издание 2-е. СПб., 1903.
16. Предисловие Е.Э.Бертельса к изданию 1940 // Сеид-заде А.А. Мирза Шафи Вазех. Баку, Азгосиздат, 1969, с. 5-8.
17. Продан И.С. Песни Мирза Шафи. 1-й выпуск. Юрьев, 1903.
18. Рафили М. Мирза Шафи в мировой литературе (к вопросу о литературном наследии Мирза Шафи и плагиате Фридриха Боденштедта). Баку, Азгосиздат, 1958.
19. Сеид-заде А.А. Мирза Шафи Садык оглы Вазех. Баку, Азгосиздат, 1969, 325 с.
20. Старицина З.А. Беранже в русской литературе. М., Высшая школа, 1980, с. 89-95.
21. Тарковский П.И. Русская советская поэзия 20-х – начала 30-х годов и художественное наследие народов Востока. Ташкент, ФАН, 1977.

22. Fridrix Bodenstedt. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr. “Şərqdə min bir gün” kitabından. Alman dilindən tərcümə edən. Bakı, 1987.
23. Эйферт П.А. Сборник песен и романсов Мирза Шафи. М., 1880 и 1907.
24. Якубович М. Стихотворения. СПб., 1887 и 1901.

Rəuşi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. Təyyar Salamoğlu

UOT: 82. (091)

ALİ BAŞ KOMANDANIN “DƏMİR YUMRUQ” SİYASƏTİNİN “QARDAŞ YUMRUĞU”NA QƏDƏR GENİŞLƏNƏN FƏLSƏFƏSİ VƏ ƏDƏBİYYATIMIZ (Türkçülük və ümmətçilik kontekstlərində)

Təyyar Salamoglu
Filologiya elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
tayyarsalamoglu@gmail.com
[orkid: 0000-0001-8364-1580](https://orcid.org/0000-0001-8364-1580)

Xülasə

Məqalədə 44 günlük Vətən müharibəmizdə hərbi əməliyyatların “Dəmir yumruq” adı altında keçirilməsi məsələsinə Ali Baş Komandan İlham Əliyevin münasibəti, bu ad altında bizi Qələbəyə aparən səbəblər haqqında müxtəlif səviyyələrdəki çıxışları elmi təhlil müstəvisinə gətirilir və ümumiləşdirilir. Hesab edilir ki, “Dəmir yumruq” təkcə hərbi əməliyyatların adı kimi yox, həm də gələcək fəaliyyətimizi istiqamətləndirən fəlsəfi təlim kimi dərk edilməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən adın məcazi mənası şərh edilir və bu kontekstdə milli ədəbiyyatımız və ədəbiyyatşünaslığımızın qarşısında duran prioritet vəzifələr müəyyənləşdirilir. “Dəmir yumruq”un “Qardaş yumruğu”na qədər genişlənən fəlsəfəsinin ictimai həyatımızda olduğu kimi ədəbiyyatımızda da milli birliklə bərabər, türkçülük- türk xalqlarının birliyi və ümmətçilik- müsəlman xalqlarının birliyi məsələlərini önə çıxarması təfərrüatlı şərh edilir. Ədəbiyyatımızda türk və müsəlman xalqlarının birliyinin zəruriliyi ideyasının ifadəsi kimi meydana çıxan əsərlərə metodoloji baxış sərgilənir, eyni zamanda klassik irsimizin bu kontekstdə dəyərləndirilməsi ilə bağlı ədəbiyyatşünaslığımızın üzərinə düşən vəzifələr ümumiləşdirilir. Türkçülük və ümmətçiliyin milli özünüdərkədə mühüm yer almasına, güclənməsinə təkan verən ictimai həyat hadisələrinin, II Qarabağ müharibəsində bu istiqamətdə meydana çıxan faktların ədəbiyyata gətirilməsi zərurətindən bəhs edilir. Ədəbi prosesin hərəkətində yer alan və alacaq bu tipli hadisələr estetik düşüncənin ictimai milli düşüncəyə nəhayətsiz təsir imkanları kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: hərbi əməliyyat, fəlsəfi təlim, metodoloji baxış, milli düşüncə, estetik düşüncə

НАША ФИЛОСОФИЯ И ЛИТЕРАТУРА, РАСШИРЯЮЩАЯ ПОЛИТИКУ «ЖЕЛЕЗНОГО КУЛАКА» ВЫСШЕГО КОМАНДОВАНИЯ ДО «БРАТСКОГО КУЛАКА» (в контексте тюркизма и умматизма)

Тейяр Саламоглу
Доктор филологических наук, профессор
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье рассмотрено отношение Главнокомандующего Ильхама Алиева к вопросу проведения военных операций под названием «Железный кулак» в нашей 44-дневной войне, его заявления на различных уровнях о причинах, приведших нас к Победе под это название доведено до уровня научного анализа и обобщено. Считается, что «Железный кулак» следует понимать не только как название военных действий, но и как философское учение, направляющее нашу дальнейшую деятельность. С этой точки зрения трактуется переносное значение названия и в этом контексте определяются приоритетные задачи, стоящие перед нашей национальной литературой и литературоведением. Подробно поясняется, что философия «Железного кулака», расширяющаяся до «Братского кулака», в нашей литературе, а также в нашей общественной жизни выдвигает на первый план вопросы национального единства, тюркизма, единства тюркских народов и умматизм единство мусульманских народов, представлен методологический взгляд на произведения и

одновременно обобщаются задачи нашего литературоведения относительно оценки нашего классического наследия в этом контексте. обсуждается общественная жизнь, давшая толчок усилению тюркизма и умматизма в национальном самосознании, и факты, возникшие в этом направлении во время Второй Карабахской войны, оцениваются как возможности бесконечного влияния эстетической мысли на национальную мысль.

Ключевые слова: военная операция, методологический взгляд, национальная мысль, эстетическая мысль.

THE EXPANSION OUR LITERARY AND PHILOSOPHY POLICY OF THE SUPREME COMMANDER-IN-CHIEF'S FROM "IRON FIST" TO THE "BROTHERLY FIST"

(from the context of Turkism and Ummah-ism)

Tayyar Salamoglu
Doctor of Philological Sciences, professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

It was given analysis, generalizing attitude and different speeches of our Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, about the policy, which took us to the victory 44 days War under the name "Iron Fist" in this article. From this point of view "Iron Fist" should be understood not only as the name of the military operations but also as a guiding philosophical framework for our future actions. And that is why the symbolic meaning of this name is explored, and defined the context, the primary responsibilities facing our national literature and literary criticism. Besides these, article specifically analyzes, how the philosophy of the "Iron Fist," expanding to the "Brotherly Fist," emphasizes not only national unity, but also the broader ideas of Turkism – unity among Turkic peoples and Ummah-ism – solidarity among Muslim communities, in both our social and literary sphere. Even the article offers a methodological analysis of scientific works in our literature that emerged, as the expression of the unit necessity of among Turkic and Muslim communities, while summarizing the key responsibilities of literary exploring in reevaluating our classical heritage within this framework. The necessity of bringing into literature the social events and facts from the II Karabakh War, which have contributed to the significant role and strengthening of Turkism and Ummah-ism in national self-awareness, is discussed. Such events, both current and future, are viewed as having boundless potential for aesthetic thought impact ING the national consciousness in the literary process.

Key words: military operation, philosophical training, methodological analysis, national consciousness, aesthetic thought

Aktuallıq. Tədqiqatın aktuallığını, ilk növbədə, II Qarabağ müharibəsindəki hərbi əməliyyatlarımızın adının "Dəmir yumruq" adlanmasının fəlsəfi məzmununun açılması şərtləndirir. Bu məzmun milli birlik, türk birliyi və müsəlman xalqlarının birliyi məsələlərinin dövlətçilik siyasətimizdə də mühüm yer tutması ilə xüsusi aktuallıq qazanır. "Dəmir yumruq"un fəlsəfəsinin ədəbiyyatımızdakı əksi və ədəbiyyatşünaslığımız qarşısında duran vəzifələrdən irəli gələn məsələlərin məqalədə yer alan əsaslı şərh dövlət siyasətinə dəstək prizmasından da tam aktual səslənir.

Annotasiya. Məqalədə 44 günlük müharibədə ordumuzun həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatların "Dəmir yumruq" adlanmasının hərbi, ictimai-siyasi və fəlsəfi məzmunu açılır. Bu məzmun müharibədən sonrakı günlərdə Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müxtəlif səviyyəli tədbirlərdə söylədiyi nitqlərinə istinad edilərək şərh edilir. Ali Baş Komandanın xüsusi vurğuladığı məsələlərlə bağlı ədəbiyyatımız və ədəbiyyatşünaslığımız qarşısında duran məsələlər təfərrüatlı şərh olunur.

Tədqiqatın metodları. Analitik elmi təhlil, təsviri və tarixi-müqayisəli metodlar.

Giriş. Birinci Qarabağ savaşından 2020-ci ilə qədər keçən otuz ildən artıq bir müddət ərzində Azərbaycan xalqı itirilmiş torpaqlarının, doğma torpaqlarından, yurd-yuvalarından qaçqın-köçkün düşməsinin dözülməz ağrılarını yaşayıb. Bu ağrının miqyası ölçüyəgəlməz olub. İtirilmiş iyirmi faiz torpaqlarımız xalqımızın ürəyində böyük yara açıb, onun varlığının dərinliklərinə qədər işləyib. Bu ağrı Vətən sevgisinin bütövlüyündən, heç nə ilə müqayisə olunmayacaq miqyasından mayalanıb. Lakin xalqımız heç vaxt o torpaqlara qayıtmaq ümidini, düşməni yerində oturtmaq əzmini itirməyib. Bu ümidin yaşamasında, əzmin qorunmasında xalqımızla dövlətimiz arasındakı məqsəd birliyi, iradə birliyi həlledici rol oynayıb. Ümummillə liderimiz H.Əliyevdən onun layiqli varisi olan möhtərəm Prezidentimiz İ.Əliyevə qədər elə bir daxili və xarici siyasət kursu götürülüb ki, bu siyasət xalqımızı unutqanlığa yox, Qarabağ sevgisinin gündən günə artmasına, alovlanmasına kökləyib.

Erməni baş nazirinin beynəlxalq tədbirlərin birində “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” bəyanatı, ilk növbədə, dövlətimizin başçısının qüruruna toxunmuşdu. Əlbəttə, elə həmin tədbirdə dövlət başçımız çox əsaslı arqumentlərlə çıxış edib, torpaqların bizə məxsusluğunu əsaslandırılmış, erməni baş nazirinə cavab verərək onu yerində oturtmuşdu: “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi”.

Bu cavabdakı “nida işarəsi” İkinci Qarabağ savaşında nümayiş etdirəcəyimiz bütün mənalarda potensial gücün erməni baş nazirinə, toplumuna və eləcə də dünyaya güclərinə ötürülən mesajı idi.

Prezidentimiz üçün gün kimi aydın idi ki, uzun illər ərzində toplanan hərbi, iqtisadi, siyasi gücümüz, informasiya savaşında qazandığımız uğurlar, millət-dövlət monolitliyi erməni yerində oturtmağa, “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” bəyanatını gerçəkləşdirməyə tam imkan verir. Yalnız qalırdı bu imkanı gerçəkləşdirməyə başlamağa əsas verən əlverişli şəraiti gözləmək. Bunun üçün də uzun gözləmək lazım gəlmədi. Erməni bu fürsəti verdi və Ali Baş Komandanımız da bu fürsətdən məharətlə yararlandı. Cənab Ali Baş Komandan Rusiyanın “Национальная оборона” jurnalına verdiyi müsahibədə müharibənin başlanma situasiyasını aşağıdakı şəkildə izah edib: “Azərbaycan müdafiə naziri məruzə etdi ki, təmas xəttindəki mövqelərimiz və bir neçə yaşayış məntəqələrimiz Ermənistan tərəfindən artilleriya atəşinə məruz qalıb. Cavab atəşinin açılması ilə bağlı qərar verildi və biz bununla qaçılmaz olan müharibəyə girdik”.

Bu sitatda “qaçılmaz olan müharibə” ifadəsinə xüsusi diqqət yetirməliyik. Ermənilərin torpaqlarımızı sentyabrın 27-də növbəti dəfə atəşə tutması bu dövlətin Azərbaycanı müharibəyə təhrik siyasətinin ifadəsi idi. Birinci Qarabağ savaşında əldə etdiklərindən şirniklənən və Qarabağda öz mövqeyini möhkəmləndirməsi, keçilməz sədlər yaratması, erməni ordusunun məğlubedilməzliyi eyforiyalarına qarşı Ermənistan “yeni torpaqlar uğrunda yeni müharibə” siyasətini həyata keçirirdi. “Национальная оборона”ya müsahibəsində cənab Prezident bu situasiyanı da dəqiqliyi ilə şərh edib: “Mən bilirəm ki, erməni tərəfin müharibə başlanacağı təqdirdə öz hərəkət planları vardı. Demək olar ki, Ermənistan onu reallaşdırmasına 2020-ci ilin sentyabrın 27-də başladı”.

Bu şərh həqiqətin ifadəsi olmaqla bərabər, həm də beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini ona cəlb etməyə hesablanmışdı ki, müharibəni Ermənistan başladı və biz onlara cavab verməyə məcbur olduq.

Aparılan hərbi əməliyyatların zaman keçdikcə “Dəmir yumruq” adı altında gerçəkləşməsinin səbəbini, fikrimizcə, bu ifadənin məcazi mənə polifonizmində, Azərbaycan xalqının apardığı haqq iş uğrunda savaşın fəlsəfəsini ifadə etmək gücündə axtarmaq lazımdır. Prezidentimizin özünün də xüsusi vurğuladığı kimi, “Dəmir yumruq” və onun gerçəkləşdirdiyi mənalara “cəmiyyətimiz tərəfindən müsbət qarşılanması”nın sosial-psixoloji əsasında nələr dayanırdı? Azərbaycan dilində “dəmir pəncə”, “polad bilək” kimi ifadələr var və bu ifadələr tərkibindəki sözlərin məcazlaşması hesabına möhkəmliyin, mübarizliyin, gücün ifadəsi kimi səslənə bilər. Ancaq “dəmir yumruq” ifadəsi dilimizin leksikasına İkinci Qarabağ savaşının günlərində, qələbədən qələbəyə doğru getdiyimiz günlərdə ilk dəfə daxil oldu və onun yaradıcısı Ali Baş Komandanımızdır.

“Dəmir yumruq”un fəlsəfəsində təkə milli birlik yox, türk və müsəlman birlikləri əhəmiyyətli yer alır. “Dəmir yumruq” “Qardaş yumruğu” ilə birləşərək türk xalqlarının birliyinin də simvoluna çevrilir. Bu simvol İkinci Qarabağ savaşında, savaştan sonra düşmənlərə göz dağı olan ikili təlimlərdə bizim qürur yerimizə çevrildi. İkili təlimlər “Dəmir yumruq”un “Qardaş yumruğu” ilə bir daha möhkəmlənməsinin təntənəsidir.

“Dəmir yumruq” həm də müsəlman dövlətləri və xalqlarının birliyini simvollaşdırır. Türk birliyində “Dəmir yumruq”u Türkiyə simvollaşdırırsa, müsəlman birliyində bunu Pakistan dövlətinin simasında təsəvvür etmək olar. Müharibə dövründə və ondan sonrakı zamanda Bakıda və bölgələrdə Azərbaycan bayrağı ilə birlikdə Türkiyə və Pakistan bayraqlarının dalğalandırılması xalqımızın bu istiqamətdəki iradə və istəklərinin dövlətimizin siyasəti ilə nə qədər üst-üstə düşdüyünü sübut edir.

Müstəqilliyimizdən keçən otuz illik dövrdə Azərbaycan-Pakistan münasibətləri ildən ilə artan tempə inkişaf edib. Azərbaycan-Pakistan diplomatik əlaqələri həm Ümummilli Liderimiz H.Əliyevin, həm də İlham Əliyevin prezidentliyi zamanında çoxtərəfli istiqamətlər alıb. Həm H.Əliyevin, həm də cənab İ.Əliyevin prezidentliyi zamanlarında dövlət başçılarının bir-birinin ölkələrinə rəsmi səfərləri intensiv xarakter daşıyıb. Eyni tipli problemə münasibətdə hər iki dövlətin rəhbərləri qarşılıqlı anlaşma sərgiləyib. 1996-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin Pakistana rəsmi səfəri çərçivəsində “Azərbaycan və Pakistan prezidentləri Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Kəşmir problemlərində bir-birlərini dəstəklədiklərini bəyan ediblər. Bundan sonra keçən müddət ərzində yüksək səviyyəli bütün görüşlərdə Pakistan dövlətini ən yuxarı səviyyədə təmsil edən nümayəndələr Azərbaycanın torpaqlarının təcavüzə uğradığını, Ermənistanın işğalçı dövlət olduğunu yüksək kürsülərdən açıq elan edib, təcavüzkar dövlətə qarşı ittihamlar irəli sürüblər. Ümummilli Liderin Azərbaycan-Pakistan münasibətlərinə verdiyi töhfələri uğurla davam etdirib pik məqama çatdıran cənab İ.Əliyevin zamanında iki dövlət arasındakı əlaqələr iki ölkənin ən yaxın dostluq əlaqələri səviyyəsinə çatdırılıb. Bu birmənalı həqiqətdir ki, Türkiyədən sonra 44 günlük müharibəmizdə bizə ən çox dəstək verən ölkə Pakistan olub və qələbəmizin təminində, Qərb dövlətlərinin Azərbaycanla ehtiyatlı davranışında Pakistan dövlətinin bizi dəstəkləməsinin mühüm rolu olub.

Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpası, regionun lider dövlətlərindən birinə çevrilməsi prosesində Azərbaycan-Türkiyə və Azərbaycan-Pakistan əlaqələri ümumtürk birliyi və ümummüsəlman birlikləri kontekstlərində bizim humanitar düşüncəmizin ən yeni mərhələyə keçidinin prioritet məsələlərindən birinə çevrilib. Düşünürük ki, indiki mərhələdə bu birlikləri möhkəmləndirmək mənasında bizim humanitar elmi və estetik düşüncəmiz siyasi düşüncəmizdən (dövlət siyasətimizin prioritetlərindən) geri qalır. Bu, əlbəttə, səbəbsiz deyil.

Uzun illər müstəmləkə rejimi şəraitində yaşamağımız və bu rejimin antitürk və antimüsəlman siyasəti yeritməsi humanitar elmi və estetik düşüncəyə zərbələr vurub və bizdə bu bələlərin aradan qaldırılması prosesi kifayət qədər ləng gedir.

Məsələn, biz indinin özündə də ədəbiyyatımızın keçdiyi tarixi yolu ümumtürk kontekstində, başqa türk xalqlarının ədəbiyyatının keçdiyi tarixi yolla sıx əlaqədə, vəhdətdə araşdırmaq yoluna keçə bilməmişik. Halbuki keçən əsrin 20-ci illərinin ortalarında ədəbiyyatşünaslığımızda çox düzgün və sağlam, bu gün üçün xüsusilə aktual səslənən bir konsepsiya formalaşmaqda idi. Həmin konsepsiyanın əsasını böyük türk alimi M.F.Körpülüzadə qoymuşdu. Alim “Türk ədəbiyyatı tarixi”nin birinci cildində türk xalqlarının ədəbiyyatını onların inkişaf yolunu sıx əlaqədə - tarixi-siyasi və ictimai, ədəbi-mədəni əlaqələrin bütöv bir sistemini ortaya qoyaraq araşdırmağı ən düzgün, səmərəli və perspektivli tədqiqat üsulu sayırdı. Bu konsepsiya qısa müddət ərzində özünə kifayət qədər tərəfdar topladı və milli ədəbi irsə tətbiq olunmağa başladı. 20-ci illərin ortalarında B.Çobanzadə, A.Musaxanlı, Ə.Nazim, Ə.Abid kimi tənqidçilərin də milli ədəbiyyatın tarixini araşdıran yazılarında bu konsepsiya başlanğıc nöqtəsi kimi alınırdı. Hətta bu konsepsiya ilə 20-ci illərdə Azərbaycanda elm və təhsil sahəsində çalışan İ.Hikmətin əsas ağırlığı orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi üzərinə düşən iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1928) kitabı da işıq üzü görmüşdü Bu ədəbi – elmi siyasətin siyasi və mədəni əsasında isə türk xalqlarının birliyi ideyası dayanırdı. Tarixən eyni kökdən olan

xalqların kök birliyindən gələn xüsusiyyətlərin ədəbi hadisələrdə göründüyü və onları aşkarlamağın zəruriliyi fikri önə çəkilirdi. Bu, tarixi yaddaşı bərpa etmək konsepsiyası idi, gələcəyi bu tarixi yaddaşa əsaslanaraq qurmaq konsepsiyası idi. Lakin 20-ci illərin sonuna doğru vəziyyət dəyişdi. Sovet rejimi antitürk siyasətini gizləndən açıqğa keçirdi. İndi artıq türk xalqlarının ədəbiyyatını vəhdətdə alıb öyrənmək konsepsiyası rədd edilir, tənqid edilir və hər bir türk xalqının tam müstəqil ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni inkişaf yolu keçdiyi (eyni zamanda onun fars ədəbiyyatının təsiri altında olduğu) iddia olunurdu. Dinə münasibətdə sovet rejimi ateizm yolu tutmuşdu. Bu ateist siyasət əməli işdə ancaq İslam inancına qarşı çevrilmiş, məqsəd bu dinin daşıyıcılarını öz inancından döndərmək, nəticə etibarilə isə bu inancla bir araya gələn xalqlar arasında birlik düzənini pozmaq, onları bir-birinə bağlayan bağlardan məhrum etmək idi.

Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi bütün inkişafı boyu İslam dünyagörüşündən çıxış etdiyi halda, sənətkarların əsərlərində aşkar görünən İslam dünyagörüşü ya tədqiqatçılar tərəfindən görməməzliyə vurulur, bu mümkün olmayanda isə, onun dünyagörüşünə tənqidi münasibət ifadə edilir, dünyagörüşü məhdudluğundan söz açılırdı. Dini dünyagörüşü bütün hallarda həyatdan geri qalmaq, mənəvi kasıblıq və yoxsulluq əlaməti kimi şərh edilirdi. Məqsəd insanları iman gətirdiyi dindən uzaqlaşdırmaq, onu ateist ruhda tərbiyə etmək idi. Ateist ruhda tərbiyənin siyasi məqsədi isə İslam inancınının birləşdirici funksiyasını ortadan qaldırmaq, rejim üçün real təhlükə və güc mənbəyi olan islami birliyi aradan qaldırmaq idi.

Digər tərəfdən, ədəbiyyatın türkçülük konsepsiyası ilə tədqiqi ədəbiyyatın tarixi inkişaf yolunu türk məişətinə, adət-ənənəsinə, qəhrəmanlıq ruhuna bağlayır bu da reallıqda türkün gücünü, mübarizə əzmini artırırdı. Antitürk konsepsiyası isə milli ədəbiyyatın tarixində fars zehniyyətindən gələnəri qabartmaqda maraqlı idi. Orta əsrlərin Azərbaycan ədəbiyyatında təriqət poeziyasının təbliği insanların dini inancını zəiflədir, insan-Allah qarşdurması yaradaraq “Tovhid”ə inamı zəiflədirdi. Ateist siyasətin təbliğ olduğu cəmiyyətdə insan-Allah konsepsiyası, əslində qarşdurması münbit zəmin tapır və şüurlarda möhkəmlənirdi. Nəticə etibarilə insanları tədricən iman və inanclarını itirir, bu isə mahiyyətə onlara güc verən dayağın-bir olan Allaha inamın sarsılmasına gətirib çıxarırdı. Anarın müstəqillik dövrünün ilk illərində yazdığı çox ibrətəməz bir əsəri var: “Otel otağı”. Bu əsərdə Kərim Əsgəroğlunun timsalında Anar müstəmləkə rejimindən qopub müstəqilliyə qovuşan Azərbaycan ziyalısının taleyini əks etdirir. Bəlli olur ki, zaman dəyişəndə- Azərbaycan insanı yenidən öz müstəqilliyinə qovuşanda daha tragik bir situasiya ilə üzləşir.

Milli tarixi xarakterdən uzaqlaşib sovet əxlaq tərzinin daşıyıcısına çevrilənlərin yeni şəraitə - yeni ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi şəraitə diktələri müstəqillik dövrünün milli insanının öz tarixi xarakteri ilə çıxışını başqa bir rakursdan zərbə altına qoyur. Sovet rejimindən sıyrılib çıxmış Azərbaycan insanı, birinci növbədə, öz ruhuna səpilməmiş ateizm toxumlarından göyərən bar verən inancsızlığın acısını yaşayır. Bizi narahat edən odur ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da eynən Kərim Əsgəroğlu kimi, “içindəki əsgir sovet adamının donuq əxlaq qəliblərindən çıxma bilmir” [2]. Ümumən götürəndə müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünasının da alt şüurunda din gerilik əlamətidir, tərəqqiyə, inkişafa mane olan sosial amildir. Müasir ədəbiyyatşünas da hesab edir ki, sənətkar dünyagörüşü dini inancdan nə qədər uzaqdırsa, deməli, mütərəqqi səciyyə daşıyır. Qarşımızda “Məhəmməd Hadi: həyatı və yaradıcılığı” adlı çox dəyərlı bir tədqiqat əsəri var. Hadişünas alim İ.Qəribli ömür sərfi hesabına mütəfəkkir şairin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı çox qiymətli informasiyalar və təhlillər təqdim edir. Bu çox dəyərlı təhlillərin bir qismi də şairin “Əlvahi-intibah” poemasına həsr edilmişdir. Təhlillərin dəyərini və orijinallığını müəyyənələşdirən əsas cəhətlərdən biri də budur ki, poema səmavi kitablardan gələn müəllif dünyagörüşü ilə sıx əlaqədə araşdırılır.

Lakin bu araşdırmalarda Allah tərəfindən göndərilmiş müqəddəs kitablarda hər birinin “ümumi bir məhəbbət təbliğ etməməsi”, “ümumən insanlığa səadət arzulamadığı”na dair sənətkar mövqeyi önə çıxarılır. Bu isə narahatlıq doğurur.

Əsl həqiqətdə isə, Tövrətin və İncilin əsasında dayanan Tövhid inancı Qurani-Kərimdə tamamlanır və yer üzünün bütün insanlarına aid olur. İslamda Tövhid bütün insanları birləşdirir.

Qurani-Kərimin fəlsəfəsi də bu birləşdiricilik missiyasında meydana çıxır. Deməli, “bəşəri qardaşlıq”-“ümumi məhəbbət” ideyasının əsasında Qurani-Kərim hökmləri dayanır.

Məsələ ondadır ki, haqqında danışdığımız tədqiqatda müəllif özünəməxsus dini inancı və bu istiqamətdəki bilikləri ilə sənətkarla mübahisə açmağa bilər, lakin açmır. “Ümumi məhəbbət” ideyasının məhz İslamdan gəldiyini sübut etməyə çalışmır, əksinə, konkret situasiyanın təsiri ilə (Birinci Dünya müharibəsində tökülən qanların sənətkarda yaratdığı ovqatla) sənətkarın dinin insanlara humanist münasibətini şübhə ilə qarşılayan fikirlərini sanki həqiqəti ifadə etmiş kimi normal qarşılayır. Tədqiqatçılarımızın əksəriyyətində bu cür situasiyalarda dini təəssüb, dini inanc mövqeyindən çıxış, mühakimə yürütmək meyli çatışmır. Təhlillərində müəllif “M.Hadini peyğəmbərlərin qanunları, taleyi çox da maraqlandırmır” [4, 519] qənaətinə gəlir.

Hadinin konkret situasiyadan doğan dinə münasibətinə münasibət bildirərkən alimin mövqeyində sovet ədəbiyyatşünaslığının ateizmə tabe tutulan mühakimələrinin təsirini açıq-aydın hiss edirik. Müqəddəs dinimizə bu cür yanaşmaların perspektivi varmı? Müstəqilliyə qovuşmağımızdan 30 ildən çox vaxı keçir. Bəs biz öz dini inancımızda sovet ideologiyasının təsirindən nə vaxt qurtaracağıq, öz inancımızda nə vaxt qətiyyət, bütövlük nümayiş etdirəcəyik? Axı dövlətçilik siyasətimizdə dinimizi “mənəvi sərvətimiz” kimi qəbul etmək tendensiyası çoxdan öz aydın ifadəsini tapıb. Ümummilli Liderimiz H.Əliyev deyirdi: “Xalqımızın çoxmillik tarixi var və çox əsrlərdir ki, islam dininə itaət edirik. İslam dini bizim doğma dinimizdir. Xalqımızın milli mənəvi dəyərləri, dinimizin adət-ənənələri və dini dəyərləri – hamısı birlikdə bizim milli sərvətimizdir” [1, 312]. Bu sözlər dövlət səviyyəsində bizim dinimizə baxışımızın strategiyasını müəyyənləşdirir. Əgər Ümummilli Lider “dinimiz bizim milli sərvətimizdir” deyirsə, əgər dövlət başçımız qələbədən sonra dönə-dönə Şuşada, Ağdamda dağıdılmış məscidlərimizi böyük bir inancla ziyarət edirsə, onların dağıdılmasını ürək ağrısı ilə qarşılayır, bərpasını dövlətin prioritet vəzifələrindən biri elan edirsə, bu, humanitar düşüncənin qarşısına mühüm vəzifələrin qoyulması demək deyilməyib? Bu gün biz ürək dolusu ilə İslam xalqlarının qardaşlığından, taleyüklü məsələlərdə bir-birinə dəstək olmasından, arxa durmasından danışırıqsa, müsəlman dövlətlərinin həmrəyliyi dövlətçilik siyasətimizin prioritetlərindən biri kimi qəbul ediriksə, bu prosesləri ancaq dövlətlərarası münasibətlər kimi başa düşmək, əlaqələrin ancaq dövlətlərarası münasibətlər vasitəsilə yaranacağını, möhkəmlənəcəyini düşünmək mahiyyəti tam dərk etməmək deməkdir. Bu münasibətlərin sarsılmazlığı, dönməzliyi və inkişafı bizim hər birimizin dini inancının həqiqiliyindən və möhkəmliyindən asılıdır. Məhz bu dini inanc İslam dininə inam gətirənləri bir-birinə qırılmaz tellərlə bağlaya bilər. Təqdirəlayiq haldır ki, bizim dövlətçilik siyasətimizdə mühüm yer tutan İslam xalqlarının və dövlətlərinin birliyi ideyasını hələ müstəqilliyimizin ilk illərində H.Əliyev dövlətçiliyimizin inkişafına əsaslı töhfələr verəcək amil hesab etmişdir. “Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər” mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransdakı çıxışında (Bakı şəhəri, 29 sentyabr 1998-ci il) Ulu Öndər deyirdi: “Müsəlman alimləri və din xadimlərinin dinimizin mühüm aktual problemlərini müzakirə etməsi sırf elmi-dini əhəmiyyəti ilə yanaşı, müsəlman dövlətləri və xalqları arasında qardaşlıq və əməkdaşlıq əlaqələrinin genişləndirilməsinə, islam həmrəyliyi daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir” [1, 455]. H.Əliyev həmin çıxışında respublikamızda “milli və dini dəyərlərin bərpası” problemini qaldırırdı. Nə demək idi “milli və dini dəyərlərin bərpası” problemi? Bu, məgər, bizim sovet rejimindən çıxdığımızı, bir çox hallarda milli və dini dəyərlərimizə arxa çevirmək məcburiyyətində qaldığımızı, bu istiqamətlərdə itirdiklərimizi müstəqillik dövründə bərpa etməyin vaxtı çatdığını işarələmirmi? Bu işarələnən hallar xüsusilə bizim müstəqillik dövrü humanitar düşüncəmizin milli və dini dəyərlərə köklənməsini, onların uğrunda aktiv mübarizənin zəruriliyini ifadə etmirmi? Demək, müstəqilliyə qovuşmaq, ilk növbədə, bizim düşüncəmizin sovet rejiminin ateist siyasətinin təsirindən qurtarmasını tələb edir. Bizi narahat edən odur ki, sovet dövründə yaşayan sənətkarın can qorxusu ilə dinə, Allaha inkarçı mövqedən yazdığı əsərləri, əsərlərində əks olunan mülahizələri indi də olduğu kimi qəbul edir, onlara tarixi yanaşma ilə tənqidi baxış ifadə edə bilmirik. Bizi narahat edən odur ki, hələ də ədəbiyyatşünaslığımızda, məsələn, C.Cabbarlının məşhur qəhrəmanı Almazın “Ay qız, Quran nədir, Allah nədir... Uşaq deyilsən ki...” sözlərinə tənqidi münasibət bildirən alim mövqeyinə rast gəlmək olmur. Bizi narahat edən odur ki, ədəbiyyatşünaslığımız “get

məni asacaq din nəşirlərinə söylə ki, mən deyirəm: yoxdur Allah, yoxdur Allah” sözlərinin uca səslə, pafosla səsləndiyi “Od gəlini” əsərinə “Cabbarlının dünyagörüşünün irəliyə doğru hərəkəti”, qəhrəmanın “əsil inqilabçıya çevrilməsi” kontekstlərində dəyər verirsə, onda Ümummilli Liderin “milli və dini dəyərlərimizin bərpası” zərurəti ilə bağlı tövsiyyəsini necə reallaşdıracağıq? Başqa sözlə, biz öz gələcəyimiz olan uşaqlarda dinə inam və inanc hissini necə tərbiyə edəcəyik? Millətimizi “müsəlman xalqlarının birliyi” əqidəsinə necə hazırlayacağıq? Axı, nəhayət ki, fərqi nə varmaq lazım gəlir ki, İslam dininə kəskin tənqidi yanaşmaları C.Cabbarlının iç dünyasından qopub gələn inam deyildi və sənətkarın həqiqi dünyagörüşünün mahiyyətinin ifadəsi kimi götürülə bilməz. Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, Cabbarlının dünyagörüşündəki bütün ziqzaqlar onun 1923-cü ildə iki dəfə həbsxanaya düşməsi ilə birbaşa bağlıdır. Sovet rejimindən qabaq y azdığı bütün əsərlər, xüsusən “Ulduz, yaxud Trablis müharibəsi”, “Ədirnə fəthi” əsərləri [3] sənətkarın dini dünyagörüşünün həqiqi mahiyyətinin inkaredilməz sübutlarıdır.

“Ulduz” və “Ədimə fəthi” C.Cabbarlının türkçülük ideyalarının yüksək bədii səviyyədə estetik təcəssümü olmaqla bərabər, islam xalqlarının birliyinin onların taleyində həlledici faktorlardan olduğunu sübut edən əsərlərdir. Məlumdur ki, “Ulduz” əsərinin mövzusu İtaliya-Osmanlı müharibəsinin (1911-1912) tarixindən götürülmüşdür.

Cabbarlı tarixin xronikasını verməmişdir, lakin İtalyanlarla müharibədə türklərin qarşılaşdığı çətinliklərdən qurtarmasında türk əsgərinin müxtəlif ərəb ölkələrindən gəlmiş könüllülərlə birliyi, məhz bu birlik hesabına qələbənin təmin edilməsi əsərdə tarixin həqiqətlərinə tam uyğundur.

Əsərdə müsəlman xalqlarının birliyi ideyası zamanın diktə etdiyi zərurət kimi təqdim edilir. C.Cabbarlı bu birliyi Avropanın müsəlman dünyası üzərinə “səlib yürüşü”ndən qalib çıxmağın yeganə çıxış yolu kimi görür. Avropanın, xristian dünyasının şərqi parçalamaq və bölüşdürmək siyasəti bütün reallıqları ilə əsərdə öz əksini tapır.

1917-ci ildə yazılmış “Ədirnə fəthi” pyesi türk milli düşüncəsinin, türkün vətəndaşlıq şüurunun formalaşmasını və bu prosesin türkün tarixi taleyində oynadığı həlledici rolunu bədii təsvirin mərkəzinə çəkən bir əsərdir. Tarixdən məlumdur ki, I Balkan müharibəsində Serbiya və Bolqar qüvvələrinə qarşı mübarizədə itirilmiş Ədirnə II Balkan müharibəsində Ənvər paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusu tərəfindən 21 iyul 1913-cü ildə geri alınmışdır. Həmin tarixi hadisənin bədii əksini verən əsərdə Osmanlı qoşunlarının qələbəsində millətin vətən- torpaq təəssübünün böyük qələbələrə imza atmaq gücündə olması müəllif mövqeyinin ifadəsi kimi önə çəkilir. Bu əsərdə müsəlman xalqlarının birliyi ideyası “Ulduz”da olduğu kimi qabarıq bir xətt kimi verilməmişdir. Lakin Cabbarlı öz mübariz qəhrəmanlarını təsvir edərkən onları “damarlarında türk, islam qanı fırlanan bir osmanlı” kimi təsvir etməklə dövrünün tarixi həqiqətlərini yaxşı bildiyini və ona sadıq qaldığını bir daha nümayiş etdirir. “Ulduz”da olduğu kimi, “Ədirnə fəthi”ndə də türklüyün Avropa dünyası ilə üz-üzə qaldığını tarixin həqiqəti kimi əsərinə gətirib, qeyri-bərabər gücə qarşı mübarizədə türkün öz vətəninə sonsuz məhəbbətini, vətən torpaqlarının müdafiəsini namus yükü hesab etməsini bütün gücü ilə təsvir obyektinə çevirir.

Tarixi mövzularda və tarixən yazılmış bu əsərlərin ideya istiqaməti müasir “Dəmir yumruq” siyasəti və onun fəlsəfi ilə tamamilə üst-üstə düşür. Bu faktın özü sübut edir ki, tarixi ədəbi prosesdə “Dəmir yumruq”un daha da güclənməsinə təkan verən əsərlərimiz az deyildir. Ancaq məsələ gedəcəyimiz yolun fəlsəfəsini düzgün müəyyənləşdirməkdir. İndi artıq aşkar görünür ki, “Dəmir yumruq” bizim üzə gələcəyə və üfüqlərə doğru hərəkətimizdə bir fəlsəfi təlim olaraq mayak rolu oynaya bilər və oynamalıdır.

Düşünürük ki, biz müasir həyatımızda baş verən ictimai-siyasi prosesləri də bu fəlsəfi təlim əsasında dəyərləndirməliyik. İctimai tərəcəməyi-halımıza çevrilən hadisələrin estetik düşüncəyə gətirilməsi və nəticə etibarilə onların ictimai-millî düşüncəmizin inkişafının təminatçısına çevrilməsi prosesləri də “Dəmir yumruq”un potensiallarını gücləndirmək hesabına baş verə bilər.

Biz Birinci və İkinci Qarabağ savaşlarında cərəyan edən ibrətli hadisələri ictimai təfəkkür süzgəcindən keçirib estetik düşüncəyə ötürməliyik.

Diqqəti Azərbaycan xalqının Qarabağ uğrunda Birinci savaşının fəal iştirakçısı olub, sonda qəhrəmancasına şəhid olan Qazaxıstan türkü Yerbol Barimbetovun üzərinə çəkmək istəyirik.

Türkün bu qəhrəman oğlunun şücaətləri haqqında internet səhifələrində sanki bir-birinin davamı olan iki yazıya rast gəldik. Birincisi “Qarabağda şəhid olan qazax balası haqqında Ballada”, ikinci isə “Qarabağ uğrunda şəhid olmuş bir qazax balasının hekayəti” adlanır. İkinci yazının altında imzaya rast gəlmədik. Birinci yazının müəllifi Tunar Altunbaydır. İkinci yazıda müəllif özünü belə təqdim edir: “Mən bir türk qadını, ana, Qazaxıstan vətəndaşı olaraq igid Yerbolla qürur duyuram. O, bizim qəhrəmanımızdır. O, bizim türk dünyamızın oğludur”. Çox doğru və ürəkdən gələn, səmimiyyətdən yoğrulmuş türkçü düşüncənin məhsulu olan qənaətlərdir. Yazının sonunda yazarın bir qənaəti də yer alır: “Ümid edirəm ki, bu tarixi fakt diqqətsiz qalmayacaq”.

Haqlı, çox haqlı bir mövqedir. Vətəndaşlıq düşüncəsinin ən bariz ifadəsidir. Yazıları həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. Jurnalistin həyəcədən boğula-boğula, misilsiz bir qürur hissi yaşaya-yaşaya Yerbolun Qarabağ savaşında iştirakından, saysız şücaətlərindən, qəhrəmanlıqlarından oxuculara təqdim etdiyi fraqmentlər: “...Azərbaycan ordusunda kəşfiyyatçı kimi xidmətə başlayan Yerbol Murovdağda və Tərtər-Ağdərə zonasında döyüşüb. 1993-cü il mayın 2-də Bakıya 472-ci kəşfiyyat batalyonunda xidmətə göndərilib, həmin batalyonla birlikdə dövlət əhəmiyyətli bir çox əməliyyatlarda iştirak edib. Kəşfiyyat qrupuna rəhbərlik edib, 8 dəfə düşmənin arxa cəbhəsində tapşırıqları yerinə yetirib. Bu hərbi hissə ləğv edildikdən sonra Yerbolu ayrıca 776 sayılı xüsusi təyinatlı əlahiddə batalyona keçiriblər. 1994-cü ilin fevralından hissə Tərtər-Ağdərə zonasında döyüşüb və Yerbol kəşfiyyat qrupunun komandiri olub. 1994-cü ilin martında bir qrup kəşfiyyatçı pusquya düşüb. Yerbol qrupu xilas edərkən ağır yaralanıb. O təciliyyə edilərək Tərtər xəstəxanasına aparılıb. Lakin dostlarının döyüşə girdiyini öyrəndikdən sonra tam sağalmadan hərbi hissəyə qayıdıb”.

Yerbolun döyüş yolundan daha bir fraqmenti də təqdim etmək istəyindən özümü saxlaya bilmirəm: “Döyüş yoldaşlarının sözlərinə görə, Yerbol qorxmaz döyüşçü olub. Onun xidmət etdiyi hərbi hissənin sayəsində ermənilər Azərbaycanı iki yerə bölmək və kapitulyasiya məcbur etmək üçün Kürdəmir yoluna çata bilməyiblər. Yerbolun da daxil olduğu kəşfiyyatçı qrupu tapşırıqlardan birini yerinə yetirərkən 10 gün arxa cəbhədə qalıb, onun meşə ərazisində hərəkət etmək qabiliyyəti sayəsində qrup tapşırığı yerinə yetirərək öz yoldaşlarının yanına qayıdıb, halbuki, yoldaşları onların həlak olduğunu düşünürmüş”.

Yerbol 1994-cü il aprelin 20-də düşmənin arxasında döyüş apararkən qəhrəmancasına həlak olub.

Tam bir qəhrəmanlıq səlnaməsinin müqəddiməsi! “Dəmir yumruq”un türk xalqlarının birliyində gerçəkləşən fəlsəfəsinin son dərəcə səciyyəvi bir faktı! Hər cür ideoloji basqıdan kənar, türkün məkanından və zamanından asılı olmayaraq türk olduğunun danılmaz, təkzibedilməz sübutu, dəlili! Birinci Qarabağ savaşında mübarizəmizi şərtləndirən amillərdən birinin qəhrəmanlıq dastanı şəklindəki zühuru! Tam bir roman süjeti! Qarabağ müharibəsinə həsr olunacaq bədii filmin ən həyati və ibrətəməz süjeti! Həyatdan romana, romandan kinoya yol almağa tam haqqı olan türkün cəngavərlik ruhunun ifadəsi!

Yerbol hadisəsi sıradan bir hadisə deyil. Yerbolun Qarabağ uğrunda ölümə qədər gedən qəhrəmanlıqlarla dolu döyüş yolu yalnız bir əsgərin döyüş yolunun ifadəsi deyil. Yerbol türkdür, ancaq Azərbaycan türkü deyil. Yerbol Qazax türküdür. Ancaq Birinci Qarabağ savaşında tam könüllü olaraq iştirak edib, uzun bir döyüş yolu keçib, qəhrəmancasına həlak olub. Yerbolun daşdığı məram, qarşısına qoyduğu məqsəd, bu məqsəd uğrunda ölümə qədər getmək əzmi başdan başa rəmzdir. Bu hadisədə ayrı-ayrı türk xalqlarının bir-birinin taleyi üçün keçirdiyi narahatlıq hissi rəmzləşib. Türkün ağır günündə bir-birinə arxa olmaq məramı və istəyi rəmzləşib. Buna görə də, bu və bu tipli hadisələr bizim ədəbi-bədii düşüncəmizi ardıcıl olaraq məşğul etməlidir. Yerbol hadisəsi bizim 44 günlük müharibəmizdə də öz simvolikası ilə iştirakçıya çevrilmək, gücümüzə güc qatmaq, “Dəmir yumruq”umuzu türk birliyi hesabına (“Qardaş yumruğu”) daha da gücləndirmək imkanına görə öndə olmalıdır.

Yuxarıda C.Cabbarlının “Ulduz” və “Ədirnə fəthi” əsərlərindən danışmışdıq və bu əsərləri türkçülük ideyalarının, ən ümdəsi türk birliyi ideyasının yüksək bədii səviyyədə estetik təcəssümü hesab etmişdik. Məsələ burasındadır ki, Cabbarlı fürsəti əldən vermədən şüurlara türk birliyinin

toxumlarını səpirdi. Onun göyərmiş baş verdiyi zamanı türkün dünyada həlledici söz sahibinə çevriləcəyi zaman kimi təsəvvür edirdi. Söhbət ondan gedir ki, indi də bu ovqata köklənmişlik. Çünki Cabbarlı ideyaları, konsepsiyası indi də öz müasirliyini saxlayır, özü də heç vaxt olmadığı bir vüsətlə. (Həm də axı keçən müddət ərzində nəzərdə tutduğumuz zamana doğru sürətli irəliləyişimizi də nəzərə almalıyıq). Məhz bu müasirlik işığında bir qazax balası türkün – türk oğlu türkün gəlib Qarabağda qəhrəmancasına vuruşub qəhrəmancasına şəhid olmasına vüsətli bir estetik reaksiya verməli idik və verməliyik. Qazax balasının qəhrəmanlıqlığı, ilk növbədə, Azərbaycanla bir edilməli, daha sonra türk dünyasının qəhrəmanlıq tarixinin canlı bir səhifəsi kimi əsərdən əsərə keçib xalqlarımıza tanıtılmalıdır. Uşaqlarımız dərslərimizdə Qarabağ müharibəsinin milli qəhrəmanları ilə bir sırada Qazaxıstan türkü Yerbol Barimbetovun əfsanəyə dönmüş qəhrəmanlığı haqqında tarixi oçerklər, hekayə, şeir, mahnı və romanlar oxumalı, onu sevməli, ürəklərində yaşatmalıdırlar. Hər bir türk uşağına, yeniyetməsinə, gəncinə yerbolçuluq hissi, düşüncəsi aşılamalıyıq. Bu şöhrət tarixinə, yəqin ki, indiki halda Yerbolun heç bir ehtiyacı yoxdur, qəhrəman bir şəhid kimi onu yeri Allahın Cənnətindədir. Ancaq xalqlarımız “Qəhrəmanlar ölmürlər” deyiblər. Bu fikrin fəlsəfi əsası var. Biz Vətənimiz, itirilmiş torpaqlarımız uğrunda canını fəda edən şəhidlərimiz haqqında daim danışır, daim onları yad edir, tarix, ədəbiyyat kitablarımızda onların ibrətli həyat yolu haqqında uşaqlarımıza nağıl tülünə bürünmüş reallıqları anladırıqsa, onların qəhrəmanlığı xalqımızın sevimlisi olan bir şairin, bir aşığın, bir nasirin yaratdığı sənət əsərində öyülürsə, onların qəhrəmanlığı nəğmələrimizin, mahnılarımızın motivinə çevrilirsə, onda həmin qəhrəmanlar, doğrudan da, ölmürlər. Çünki fəlsəfi ədəbiyyat göstərir ki, belə insanlar adi varlıq olmaqdan çıxıb ideal varlığa çevrilir və insanların yaddaşında ədəbi yaşamaq hüququ qazanırlar.

Barimbetovun yaddaşlara köçmüş həyatı, sənətdə yenidən canlanan həyatı gələcək nəsillərə, gənclərə örnək dərslidir. Yerbol Barimbetovun qəhrəmanlığını, şəhidliyini Azərbaycan-Qazaxıstan dövlətləri, Azərbaycan-Qazax xalqları arasında ən etibarlı körpüyə döndərə biləcək və döndərməliyik. Barimbetovun hərəkətləri hər bir türkün qəlbində türkə, türk torpaqlarına sevgini alovlandıran, onu sönməz bir məşələ çevirən qığılçım ola bilər və olmalıdır.

Göründüyü kimi, bütün hallarda qazanacağımız uğurlar atdığımız və atacağlarımız addımların “Dəmir yumruq”un fəlsəfinə nə qədər uyğun olmasını hesablamaq imkanlarımızdan asılı olacaq! Ədəbiyyatımızın keçdiyi tarixi yolun dəyərləndirilməsinin və onun gələcək inkişafının – perspektivlərinin “Dəmir yumruq” fəlsəfini hansı səviyyədə öz içinə alacağı gələcək uğurlarımız üçün həlledici şərtlər sırasında olacaq!

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Üç cildə. II cild. Bakı. Nurlar NPM., 2008.
2. Anar. Otel otağı. Bakı. Yazıçı, 1995.
3. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. III cild. Bakı. Şərq-Qərb, 2005.
4. Qəribli İ. Məhəmməd Hadi: həyatı və yaradıcılığı. Bakı. Elm və təhsil, 2020.

TARİX

UOT: 902

QƏBƏLƏNİN TARİXİNƏ DAİR BƏZİ YENİ MÜLAHİZƏLƏR

Qafar Cəbiyev
Tarix elmləri doktoru, professor
AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
Qafqaz Albaniyası şöbəsinin müdiri
Bakı, Azərbaycan
Email: qafarcebiyev010@gmail.com
Orcid: 0009-0003-2354-2582

Xülasə

2500 ildən artıq yaşlı olan və 800 ildən artıq bir müddətdə qədim Azərbaycan dövləti Albaniyanın baş şəhəri - paytaxtı olmuş Qəbələ şəhərinin qalıqlarının harada olduğu XX əsrin əvvəllərində elm aləminə belə bəlli deyildi. 1926-cı ildən başlanan və bu gün də uğurla davam etdirilməkdə olan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qəbələ tarixinin bir çox qaranlıq səhifələrinə işıq salındı. Amma bununla belə Qəbələ tarixinin müxtəlif aspektləri ilə bağlı hələ də bir sıra sual doğuran məqamlar qalmaqdadır. Məsələn, eramızın əvvəllərində şəhər niyə yerini dəyişib? Paytaxt Qəbələdən Bərdəyə niyə köçürülüb? Qəbələn dövrümüzə qədər gəlib çatmış qala divarları və bürcləri nə vaxt inşa edilib? XVIII əsrdə orada şəhər həyatı niyə sönmüb? “Qəbələ” toponiminin etimoloji izahı barədə daha nə demək olar və s. Hansı ki, təqdim olunan məqalədə bütün bunlar barədə müəllifin mülahizələri öz əksini tapıb.

Açar sözlər: Albaniya, Qəbələ, Qəbələ, qəbilə, qıblə, bulla, razılaşmaq, saziş bağlamaq

НЕКОТОРЫЕ НОВЫЕ ДОВОДЫ ПО ИСТОРИИ КАБАЛЫ

Гафар Джабиев
Доктор исторических наук, профессор
НАНА, Институт Археологии и Антропологии
Баку, Азербайджан

Резюме

До начала 20 века миру науки даже не было известно, где находятся остатки города Габала, которому более 2500 лет и который более 800 лет был столицей древнего азербайджанского государства Албания. В результате масштабных археологических исследований, начавшихся в 1926 году и успешно продолжающихся сегодня, пролили свет во многие темные страницы истории Габалы. Однако, в различных аспектах истории Габалы все еще остаются спорные моменты. Например, почему город изменил свое местоположение в начале нашей эры? Почему столица была перенесена из Габалы в Барду? Когда были построены сохранившиеся до нашего периода крепостные стены и башни Габалы? Почему городская жизнь погасла в 18 веке? Что еще можно сказать об этимологическом объяснении топонима «Габала» и т.д. В представленной автором в данной статье все эти предположения нашли свое отражение.

Ключевые слова: Албания, Габала, Габала, племя, кыбла, булла, договориться, договориться

SOME NEW CONSIDERATIONS ON THE HISTORY OF QABALA

Gafar Cabiyeu
Doctor of Historical Sciences, Professor
ANAS, Institute of Archaeology and Anthropology
Baku, Azerbaijan

Summary

It wasn't even known to the world science, where are the ruins of Gabala city, which is more than 2500 years old and was the capital of the ancient Azerbaijani state of Albania for more than 800 years, until the beginning of XX century. Today according to the result of large-scale archaeological research, the great dark historical pages of Gabala is lighted, which started from 1926 and successfully continues. But, various history of Gabala, which connected with the some different aspects, have been still remain controversial. For example, why the city has been changed its location at the beginning of our era? Why was the capital moved from Gabala to Barda? When were the fortress walls and towers of Gabala built, which have survived to this day? Why did urban life was switched off in XVIII century? And what else can be said about the etymological explanation of the toponym "Gabala" etc. Thus, it was given all author's thoughts were given in this article.

Key words: Albania, Gabala, tribe, qibla (direction to which a Muslim turns when praying), bulla, come to an agreement, to sign into an agreement.

800 ildən artıq bir dövr ərzində qədim Azərbaycan dövləti Albaniyanın paytaxt şəhəri olmuş Qəbələnin tarixi uzun illərdir ki, tarixçi və arxeoloqlar tərəfindən davamlı olaraq öyrənilməkdədir. Xatırladaq ki, hələ 2000 il bundan əvvəl qədim Roma və yunan mənbələrində adı çəkilən Qəbələnin dəqiq yeri XX əsrin əvvəllərində heç elm aləminə belə bəlli deyildi. Məsələn, N.Karaulovun XX əsrin əvvəllərində ərəb coğrafiyaşünaslarının məlumatları əsasında tərtib etdiyi xəritədə Qəbələnin Alazan çayı vadisində, A.Yanovskinin Ptolomeyə istinadən yazdığına görə isə Türyançay vadisində olduğu bildirilirdi. V.Tomaçek və S.Nəfisi isə onu Nuxa (indiki Şəki) ərazisində, yaxud da Şəkidən bir qədər qərbdə lokalizə etmişlər. Markovun xəritəsində Qəbələ Şamaxının yanında, B.Dornun xəritəsində Şamaxıdan şimal-qərbdə, S.Yuşkovun 1937-ci ildə dərc etdirdiyi məqaləsində isə Qəbələnin Dağıstan ərazisində - Sulaq və Samur çayları arasında olduğu bildirilirdi [Qazıyev S., 1964, s.10; Cəbiyev Q., 2011, s.3]. Lakin ötən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan arxeoloqlarının tədqiqatları göstərdi ki, Qəbələnin lokalizəsi ilə bağlı söylənilən həmin versiyaların heç biri ciddi elmi əsasa söykənmir. Yəni, bu versiyalardan hər hansı birisini təsdiqləyəcək nə yazılı qaynaq, nə konkret faktoloji material, nə yerli toponim, nə də bunları bir-biri ilə bağlayacaq məntiqi əsas yoxdur. Təəccüblüdür ki, həmin versiyaların müəlliflərindən heç biri, nəinki Cənubi Qafqazda, ümumiyyətlə Qafqazın hüduqları daxilində “Qəbələ” adlı yeganə yaşayış məntəqəsinin məhz Azərbaycan ərazisində olduğunu nəzərə almamışdı. Söhbət indiki Qəbələ rayonunun Çuxur Qəbələ kəndindən gedir. O kənd ki, onunla 30 hektara yaxın sahəni əhatə edən qədim şəhər yeri qalıqlarını yalnız Qaraçayın dərəsi ayırır. Bu günədək öz əzəmətilə insanları heyran edən möhtəşəm qala divarları, qala qapısı və bürcləri, ərazisinin hər qarışında 5-6 m qalınlığında zəngin yaşayış qatının olduğu bir şəhər yeri! 1926-cı ildə görkəmli Azərbaycan arxeoloqu D.B.Şərifov ilkin kəşfiyyat qazıntısı aparanaqədər oranın məhz qədim Qəbələnin qalıqları olduğu heç kəsə bəlli deyildi [Шарифов Д. 1927, s.174-184]. O vaxtadək “Qəbələ” və “Çuxur Qəbələ” toponimləri arasındakı məntiqi bağlılığı da nəzərə alan olmamışdı.

IV qazıntı sahəsindən görüntü

XVIII əsrin ortalarından etibarən Qəbələdə həyatın sönməsinin əsil səbəbinin nədən ibarət olması elmi ictimaiyyətin hələ də dəqiq cavab tapa bilmədiyi əsas suallardan biridir. Maraqlıdır ki, XVIII əsrin ortalarında Qəbələ ilə bərabər Azərbaycanın daha bir neçə şəhərində həyat sönmüb. Bəzi araşdırıcılar bunun qədim karvan yollarının istiqamətindəki dəyişikliklərlə, bir başqaları isə cəmiyyət həyatında baş verən sosial-iqtisadi təlatümlərlə əlaqəli olduğunu izah etməyə çalışıblar. Əlbətdə, bu amilləri də nəzərdən qaçırmaq doğru olmazdı. Lakin, hesab edirik ki, bu, bəzi şəhərlərdə həyatın sönməsini düşünmək üçün heç də əsas səbəb olmayıb. Fikrimizcə, əsas səbəb XVIII əsrin ortalarında bəzi Azərbaycan şəhərlərində, o cümlədən də Qəbələdə ağır epidemiya (vəba) yayılması, çoxsaylı insan itkisi, sağ qalan əhalinin epidemiya ocağına çevrilmiş ərazini tərk etməsi olub. Bax, beləcə Qəbələdə şəhər əhalisinin epidemiyadan qurtulan hissəsi Qaraçayın sağ sahilində kənd salaraq həyatlarını orada davam etdiriblər. Yeni yaşayış yerinin “Çuxur Qəbələ” adlandırılmasının isə çox sadə izahı var. Yəni, Qəbələ şəhər yeri ilə müqayisədə yeni yaşayış yeri nisbətən çökək – çuxur ərazidədir. Ona görə də yerli sakinlər oraya “Çuxur Qəbələ” adı veriblər.

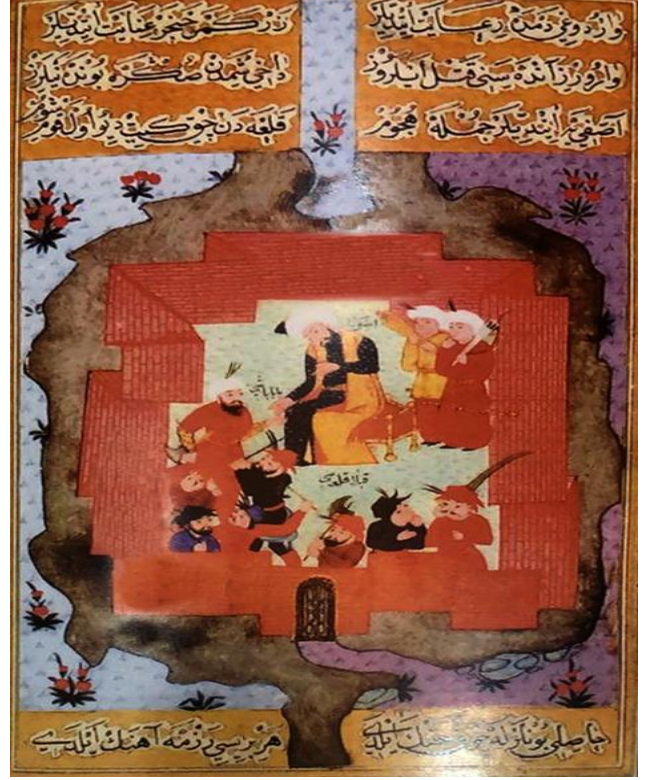
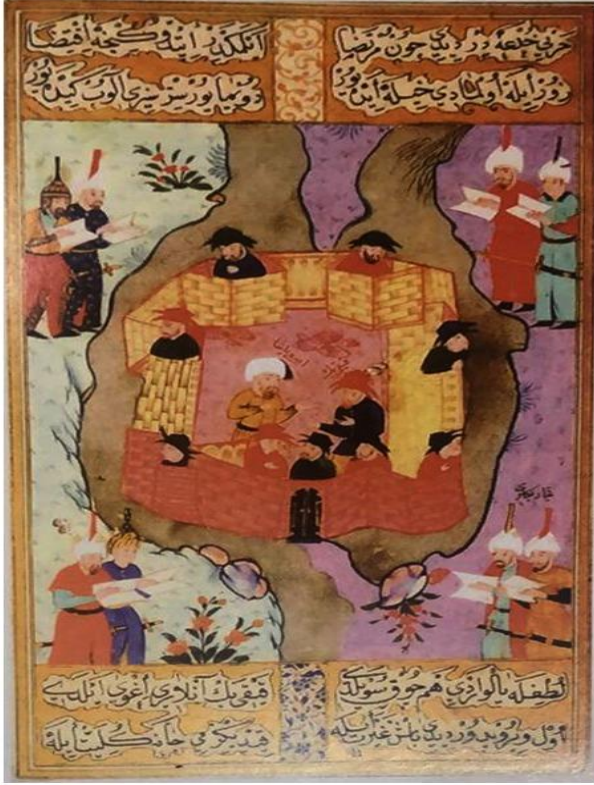
1926-cı ildə D.B.Şərifov tərəfindən Qəbələ şəhər yerində başlanılan arxeoloji tədqiqatlar artıq yüz ildir ki, davam etdirilməkdədir [Babayev İ., Əhmədov Q., 1981; Əliyev İ., Qədirov F., 1985]. 2009-cu ildən etibarən Azərbaycan arxeoloqları ilə yanaşı, SEBA Assosiasiyasının dəvəti və dəstəyi ilə Cənubi Koreya alimləri də Qəbələ tarixinin arxeoloji cəhətdən araşdırılmasında bilavasitə iştirak edir [Cəbiyev Q., 2017, s.13; Джабиев Г., Ким Д., 2022, s.30-39]. Çoxillik və genişmiqyaslı tədqiqatlar nəticəsində qədim paytaxt şəhərimizin tarixinin bir sıra çox mühüm istiqamətlərinə dair, o cümlədən Qəbələnən ən azı eramızdan əvvəl V əsrdən etibarən şəhər kimi mövcudluğunu təsdiqləyən zəngin tapıntılar əldə olunub. Hansı ki, bu tapıntılar Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixinin və şəhər mədəniyyəti ənənələrinin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi baxımından son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir [Cəbiyev Q., 2018, s. 322-324].

Qəbələn qala bürclərindən görünüşü

Qəbələn tarixi ilə bağlı uzun illər elmi ictimaiyyət üçün müəmmal qalan məqamlardan biri də 461-ci ildə paytaxtın oradan Bərdəyə köçürülməsi məsələsidir. Yəni, necə oldu ki, 800 ilə yaxın bir müddət ərzində Albaniya dövlətinin baş şəhəri olan Qəbələ birdən-birə, özü də dövlətin daha yüksək inkişaf mərhələsində olduğu bir vaxtda paytaxt statusunu itirdi?! Yəni, paytaxt hansı səbəb ucbatından Bərdəyə köçürülməsi oldu?! Xatırladaq ki, bu məsələyə münasibət bildirən əksər tarixçi alimlərimiz bunu daha çox Qəbələn tənəzzülü, Bərdənin isə yüksələn xətlə inkişafda olduğu ilə əsaslandırmağa cəhd ediblər. Lakin son illər həm Qəbələ, həm də Bərdədə aparılan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar bu yanaşmanın əsla doğru olmadığını göstərdi. Yəni, V əsrdə Qəbələn tənəzzülü ilə bağlı söylənilən mülahizələr elmi cəhətdən təsdiq olunmadı. Əksinə, son illərin tədqiqatları şəhərin erkən antik dövrdən başlanan yüksəlişinin XV-XVI əsrlərdə davam etdiyini təsdiqlədi. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı şəhər infrastrukturunun müxtəlif sahələrinə aid aşkar olunan tapıntılar da bunu qəti şəkildə təsdiq edir. Deməli, V əsrdə paytaxtın Bərdəyə köçürülməsini Qəbələn tənəzzülü ilə bağlamaq əsla doğru yanaşma deyil. Əslində V-VIII əsrlərdə və daha sonrakı dövrdə həm Qəbələ, həm də Bərdə bu regionda marağı olan dövlətlərin orduları tərəfindən zaman-zaman basqın, hücum, qarət və dağıntılara məruz qalmalarına rəğmən yenə də inkişaf və yüksəlişdə olub. Bütün bunları xatırlatmaqla mətləbdən bir qədər uzaqlaşsaq da, son olaraq demək istədiyimiz odur ki, Albaniyanın paytaxtının guya Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi fikri ətrafında daha ciddi və əsaslı şəkildə düşünməyə ehtiyac var. Bundan əvvəlki cümlədə “guya” sözünü elə-belə işlətmədik. Ümumiyyətlə, V əsrdə Albaniyanın paytaxtı rəsmən Qəbələdən Bərdəyə köçürülmü?! Bircə, bu tam olaraq yanlış fikirdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, o dövrdə bir sıra ətraf dövlətlər kimi Albaniya da Sasani imperiyasının tərkibinə daxil idi və Sasani mərzbanları tərəfindən idarə olunurdu. Sasani mərzbanları isə alban hökmdarları ilə birlikdə məhz paytaxtda, yəni Qəbələdə otururdu. Lakin İranda baş verən daxili toqquşmalar zəminində qohumu Mehranın şah Xosrovun intiqamından qorxaraq 30000 ailə ilə birlikdə qaçaraq Girdiman vilayətinə gəlməsi Sasaniyənin Albaniyadakı idarəçiliyinə çox ciddi zərbə oldu. Şah Xosrov və əhatəsi qorxurdu ki, Mehran Sasaniyənin düşmənləri, o cümlədən xəzərlərlə birləşsə, bu, gələcəkdə onlar üçün çox böyük təhlükə mənbəyi ola bilər. Bunu şah Xosrovun Mehrana göndərdiyi məktubdan da çox asanlıqla sezmək olur. Dövrün salnaməçisi, alban tarixçisi Musa Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” adlı əsərində yer alan həmin məktubda deyilir: “Qardaşım! Mənim sadıq qardaşım! Düşmən kimi məndən uzaqlaşma. Əgər sən mənimlə bir yerdə yaşamağı xoşlamırsansa bu məktub sənə çatanda nə qədər yol getmişənsə, Albaniyada yaşamaq üçün özünə

bir o qədər torpaq götür...” [Kalankatuklu M., 1993, s.101]. Bu məktubdan da göründüyü kimi, Sasanilər artıq Qəbələ də daxil olmaqla o yerləri Mehranilərin şəxsində bütövlükdə hakimiyyəti ələ keçirmək ərəfəsində alban Girdiman feodallarının idarəçiliyinə buraxmaq məcburiyyətində qalıb. Belə olan halda təbii ki, Sasani mərzbanının bundan sonra da Qəbələdə oturması artıq mümkünsüz idi. Məhz bu səbəbdən də Sasani rəhbərliyi onu Girdiman hökmdarlarının təsir dairəsindən nisbətən uzaqda olan Bərdəyə köçürməli olublar. Yəni, bu halda ölkənin paytaxtı deyil, mərzbanlığın qərərgahı Bərdəyə köçürülüb. Qəbələ isə əvvəlki kimi, bundan sonra da Albaniyanın baş şəhəri - paytaxtı olaraq qalıb [Cəbiyev Q., 2017, s.42-49].

Qəbələ orta əsr miniatürlərində. Asəfinin 16-cı əsrə aid “Şucaətnamə” əsərindən

“Qəbələ” toponiminin etimoloji cəhətdən izahı qədim paytaxt şəhərimizin tarixi ilə bağlı geniş maraq doğuran, lakin bugünədək dəqiq elmi izahı bəlli olmayan məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən bu toponimin “qiblə”, “qəbilə”, “qobulu”, “kvedbelaka” kimi izahına cəhd edilmişdir. Amma açıq etiraf etməliyəm ki, bu izahlardan heç birisi geniş elmi ictimaiyyət tərəfindən heç də rəğbət qazanmayıb. Çünki, həmin adlardan heç birisinin zahiri uyğunluqdan savayı “Qəbələ” toponimi ilə heç bir özəl məntiqi bağlılığı görünmür. Əslində elə Qəbələ şəhərinin tarixi, onun ölkə miqyasındakı sosial-siyasi və iqtisadi yeri, rolu və nəhayət, uzun illərin axtarıları nəticəsində aşkar olunmuş zəngin maddi mədəniyyət kolleksiyası da həmin toponimlərin elmi cəhətdən izahı baxımdan demək olar ki, heç bir ip ucu vermir.

Konservasiya olunmuş arxeoloji qazıntı sahələrindən biri

Fikrimizcə yuxarıda sadalanan ehtimallardansa daha çox ərəb dilində olan “qabələ” sözünün izahı və “Qəbələ” toponimi ilə onun həm forma uyğunluğu, həm də məntiqi bağlılığı üzərində düşünməyə dəyər. Xatırladaq ki, “qabələ” sözü ərəb dilində “razılaşmaq”, “saziş bağlamaq”, “sövdələşmək”, “dilbir olmaq”, “bir araya gəlmək” kimi mənalarda işlədilir. Təbii ki, ərəb mənşəli bu söz leksikonumuza daxil olduqdan sonra dilimizin normalarına uyğun olaraq “qəbələ” kimi tələffüz olunmağa başlanıb. Yəni, ərəb dilindəki “qabələ” sözünün Azərbaycan türkcəsində “qələbə” formasında yazılması və elə bu cür də səslənməsi tam olaraq məntiqlidir. Xatırladaq ki, rus tarixçiləri bir zamanlar Azərbaycanın da tərkibində olduğu dövlətlərin tarixindən bəhs edərkən “qabələ” sözünü rus dilinin qrammatikasına uyğunlaşdırmaqla “kabala” formasında işlətməşlər [Пигулевская Н., Петрушевский И., 1958, s.105]. Deməli, “qabələ” sözünün “qəbələ” və yaxud da “kabala” formasında işlədilməsi halları tarixən olub və bu gün də belədir.

Elə isə “qabələ” sözü ilə “Qəbələ” toponimi arasındakı məntiqi bağlılıq barədə nə demək olar?! Fikrimizcə bununla bağlı da çox ciddi ip ucu ola biləcək dəlil və sübutlar mövcuddur. Söhbət Azərbaycanın antik və ilk orta əsr şəhərləri, o cümlədən Qəbələdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş çoxsaylı bullalardan, yəni üzərində möhür əksi olan gil parçalarından gedir. Xatırladaq ki, “bullal”atın sözü olub “yumru”, “peçat”, “sənəd”, “əşyanın üstünə vurulmuş möhür və ya birka” mənası bildirir. O da məlumdur ki, antik və ilk orta əsrlər dövründə bir çox yerlərdə, xüsusən də Yunanıstan, Roma, onlarla təmasda olan Şərqi ölkələrində mülk və əmlak sahibləri mübadilə və icarə şərtlərini əks etdirən sənədlər üzərinə bu və ya digər formada möhür vurulması praktikasından geniş istifadə olunurdu. Hesab edirik ki, Qəbələ ərazisindən tapılmış analoji bullalardan da məhz subyektlər arasındakı əmlak, vergi, rüsum, xərrac və bu kimi münasibətləri sənədləşdirmək məqsədilə istifadə edilib.

Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, Qəbələnin əsas tədqiqatçılarından olan görkəmli arxeoloq İlyas Babayev hələ 1965-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə bullalara həsr olunmuş dissertasiya işi yazaraq onu müdafiə edib. Hansı ki, həmin əsərdə bullaların meydana gəlməsi, yayılma arealı, onların təsnifatı və üzərlərindəki təsvirlərin semantikasını ilə bağlı məsələlər Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq elmi cəhətdən şərh olunub [Бабаев И., 1965].

Qəbələ arxeoloji mərkəzi

Qəbələ 800 ilə yaxın bir müddət ərzində ölkənin baş şəhəri – paytaxtı və başlıca sənət, mədəniyyət və ticarət mərkəzi olduğundan ora həm də vergi, xərac və icarə razılaşmalarının rəsmiləşdirildiyi yer olub. Fikrimizcə, Qəbələ - “Qəbələ” toponimi də məhz bu münasibətlər zəminində meydana gəlib. Başqa sözlə, ərəb dilində olan “qəbələ” sözünün Azərbaycan dilininin qrammatikasına uyğunlaşdırılmış variantı olan “Qəbələ” toponimi müqavilələrin, sazişlərin, icarə, xərac və digər münasibətlərin tənzimləndiyi, rəsmiləşdirildiyi yer mənası bildirir. Bu baxımdan xüsusi maraq doğuran daha bir məqam ondan ibarətdir ki, Qəbələ tədqiqatları zamanı bullalar daha çox məhz Antik Qəbələ kimi tanınan ərazidən tapılıb. O ərazidən ki, orada bir-birinin yaxınlığında olan bir neçə iri ictimai bina, içərisində taxıl, fındıq və şərab qalıqları olan yüzlərcə sayda iri təsərrüfat küplərindən ibarət nəhəng anbar da aşkar edilib. Fikrimizcə, həmin tikinti və anbarların təyinatının nədən ibarət olmasından asılı olmayaraq, onların hər birində həm də müəyyən mübadilə, vergi, rüsum, xərac, sövdələşmə razılaşma məzmunlu əməliyyatlar aparılıb. Mümkündür ki, Qəbələ ölkənin baş şəhəri – paytaxtı olduğu dövərdə, təkə lokal və regional deyil, bəlkə də lap elə beynəlxalq miqyaslı tranzit sövdələşmə, razılaşma mərkəzi olub. Arxeoloji axtarışlar zamanı şəhər ərazisindən tapılan çoxsaylı, həm də rəngarəng çeşidli maddi mədəniyyət nümunələri, xüsusən də dünyanın müxtəlif ölkələrində və şəhərlərində zərb olunmuş pulların tapılması da sözsüz ki, belə intensiv əlaqələrin olduğundan xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev İ., Əhmədov Q.M. Qəbələ, Bakı, 1981.
2. Cəbiyev Q.C. Qəbələdə arxeoloji tədqiqatların ən mühüm nəticələri. Bakı, 2017.
3. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan arxeologiyasının əsasları. Bakı, 2018.
4. Əliyev İ.H. Qədirov F.V. Qəbələ, Bakı, 1985.

5. Qazıyev S.M. Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi. AMM, V cild, Bakı, 1964, s.7-67.
6. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı, 1993.
7. Бабаев И.А. Памятники глиптики Азербайджана античной и эпохи раннего средневековья. Автореферат канд. ист.дисс. Баку, 1965.
8. Джабиев Г., Квон Оюн, Ким Днюнчив, Наджафова И.М. и др. Некоторые итоги исследований Азербайджана – Корейской Габалинской Международной археологической экспедиции. Этнокультурное наследие Кавказской Албании. Баку, 2022, №3, с.30-39.
9. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.
10. Шарифов Д.Б. Обследование развалин Кабалы // Изв. Общества обследования и изучения Азербайджана. Баку, 1927, №4, s/174-184.

Рəyçи:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

t.e.d., prof. Arif Məmmədov

УДК: 94 (4): 95 (5)

КАРАХАНИДСКИЕ КАГАНАТЫ В XI-XIII ВВ.

Ярослав Пилипчук
Доктор исторических наук
Украинского государственного университета им. М. Драгоманова
Киев, Украина
pylypchuk.yaroslav@gmail.com
Orcid: 0000 -0002-9809-3136

Резюме

Данная статья посвящена истории Караханидов в XI-XIII вв. В период 1006-1040 гг. Караханиды состязались в борьбе за влияние с Газневидами. Завершить ее удачно мешало разделение Караханидского каганата на уделы и борьба за влияние между самими Караханидами. С 40-х гг. XI в. Караханидское государство фактически распалось на восточный и западный каганаты. С конца XI в. по 1141 г. Западно-Караханидский каганат был вассалом Сельджукидов. В 30-х гг. XII в. Восточно-Караханидский каганат был завоеван киданями. Западно-Караханидский каганат был подчинен в начале 40-х гг. XII в. и распался на самаркандское и ферганское владения. Ослабление Си Ляо привело к экспансии хорезмийцев и ликвидации самаркандского владения Караханидов.

Ключевые слова: Караханиды, Сельджукиды, Си Ляо, кидани, каганат, вассал, сюзерен.

XI – XII ƏSRLƏRDƏ QARAXANILƏR XAQANLIĞI

Yaroslav Pilipchuk
Tarix elmləri doktoru
M. Dragomanov ad. Ukrayna Dövlət Universiteti
Kiyev, Ukrayna

Xülasə

Məqalə XI-XII əsrlərdə Qaraxanilər xaqanlığının tarixinə həsr olunmuşdur. 1006-1040-cı illərdə Qaraxanilər Qəznəvilər üzərində hakimiyyət əldə etmək üçün döyüşürlər. Bu mübarizəni uğurla başa vurmaqda onlara həm Qaraxanilər xaqanlığının iki yerə bölünməsi və Qaraxanilərin öz aralarında səlahiyyət uğrunda gedən mübarizələri mane olurdu. XI əsrin 40-cı illərində faktiki olaraq Qaraxanilər dövləti Cənub və Şimal xaqanlığına bölünür. XI əsrin sonlarından 1141-ci ilə qədər Qərbi Qaraxanilər xaqanlığı Səlcuqilərin vassalı olur. XII əsrin 30-cu illərində Cənubi Qaraxanilər xaqanlığı kиданяnlar tərəfindən işğal olunur. Qərbi Qaraxanilər xaqanlığı XII əsrin 40-cı illərinin əvvəlində aslı vəziyyətə düşür və Səmərqənd və Fərqanə vladenie parçalanır. Si Lyaonun zəifləməsi xarəzmlilərin ekspansiyası və Qaraxanilərin Səmərqənd ... ləğvi ilə nəticələnir.

Açar sözlər: Qaraxanilər. Səlcuqlar, Si Lyaon, kidanilər, xaqanlıq, vassallıq, cyuzeren

KARAKHANID KHAGANATES IN XI – XIII CENTURIES

Pylypchuk Yaroslav
Doctor of Historical Sciences
Ukrainian State Dragomanov University
Kyiv, Ukraine

Summary

This article is devoted to the history of the Karakhanids in the XI-XIII centuries. The Karakhanids competed for influence with the Ghaznavids in the period of 1006-1040. It was successfully completed by

the division of the Karakhanid Kaganate into appanages and the struggle for influence between the Karakhanids themselves. The Karakhanid state actually split into eastern and western kaganates since the 40-ies of XI century. From the end of the XI century until 1141 the West Karakhanid Kaganate was a vassal of the Seljukids. The East Karakhanid Kaganate was conquered by the Khitans in the 30-ies of XII century. The West Karakhanid Kaganate was subordinated in the early 40-ies of XII century and broke up into Samarkand and Fergana possessions. The weakening of the Xi Liao led to the expansion of the Khorezmians and the elimination of the Samarkand possession of the Karakhanids.

Key-words: Karakhanids, Seljukids, Xi Liao, Kara-Khitans, Kaganate, vassal, overlord.

Актуальность. Одним из интереснейших аспектов истории Центральной Азии является история государства Караханидов. Фактически оно было одним из первых мусульманских тюркских государств. Среди проблем изучаемых в этой статье будут историческая география и политическая история государств Караханидов. История Караханидов интересовала многих историков среди которых О. Прицак, Е. Давидович, В. Горячева, Д. Дутураева, Г. Хабижанова, О. Караев, Б. Кочнев, А. Кылычев, П. Голден, Ю. Польш, М. Биран, Р. Генч, Э. Эркин, А. Аксу, А. Думан [Pritsak 1951; Pritsak 1954; Кошнев 2001b; Кошнев 1998; Кошнев 2001a; Кочнев 2006; Goráčeva 2001; Davidovich 2000; Караев 1983; Хабижанова 2012; Duturaeva 2016; Duturaeva 2018; Кылычев 2016a; Кылычев 2016b; Paul 2002; Biran; Biran 2001; Biran 2015; Golden 1990; Genç; Genç 1981; Erkin; Aksu 2010; Duman 2013].

Аннотация. Задачей данной статьи будет исследование истории Караханидов в период 1006-1212 гг., то есть от периода зенита власти Караханидов до падения последнего караханидского вассального владения.

Методы. В исследовании использованы проблемно-хронологический, историко-генетический и сравнительный метод.

Введение. О. Прицак считает, что династия Караханидов возникла около 840 г. Государство Караханидов еще называли домом Афрасиаба. Иным его названием является Хаканийе. По одной из версий Караханиды называются сильными ханами. По второй версии государство Караханидов это государство илекханов. Существует семь версий происхождения династии, но по мнению О. Прицака Караханиды это карлукская ветвь династии Ашина. После падения Уйгурского каганата карлукский ябгу провозгласил себя правопреемником Уйгурского каганата. Согласно иной версии, государство Караханидов было основано племенем ягма. Согласно традиционной для кочевников схеме государство делилось на две части. Правитель восточной части носил титул Арслана Кара-Каган и номинально был правителем всех Караханидов и жил в Кара-Орду. Правитель западной части носил титул Богра Кара-Каган и находился в Таразе. В отличие от О. Прицака, Р. Генч придерживался мнения о дуальной организации Караханидов. Великий каган был правителем восточной части. Даже после разделения государства на две части, каганы обеих частей придерживались в своем государстве дуальной организации, то есть два каганата делились еще надвое. По мнению О. Прицака и С. Кляшторного первым Караханидом был Кул Бильга-хан. В. Настич считал протокараханидскими редкие бронзовые монеты, где читались слова йинал и мелик. В 960 г. 200 тыс. семей тюрков приняли ислам. В 942 г. Саманиды заняли Баласагун и взяли в плен сына кагана. В 960 г. первым мусульманским караханидским правителем стал Сатук Богра-каган. Около полтора века территория Караханидов ограничивалась Тянь-Шанем и соседними с ним областями. Одним из основных регионов Караханидов был Восточный Туркестан. В 988 г. Караханид Арслан-хан Али б. Муса погиб в войне за веру в районе Янги-Хиссара. В. Бартольд предполагал, что границы Караханидов не проходили далеко от Кашгара. В 992 г. Караханиды заняли Испиджаб на границах государства Саманидов. В 994 г. тюрки заняли Бухару. Караханидское завоевание Ферганской долины было обозначено чеканкой в 991-992 гг. караханидских монет в Фергане. В этих монетах упомянут Харун б. Сулейман и его наместник Арслан-Тегин б. Улуг-тегин. На фалсах Илака же фигурирует другой вассал Харуна Мансур б. Ахмад. В Бухаре были отчеканены монеты в которых упоминались халиф

и Харун. Известны караханидские динары из Нишапура, где упомянут Наср б. Али. Караханиды еще не имели регулярных связей с Багдадом. На дирхамах Бугра-хана мы видим пиетет Караханидов к халифу. На монетах чеканились выдержки из "Корана" и подчеркивается благочестие Бугра-хана лакабами Захир ад-Дава и Шихаб ад-Давла. До вторжения в Бухару Бугра-хан заключил тайный договор с саманидским наместником Хорасана Абу Али Мухаммедом Симджури, что земли на юг от Амударьи останутся за ним. Бугра-хан сам себя назвал Шихаб ад-Даула. Уже первые караханидские монеты своеобразны и не следуют саманидским образцам. После ухода из Бухары Бугра-хана туда вернулся Саманид Нух б. Мансур. Согласно Ибн ал-Асиру Саманид заключил союз с Сельджуком, который отправил ему на помощь отряд Исраила (Арслана). Саманид вернул себе земли ранее занятые Харуном. Нух б. Мансур чеканил монеты в Шаше, Худжанде и Испиджабе. Преемником Харуна стал Тонга (Тоган) Ахмад б. Али. Однако военные успехи Караханидов были связаны с Насром б. Али. В 994-995 гг. он отвоевал у Саманидов Худжанд и Фергану. Его вассалом был Хумар-тегин. Наср б. Али завоевал и Илак. На илакских монетах упоминался как васал Йаган-тегин. В 996 г. произошло очередное караханидское вторжение. Родоначальник Газневидов Себук-Тегин заключил договор с Караханидами по которому граница Караханидов с Газневидами должна была проходить по Катванской степи на северо-восток от Самарканда. Бассейн Сырдарьи оказался в руках Караханидов. В 998 г. на монетах Шаша упомянуты Ахмад б. Али и Наср б. Али. Решающая роль в завоевании Шаша принадлежала Насру б. Али. Усрушана оказалась по караханидскую часть границы и перешла к Караханидам в 997 г. В том же году был предпринят поход на Самарканд. Завладеть долиною Зарафшана Караханидам не удалось. Саманид Мансур б. Нух назначил наместником Хорасана тюрка Бегтузуна-хаджиба. Сын Себук-тегина Махмуд Газневи вытеснил из Нишапура Бегтузуна. Бегтузун вместе с другим полководцем Файком низвергли Мансура и на его место возвели Абд ал-Малика. Этим воспользовались Караханиды, которые заняли Бухару. Бегтузун был заключен в оковы, а Абд ал-Малик был отправлен Караханидами в Узгенд. Наср б. Али владел Ферганой, Худжандом, Шашем, Илаком, Усрушаной. Наср б. Али именовал себя караханом. В 1000 г. из узгендского плена бежал Саманид Исмаил. Он принял лакаб ал-Мустансир и попытался отвоевать наследие предков. Однако при приближении главных сил Насра б. Али он был вынужден бежать в Хорасан из Бухары. В 1001 г. Исмаил Самани ал-Мустансир сражался под Нишапуром и некоторое время находился в Амуде и Абиварде. До 1003 г. Исмаил Самани ал-Мустансир безуспешно воевал с Караханидами. В 1005 г. он погиб в Хорасане. Ташкентский оазис перешел к Ахмаду б. Али. В 1001 г. Махмуд Газневи отправил послов к Караханидам и договорился о том, что границей между Газневидами и Караханидами станет Амударья. Пока шла борьба с Саманидами Наср б. Али соблюдал этот договор. Кадыр-хан Йусуф б. Харун отодвинул границы Караханидов на восток. Утби и Ибн ал-Асир отмечали его как правителя Хотана. В 1015-1017 гг. Кадыр-хан Йусуф чеканил монеты уже в Уч-Турфане. Махмуд ал-Кашгари отмечал, что пограничными поселениями Караханидов были Черчен, Куча и Бугур. Куча однако была независимым государством до 1069 г. Далее на север граница проходила по озеру Юлдуз. Это местность за перевалом Кок-Теке в болотистых долинах Большого и Малого Юлдузов. В начале XIII в. крайним регионом распространения ислама был район современного Манаса. Что касается северо-восточных границ, то они проходили по Ала-Колю, Сасы-Колю и Балхашу. Завоевание земель за Или произошло в XI в. От Балхаша граница доходила до Сырдарьи по нижнему течению Чу. В XII в. или в начале XIII в. Караханиды владели Парабом. Города на северном склоне Каратау принадлежали Караханидам. Однако Сыгнак принадлежал кыпчакам. Граница Караханидов с тюрками-язычниками проходила между городами Ясы и Сыгнак. В первой половине XI в. район города Ясы принадлежал огузам и после экспансии кыпчаков перешел к Караханидам. Во второй половине XI в. Отрар принадлежал Караханидам. Дженд принадлежал Караханидам в 1138-1152 гг. Граница Караханидов с Газневидами по соглашению между сторонами проходила по Амударье. Власть Караханидов некоторое

время распространялась на Чаганийан в Тохаристане. На юге граница Караханидов проходила хребтами. Так они контролировали Хиссар. В 60-х гг. XII в. Масуд б. Хасан чеканил свои деньги в Термезе, а потом занял Балх и Анхуд. Затем власть Караханидов распространилась на Тохаристан. В 90-х гг. XII в. регион перешел под контроль Гуридов. Гуриды чеканили монеты в Вахше и Хутталане. Однако на монетах была легенда и Караханидов, что указывает что Тохаристан стал гуридско-караханидским кондоминатом. Б. Кочнев предполагал, что южная караханидская граница прошла по Памиру. После того как Саманидское государство было разделено между Газневидами и Караханидами интересы этих двух династий оказались в конфликте между собой. Первыми напали Караханиды в 1006 г. Элик-хан пользуясь походом Махмуда Газневи на Индию отправил отряд Джафар-тегина через Амударью и взял Балх. Второй караханидский отряд под командованием Сюбаши-тегина захватил Герат. Махмуд Газневи был вынужден вернуться из Индии и двинул свои войска на Балх, Сюбаши-тегин преследуемый Газневидами бродил по местностям Хорасана и Джурдана. В пустыне у Мерва он был разбит. Отряд Джафар-тегина же был разбит в битве при Амударье. После этих событий элик Наср начал готовился лично возглавить поход на Хорасан. Он обратился за помощью к караханидскому правителю Хотана Йусуфу Кадыр-хану. Объединенные караханидские войска вторглись во владения Газневидов и около Балха у Кантарат-у Чахриян в 1008 г. состоялась битва в которой караханидские войска снова были разбиты. Для Караханидов было большой ошибкой напасть на Газневидов, когда Махмуд Газневи был занят походами в Индию. Походы Газневидов в Индию на некоторое время прекратились и Махмуд Газневи сосредоточился на охране границ. Попытка Караханидов овладеть Хорасаном была неудачной. Война измотала и Караханидов и Газневидов ослабив оба этих государства. Это поражение положило конец наступательному движению Караханидов. Термез, Кубадийан и Хутталь оказались подвластны Газневидам. Во главе Караханидского каганата встал Тоган-хан Ахмад б. Али чья резиденция находилась в Куз-Орду. Кадыр-хан Йусуф б. Харун правил в Восточном Туркестане и его резиденцией стал только что завоеванный Хотан. Третье место в иерархии находилось в руках Арслан-элига Насра б. Али. Его власть распространялась на Чаганийан, центральный Мавераннахр, Усрушану, Фергану. Его резиденция находилась в Узгенде. По мнению М. Федорова он лишь формально признавал власть своего брата Ахмада. Б. Кочнев отмечает, что Наср б. Али постоянно упоминал Ахмада в своих монетах. Наср не был полностью самостоятельным правителем. После смерти Бугра-хана Харуна в Восточном Туркестане и перехода власти к сыновьям Арслан-хана Али Йусуф не получил владений. Али Йусуф Кадр-хан сам создал себе владение вытеснив из Восточного Туркестана Тоган-хана. Восточнотуркестанские монеты упоминают не Ахмада, а Кадр-хана. Поход Насра б. Али против Ахмада б. Али был направлен не на Кашгар, а на Баласагун, где была резиденция Ахмада. Кашгарский чекан Кадыр-хана Йусуфа датируется 1004-1005 гг. По данным ал-Утби и Ибн ал-Асира Тоган-хан Ахмад не принимал участие в походе на Хорасан в 1007-1008 гг. Он заключил союз с Махмудом Газневи против Насра б. Али. Зимой 1010-1011 гг. Наср б. Али совершил поход против Ахмада, но во время похода на Кашгар был задержан снегопадами. В 1011-1012 гг. Тоган-хан Ахмад и Наср б. Али отправили послов к Махмуду Газневи, чтобы он их примирил. О. Прицак относил поход к зиме 1011-1012 гг. О. Большаков относил его к зиме 1010-1011 гг. Е. Давидович считала, что датировку похода стоит пересмотреть, поскольку Тоган-хан Ахмад Кашгаром в те времена не владел. Наср б. Али получил Шаш, Илак, Испиджаб мирным путем. Б. Кочнев утверждал, что поход был осуществлен не на Кашгар, а на Баласагун (Куз-Орду), поскольку было нелогично было идти на Кашгар окружным путем через Илак, Шаш и Испиджаб. Наср б. Али был вынужден прекратить поход из-за снегопада из-за снежных заносов между Таразом и Испиджабом. Боролдайти и Каратау были невысокими горами, но были труднопроходимы из-за снегопадов. В 1010-1011 гг. Наср б. Али прервал свои вассальные отношения с Тоган-ханом Ахмадом. Однако в следующем году он заключил мир с ним и продолжал признавать себя вассалом Ахмада. Согласно

Джамалу ал-Карши Наср б. Али умер в 1011-1012 гг., а ал-Утби датирует это событие 1012-1013 гг. По мнению О. Прицака преемником Насра б. Али стал Мансур б. Али. До самой смерти Насра б. Али Мансур находился у него в плену. После смерти Насра б. Али Мансур заточил в плен Али-тегина, а сыновья Али-тегина держали в заточении племянника Мансура Ибрахима б. Насра. Мансур стал Арслан-элигом и получил Бухару, Самарканд, Киш, Худжанд. Мансур б. Али очень недолго владел Мавераннахром и в том 1012-1013 гг. был лишен владений. Он мог захватить их без позволения верховного правителя. Мухаммед б. Али получил Худжанд, Мухаммед б. Хассан Самарканд. Междуособная борьба началась сразу после кончины Насра б. Али. В 1012-1014 гг. одни области Мавераннахра управлялись от имени Ахмада б. Али, а иные остались за своими правителями, третьи же получили новых правителей. Мухаммед б. Али стал вторым лицом в Мавераннахре и увеличил свои владения. Однако его власть серьезно уступала прежней власти Насра б. Али. В 1014-1015 гг. Мансур б. Али провозгласил себя великим каганом и принял титул Арслан-хан. В 1015-1017 гг. он владел Таразом, Тункатом, Ахсикатом, Хунджандом, Усрушаной. О. Прицак связывал успехи Мансура с болезнью Тоган-хана, которую зафиксировал Ибн ал-Асир. По данным Утби, Ибн ал-Асира и Абу-л-Фараджа Бар-Гебрея во владения Караханидов вторглись с востока язычники. Ибн ал-Асир датировал войну с язычниками 1013-1014 гг., а Абу-л-Фарадж Бар Гебрей 1014 г. Ахмад был вынужден отражать это вторжение киданей. В 1016-1017 гг. власть Мансура признали Шаш, Илак, Бухара, Чаганийан. В 1016-1017 гг. в борьбу вмешался Кадыр-хан Йусуф который из Восточного Туркестана вторгся в Фергану, где взял под свой контроль Узгенд. Власть Ахмада в 1016-1018 гг. признавалась только в Бухаре и Самарканде. Во всех иных владениях признавалась верховная власть Мансура б. Али. Основными противниками были Ахмад б. Али и Мансур б. Али. На стороне Мансура сражался его сын Хусайн и племянник Атим-тегина Ахмад б. Мухаммед. Туган-хан же умер в 1017 г. Его преемник и брат носил имя Арслан-хан. В правление Арслан-хана только Баласагун был в полной власти государя. Самым могущественным был элиг Мухаммед б. Али, который имел самые обширные владения. После Мухаммеда третьим по значению правителем стал Ахмад, который чеканил монеты в Таразе, Испиджабе, Ахсикете, Бухаре и Уч-Турфгане. Из прочих внуков Арслана Али известны сыновья Мансура б. Али – Ахмад и Йусуф. Другая ветвь правящего дома – Хасаниды. К ним принадлежали Мухаммед б. Хасан и Хусайн б. Хасан. Хусайн владел Тункатом и иногда получал права на Шаш и Усрушану. Также упоминались Хасаниды Али б. Хасан и Ахмад б. Хасан. Большинство владений Караханидов в Мавераннахре и одно в Восточном Туркестане принадлежали потомкам Али б. Мусы. Хасаниды это потомки Харуна-Хассана. Удельными правителями были и не-Караханиды. Это Бегтузун, Ильяс ал-Хаджадж и Салар б. Мухаммед. К Хасанидам Караханидам принадлежал Кадыр-хан Йусуф б. Харун (Хасан), который правил Восточным Туркестаном. Его вассалами были Хутлун-ога (Чагры-тегин) и Сулайман б. Йусуф. Правителем Уч-Турфгана был Атим-тегин Ахмад б. Мухаммед б. Али. Чагры-тегин владел частью прав на Кашгар. А Сулайман б. Йусуф правил в Яркенде. Кадыр-хан Йусуф в 1007 г. овладел Хотаном. По данным Ибн ал-Асира Кадыр-хан Йусуф правил и в Самарканде от имени Тоган-хана. Он отказывался признавать Арслан-хана. Кадыр-хан Йусуф заключил союз с Махмудом Газневи. Кадыр-хан Йусуф и Арслан-хан заключили мир и в 1019-1020 г. атаковали Хорасан принадлежащий Газневидам. В 1025 г. Али-Тегин захватывает Бухару. До этого момента он назывался Тонга-ога Али. В 1019-1020 г. Али-Тегин был лишен свободы. По мнению О. Прицака Али-Тегин вступил в союз с Израилом б. Сельджуком. Его разрыв с Арслан-ханом состоялся в 1020-1021 гг. Али-Тегин впервые проявил себя еще в правление Насра б. Али. Байхаки приписывал газневидскому везиру Абу-л-Хасану Майманди, что к 1032 г. Али-Тегин находился в Мавераннахре 30 лет. Али-Тегин начал осуществлять набеги на пограничные газневидские земли. Он задержал послов Махмуда Газневи к Кадыр-хану Йусуфа. Али-тегин же ранее пользуясь союзом с Сельджуком Израилом завладел Бухарой. В 1022-1023 гг. Али-Тегин овладел Кушанией, а в 1023-1024 гг. Самаркандом. В 1024-1025

гг. Йусуф вел переговоры с Махмуд Газневи переговоры о совместном выступлении против правителя Самарканда Али-тегина, который являлся его братом. Под властью Хасанидов находилась центральная часть Мавераннахра. По данным Мюнеджим-баши Арслан-хан был вынужден отречься от престола и стать отшельником. О. Прицак воспринял эти сведения как достоверные. Ал-Утби отмечал, что Махмуд Газневи узнав о кончине Арслан-хана явился в Балх. Кончина Мансура датировалась второй половиной 1024 г. Согласно принципу наследования власть должна была перейти к элигу Мухаммеду. Тот начинает чеканку монет в столичном Куз-Орду (Баласагуне) в 1024-1025 гг. под именем Тоган-хана Мухаммеда б. Хасаном. Борьба за власть происходила между Мухаммедом б. Али с одной стороны и Мухаммедом б. Хасаном и Али б. Хасаном с другой. Мухаммед б. Али был второй фигурой после Арслан-хана. Базой противников Мухаммеда б. Али был Центральный Мавераннахр. До 1025-1025 гг. Мухаммед б. Хасан и его брат Али Йанга-Тегин занимали близкие места в иерархии Караханидов. Между ними место занимал Арслан-Тегин. С 1025-1026 гг. братья оказались на соседних местах. Мухаммед стал ханом, а Али стал элигом. Арслан-Тегин же выпал как звено. Из трех тегинских титула два принадлежали Хасанидам. Арслан-Тегин в это время был ахмад б. Хасан, который был моложе Мухаммеда, но старше Али. В 1024-1026 гг. первым лицом был Мухаммед б. Хасан. Вторым лицом был его брат Али, который принял титул Арслан-элиг. Он намного увеличил свои владения. В них вошли Бухара, Самарканд, Худжанд, Шаш и часть Илака с Тункатом. Хусайн б. Хасан стал Йинал-тегинем и ему принадлежал Тункат. Сохранил свои позиции Алиды второго поколения. Ахмад б. Мухаммед правил в Таразе и Испиджабе, а Мухаммед б. Наср в Ахсикате и Узгенде. На некоторое время последний включил в свой титул Илак. Часть прав на Ахсикат получил его сын Аббас. По словам Байхаки Кадыр-хан Йусуф б. Харун завоевал Баласагун и сделался ханом при помощи Махмуда Газневи. Провозглашение ханом Мухаммеда б. Хасана было кричащим нарушением майоритарных прав Йусуфа Кадыр-хана. В свое время Йусуф Кадыр-хан воевал против Махмуда Газневи, теперь же они заключили союз. Поводом для вторжения стали жалобы жителей Мавераннахра на действия Али-Тегина. Когда в 1025 г. Махмуд Газневи перешел Амударью, то к нему присоединились эмир Чаганийана и хорезмшах Алтунташ. Одновременно из Кашгара вторгся Кадыр-хан Йусуф. Махмуд Газневи победил союзных Али-Тегину туркмен Исраила б. Сельджука. Газневидский полководец Билга-Тегин вынудил Али-Тегина покинуть Бухару и Самарканд. Затем Махмуд Газневи вернулся в Балх куда явился Йаган-Тегин Мухаммед, который по договору между Махмудом Газневи и Кадыр-ханом Йусуфом должен был стать правителем Мавераннахра. Махмуд Газневи отложил реализацию договора. Газневиды были незаинтересованы в усилении Кадыр-хана Йусуфа. В районе Кашкадарьи ходили и монеты Караханидов и монеты Газневидов чеканенные в Балхе. После ухода Махмуда Газневи смуты в каганате Караханидов продолжались. Йусуф Кадыр-хан овладел Баласагуном в 1025-1026 г. Соседний Тараз перешел под его власть не раньше следующего года. Тогда же в его руки перешел Ташкентский оазис с городом Шашем. Тоган-хан лишился всех своих владений к 1028 г. Младшим ханом стал Арслан-хан Сулайман сын Кадыр-хана Йусуфа. В монетах Мавераннахра появляется упоминание брата и вассала Кадыр-хана Йусуфа Сулаймана б. Харуна. Он принимал участие в военных действиях против Тоган-хана и Али-Тегина. Он был пожалован за службу Самаркандом и Ферганой. Прежде он отнял у брата Али-тегина Туган-хана Баласагун. Главный союзник Тоган-хана Али-Тегин после возвращения в Хорасан Махмуда Газневи вернул свои владения в Мавераннахре. В 1028 г. Али вернул себе Самаркандский Согд в частности самаркандскую часть бассейна Зарафшана. В 1027 г. он занял Киш. После 1027-1028 гг. Чаганийан принадлежал Газневидам. Также им принадлежали Хутталь, Термез, Кубадиян. Однако в 1031 г. владения Али-Тегина начинались у Термеза. В 1029 г. ситуация в каганате несколько стабилизировалась. Борьба между Кадыр-ханом Йусуфом и Али б. Хасаном на некоторое время прекратилась. Кадыр-хан Йусуф титулировался великим ханом, Арслан-хан Сулайман б. Йусуф был младшим

ханом, Али б. Хасан был Арслан-элигом. Власть Арслан-хана Сулаймана распространилась на Кашгар и Яркенд, а также Барсхан. Его брат Мухаммед получил Ташкентский оазис. Старший сын Али б. Хасана Йусуф владел Бухарой. Касательно же Алидов, то потомки Насра б. Али оставались в Фергане. Мухаммед б. Наср упомянут на монетах Ахсиката, Кубы, Маргинана, Риштана, Узгенда. Аббас б. Мухаммед был упомянут на монетах Ахсиката и Касана. К концу правления Кадыр-хана Йусуфа в состав удела Мухаммеда б. Насра входила почти вся Фергана плюс соседний Худжанд. Аббасу б. Мухаммеду принадлежал только север области. Не принадлежали к Караханидам правители Кармины, но чеканили свои монеты используя караханидский чекан. В 1024-1032 гг. ведущая роль принадлежала Хасанидам. При Тоган-хане Мухаммеде столицей Караханидов был Баласагун (Куз-Орду). Стольным градом Кадыр-хана Йусуфа же был Кашгар. Кадыр-хан Йусуф скончался в 1031-1032 гг. После кончины отца Сулайман принял титул Арслан-хан. Он довольствовался верховной властью и владел Кашгаром, Хотаном и Баласагуном. Когда Сулайман стал ханом, то он присвоил своему брату титул Бугра-хан. Младшим каганом стал Али б. Хасан. Его на монетах называли Табгач Бугра кара-каган. Мухаммед б. Йусуф принял титул бугра-элиг. Верховная власть перешла к сыну верховного правителя, а не к брату, что было нарушением традиционной схемы наследования в Караханидском каганате. Такое распределение власти устраивало старших Хасанидов. Тонга-хан владел Ахсикатом. Потом к нему перешел Узгенд. Царствование Кадыр-хана Сулеймана продолжалось до 1037-1038 гг. Мухаммед б. Наср был лишен права чеканить свое имя на монетах, но сохранил определенные позиции в Фергане. Аббас б. Мухаммед чеканил монеты в Ахсикате и Касане. Некоторое время его власть распространялась и на Исфару, то есть на часть южной Ферганы. В Центральном Мавераннахре правил Али б. Хасан чьи владения расширились за счет Усрушаны и Худжанда. В. Бартольд называл столицами Али-Тегина Бухару и Самарканд. Помимо самого Али-Тегина на монетах Бухары фигурирует его сын Йусуф. На монетах же Самарканда упоминался только Али-Тегин. Отношения Али-Тегина с Газневидами были сложными. В 1030 г. Махмуда Газневи сменил его сын Масуд. В 1032 г. Масуд поручил своему вассалу хорезмшаху Алтунташу войну с Али-Тегинем. Али-Тегин попробовал навязать свою власть Сельджукидам, но его войска в 1029 г. были разбиты Даудом и Мухаммедом. Сельджуки жестоко убили его союзника Алп-Кару. Однако, вскоре Али-тегин собрал новое войско и нанес поражение Сельджукидам, так что те были вынуждены были переселиться в Хорасан под власть хорезмшахов и Газневидов. В 1032 г. в сражении между хорезмшахом Алтунташем и Али-Тегинем при Дабусийи часть Сельджуков сражались на стороне Али-тегина. На монетах Караханидов Дабусийа была названа Кутлуг-Орду. Али-Тегин пожаловал часть долины Зарафшана близ Дабусийи некоему Исмаилу. Из вассалов Али-Тегина на монетах фигурирует его сын Йусуф и Сельджукиды. Исмаил б. Махмуд это Исмаил Хандан сменивший на престоле хорезмшаха Алтунташа. Масуд Газневи отправил посольству к Йусуфу Кадыр-хану в 1031 г. в Кашгар. После смерти Йусуфа Масуд договаривался о союзе с Сулейманом. Союз хорезмийцев с Газневидами распался когда преемник Алтунташа Харун вошел в союз с Али-Тегинем. Они договорились отобрать у Газневидов Термез, Балх, Мерв. С помощью туркмен они вторглись в Кубадийан. Али-тегин умер в 1034-1035 гг. Преемником Али-Тегина стал его сын Йусуф который титулировался элигом. Его соправителем был Харун б. Али, то есть его брат. Арслан-хан Сулайман владел Восточным Туркестаном и Жетысу, его брат Мухаммед Бугра-хан принадлежали Тараз, Испиджаб, Шаш. Их дядя Тоган-хан Мухаммед б. Хасан владел Ферганой. Центральным Мавераннахром владел Йусуф б. Али Арслан-элиг. Весь каганат был разделен между четверьмя Хасанидами. Алиды были представлены Мухаммед б. Насром и его сыном Аббасом. Они сохраняли свои позиции в Фергане и их статус был невысок. В 1035 г. войска Газневидов потерпели поражение у г. Ниса от туркмен. Масуд прибыл в Балх и готовился к тому, чтобы наказать сыновей Али-Тегина. Те в 1035 г. были вынуждены заключить мир. А 1038 г. из плена у сыновей Али-Тегина бежит Бори-Тегин Ибрахим. Гардизи под 1036-1037 гг. упоминал о Бори-Тегине. Он отвоевал у сыновей Али-

Тегина Худжанд. Осенью 1038 г. он вторгся в Хутталан, а потом завладел Чаганийаном. Чаганийанский чекан Ибрахима продолжался до 1042-1043 гг. В 1038 г. Бори-Тегин Ибрахим повел решительную борьбу с сыновьями Али-Тегина. Уже к началу осени 1039 г. он был близок к тому, чтобы отнять у них Мавераннахр. Около 1040 г. в письме Масуда к Караханидам в последний раз упоминались сыновья Али-Тегина. Ибрахим б. Наср положил конец их правлению. В мае 1040 г. Сельджуки провозгласили известие о своей победе над войсками Масуда Газневида у Данданакане. Бури-Тегин Ибрахим чеканил свои монеты в Кише, Самарканде, Бухаре. Захватив Самарканд он провозгласил себя ханоим и сделал Самарканд стольным градом на 30 лет. Оформилось два Караханидских каганата – Восточный и Западный. Создателем Западного каганата О. Прицак считал не Бури-Тегина Ибрахима, а его брата Мухаммеда, который был Арслан-ханом. В то время Бури-Тегин Ибрахим начал титуловаться Табгач Бугра-ханом. Е. Давидович считала, что первым главой Западно-Караханидского каганата был Ибрахим. Его столицей был не Узгенд, а Самарканд. По данным Ибн ал-Асира в 1043-1044 гг. Сулейман б. Йусуф разделил владения между родственниками. Себе он оставил Баласагун и Кашгар, Мухаммеду Богра-хану отдал Тараз и Исфиджаб, Арслан-хану многие города тюрок, дяде по отцу Тугану отдал Фергану, а сыну Али-Тегина – Бухару и Самарканд. Фактически в государстве Караханидов существовали удельная система и соправительство. До 1056 г. Арслан-хан Сулейман б. Йусуф и Бугра-хан Мухаммед б. Йусуф правили совместно Восточным каганатом. По мнению О. Прицака раздел 1043-1044 гг. был анахронизмом. Шестью годами ранее Ферганой владел Мухаммед б. Наср, а к 1041-1042 гг. Мавераннахр принадлежал Ибрахиму, а не сыну Али б. Хасана. Хасаниды ощущая угрозу со стороны Алидов делили свои сферы влияния. Арслан-хан должен был разделить свои владения не в 1043-1044 г., а пяти годами ранее. По мнению Б. Кочнева сведения Ибн ал-Асира касательно Караханидов имеют многочисленные неточности. Бугра-хан Мухаммед владевший Шашем и Илаком овладел Худжандом пользуясь войной между сыновьями Али-Тегина и Ибрахимом. Позже Худжанд входил в состав Восточного Караханидского каганата. По данным Ибн ал-Фувати в 1044 г. Мухаммед б. Наср управлял Усрушаной, Худжандом и частью Ферганы от имени Ибрахима. З. Буниятов указывал на противоречие данного источника с данными нумизматики. Мухаммед б. Наср в Худжанде, Кубе и Маргинане называл себя вассалом Мухаммеда Арслан-хана Сулаймана. Б. Кочнев отмечал, что и сведения Ибн ал-Фувати имеют множество неточностей по истории Караханидов. Тоган-хан Мухаммед б. Хасан был последним представителем старшего поколения Хасанидов. От его имени чеканились монеты в Ахсикате, Узгенде и Маргинане. Его власть ограничивалась Ферганой и на Худжанд не распространялась. На дирхамах Ахсиката и Касана упоминался Аббас б. Мухаммед б. Наср. Он самовольно присвоил себе титул Арслан-тегина. Арслан-тегином также титулировался Ахмад б. Мухаммед сын Тоган-хана Мухаммеда б. Хасана. Ахмад б. Мухаммед принадлежал к одним из крупнейших правителей Восточного Караханидского каганата. Хотя он носил титул такой же что у Аббаса и менее высокий чем у Мухаммеда б. Насра, но его фактическое могущество было больше чем у иных. Он выпускал монеты в Тункате, Кубе, Маргинане, Барсхане, Куз-Орду и Уче. Позже он повысил свой статус и стал титуловаться элигом. Ахмад б. Мухаммед одержал победу над значительным войском кочевников Буки-Будрача. Арслан-Тегин Ахмад б. Мухаммед получил по словам хрониста очень многое из страны тюрок. Он владел очень удобным плацдармом для похода на восток и немалыми материальными и людскими ресурсами. Временем похода на Бука-Будрача была середина XI в. На монетах Ахмад б. Мухаммед, то выступает вассалом Бугра-хана, то самостоятельным эмитентом, то сюзереном удельных правителей Насра, Айуба, Бугра-тегина. На монетах Барсхана и Испиджаба назван другой его васал – Чагры-Тегин Хусайн. В качестве вассалов Ахмада б. Мухаммеда упоминались Йаган Турк-Тегин и Зайн ад-Даула Тоган-Тегин. М. Федоров и О. Прицак предполагали, что Тоган-Тегин это прежний Тонга-хан. По мнению Б. Кочнева понижение статуса от хана к тегину невозможно. В 1048-1049 гг. Тоган-хан, который был старшим Хасанидом, умер. Его владения разделили

между племянниками. Северная часть Ферганской долины с Ахсикатом отошла к Буграхану Мухаммеду, а Узгенд, Куба и Маргинан к Арслан-хану Сулайману. Непосредственным же владельцем Ахсиката был Тонга-Тегин. У Сулаймана в Фергане вассалами были Фахр ад-Даула и Имад ад-Даула. Мавзолей Шах-Фазил Аббас соорудил в Северной Фергане для своего отца. На монетах Кубы и Маргинана названы Арслан-тегин и его вассал Харун б. Али. Монеты восточных Караханидов демонстрируют ослабление вассальных связей и далеко зашедшую феодальную раздробленность. В 1034 г. Буграхан Мухаммед попросил у Газневида Масуда руки его сестры Зайнаб, однако Масуд не исполнил эту просьбу. Буграхан сделался врагом своего брата Арслан-хана и завязал тесные отношения с Сельджуками сделавшись врагом Масуда Газневи. В 1037 г. Масуд отправил посольство к Караханидам которое примирило братьев. Через двадцать лет по мусульманскому летоисчислению война возобновилась. Буграхан разгромил брата и взял его в плен. Однако сам он проправил только 15 месяцев. Когда он огласил своим преемником Хусайна одна из его жена посчитала обойденным своего отпрыска и в 1057-1058 гг. отравила мужа и приказала убить несколько его отпрысков включая Арслан-хана и наследника престола. Править же она посадила своего малолетнего сына Ибрахима. Междоусобная борьба в Восточном Караханидском каганате не сводилась только к борьбе между Арслан-ханом и Бугра-ханом. Уже к 1046-1047 гг. раздоры между восточными Караханидами были очень серьезны. Зайн ад-Даула фигурирует как Тоган-тегин и вассал Бугра-хана. Насир ад-Даула ва Муизз ал-Милла был еще известен как Йаган-тегин. От его имени выпускались монеты в Уч-Турфане. Он чеканил свои монеты и в Барсхане. Арслан-хан Сулайман утратил часть своих владений – часть Восточного Туркестана с Уч-Турфаном и Приисыккулье. Бугра-хан Мухаммед вступил в борьбу со своим братом в Фергане. Арслан-хан чеканил монеты в Узгенде, Кубе и Маргинане, Бугра-хан там же на несколько лет позже. С появлением монет Бугра-хана Мухаммеда в Кубе и Маргинане с местных монет исчезли упоминания о Мухаммеде б. Насре. После того как Уч-Турфаном, Барсханом и Куз-Орду овладел Йаган-Тегин Нас рони перешли к Арслан-элигу Ахмаду б. Мухаммеду. В наибольшем выигрыше от междоусобий оказались Бугра-хан Мухаммед и Арслан-элиг Ахмад. О преемниках Бугра-хана Мухаммеда рассказывал Ибн ал-Асир. Малолетний Ибрахим погиб в борьбе с правителем Барсхана Йинал-тегином. После Бугра-хана Мухаммеда и Ибрахима правил Тогрыл-хан Йусуф на протяжении 16 лет. Ибрахим-хан правил до 1062 г. Его резиденция как и у отца была в Таразе. Самые ранние монеты Тогрыл-хана Йусуфа датируются 1068-1069 гг. В одно миз китайских источников Тогрыла называли Токэлуэр. 16 лет правления это недостоверные данные Ибн ал-Асира. Недостоверными также являются данные о 29 лет царствования Бугра-хана Харуна. Его чекан представлен таразскими дирхамами на которых он назван Табгач-хакан Хасан. Неточен Ибн ал-Асир и в плане генеалогии. По выводам В. Бартольда Бугра-хан Харун приходился Кадыр-хану Йусуфу не сыном, а внуком. Его отцом был Арслан-хан Сулайман. Имя же Бугра-хана Харуна было Хасан. О. Прицак приписал Тогрыл-хану имя Махмуд, но это неточно. Б. Кочнев указывает, что его именовали Йусуфом б. Сулайманом. Ибрахим б. Мухаммед же принял титул Арслан-хан и обосновался в Таразе. Ему не принадлежал ни Барсхан, ни даже соседний Куз-Орду. Только в 1061 г. в Куз-Орду были выпущены дирхамы Арслан-хана Ибрахима и Мухаммеда б. Насра б. Али. Мухаммед б. Наср был правителем Баласагуна и всей Чуйской долины. Ибрахим отправился в поход против правителя Барсхана в котором и погиб. В этом походе погиб и Мухаммед б. Наср. Их победителем был Айуб. В 1023-1024 гг. Илак принадлежал брату Мухаммеда б. Насра Ибрахиму. В 1024-1025 гг. Илак перешел к Мухаммеду б. Насру. В 1060 г. когда Арслан-хан Ибрахим завоевал Фергану, то Мухаммед б. Наср бежал в Чуйскую долину. Ибрахим в 1062 г. захватил Куз-Орду и посадил на престол Арслана кара-хакана Абд ал-Халика. На дирхамах 1067-1068 гг. вассалом Ибрахим б. Насра выступает Йусуф б. Бурхан ад-Даула сын Айуба б. Сулаймана. Когда на самаркандский престол взошел Шамс ал-Мулк Наср сын и наследник Ибрахима, то Хасаниды перешли в контраступление и вернули все кроме Худжанда. Тогрыл-хан Йусуф

чеканил монеты в Маргинане, Шаше и Таразе. На его шашских и таразских монетах фигурирует его сын Умар, который без упоминания отца чеканил монеты в Тункате, Банакате, Ганнадже, Чинанчикате. Низам ад-Даула, Мухаммед Тузун-тегин и Сафи ад-Даула участвовали в войне за Ташкентский оазис против Шамс ал-Мулка. На стороне Тогрыл-хана в этой войне был Бугра-хан Харун. Верховным государем был Тогрыл-хан Йусуф и его сын Тогрыл-Тегин Умар и беки правящие Ташкентским оазисом. Умар владел большой самостоятельностью. Большими привилегиями пользовался Низам ад-Даула Махмуд, который открыл в Ташкентском оазисе три новых монетных двора. Уделы в Восточном Караханидском каганате сохранялись и позднее. В них фигурировали Тафгач-хан Хасан, Бугра-элиг, Кутб ад-Даула Бугра-Тегин. Часть владений завоеванных Хасаниды вскоре утратили. Шамс ал-Мулк вернул себе Фергану. Тараз оставался в составе Восточно-Караханидского каганата, а судьба Шаша и Испиджаба неясна [Крочнев 2006, с. 148-207; Караев 1983, с. 125-149; Кылычев 2016б, с. 206-210; Кылычев 2016а, с. 9-13; Aksu 2010, s. 295-316; Biran; Duman 2013, s. 80-107; Pritsak 1954, s. 34-39; Duturaeva 2016, p. 183-190; Duturaeva 2018, p. 184; Paul 2002, p. 72, 74; Davidovich 2000, p. 129-135; Genç; Golden 1990, p. 362-365; Koçnev 1998, p. 18-36; Koçnev 2001a, p. 41-48; Koçnev 2001b, p. 49-75].

Знаменитый Тафгач-хан Ибрахим оставил большой след в рукописях. Он чеканил монеты в Чаганийане. Ибрахим одолел сыновей Али б. Хасана. Преемник Масуда Газневи Мавдуд отстоял за Газневидами Балх и Термез. Он смог вытеснить Ибрахима из Чаганийана. Он добился больших успехов в ином направлении. Чеканились его монеты в Ахсикате, а в Тункате чеканились монеты его сына Шуайса. Приобретения западных каганов можно объяснить тем, что в Восточном каганате продолжались междуусобицы в ходе которых погиб Ибрахим б. Мухаммед. К 1062 г. Ибрахиму б. Насру принадлежал Мавераннахр. Тафгач-хан оставил столицей Самарканд несмотря на то, что контролировал Куз-Орду. На дирхамах Куз-Орду же упоминались его вассалы из числа восточных Караханидов. Среди прочих его вассалов упоминался прежде всего Наср, который чеканил свои монеты в Самарканде, Бухаре, Кише. Другой сын Ибрахима Куч-Тегин Давуд фигурирует на узгендских монетах. В Ташкенте и Тункате правил Йаган-Тегин Шуайс. Несколько позже в Шаше чеканились монеты Тогрыл-Тегин не идентичный Йаган-Тегину. Неизвестно происхождение Али, который упоминался на монетах Чаганийана и Бинката. В конце жизни западный каган Ибрахим был разбит параличем. Он дожил до 1078 г. Полнота власти перешла к Насру. Насру пришлось отстаивать сврю власть в борьбе со своим братом Шуайсом. Шуайс не признал власти Шамс ал-Мулька. Кроме Шуайса в борьбе за престол участвовал Тоган-хан Али. В 1080 г. умер Шамс ал-Мульк и ему наследовал его брат Хызр. Хызру принадлежала Фергана, поскольку он чеканил монеты в Узгенде. В хронике Гарс ал-Нимы указано, что Шамс ал-Мульк и его брат Хасан (Хызр), однако не фигурирует сын и преемник последнего Ахмад. Если это не случайно, то Хызр еще был жив. Низами Арузи Самарканди именует Ахмада султаном. По данным аз-Захаби Хызр правил до 1087 г. Временем правления Хызра были 1080-1087 гг. О. Прицак считал, что в обоих каганатах сохранилась дуальная система управления. Однако Б. Кочнев отмечал, что это справедливо только для Восточного Караханидского каганата. Начало отношений Караханидов с Сельджуками восходили к концу X в., когда владетелем Кармины был Йабгу Муса б. Сельджук. После смерти Али-Тегина Сельджуки были вынуждены отойти в Хорезм. В 1072 г. против Караханидов двинул войска Алп-Арслан. Но он был убит начальником одной из захваченных крепостей. Караханид Шамс ал-Мульк Наср занял Термез и Балх. В 1074 г. поход на Мавераннахр осуществил новый сельджукский правитель – Малик-шах. Сельджукские войска взяли Термез и Балх и двинулись на Самарканд. Шамс ал-Мульк Наср был вынужден был просить мира. Мир был заключен при помощи великого сельджукского везира Низам ал-Мулька. Западный Караханидский каган признал себя вассалом Сельджукидов. Эта зависимость была чисто номинальной. Согласно Джамалю ал-Карши Шамс ал-Мульк умер в 1078-1079 гг. Его преемником был его брат Хызр, которого Низами Арузи Самарканди характеризует позитивно. Начало правления Хызра ознаменовалось

неудачным сельджукским вторжением. Дальнейшие отношения Хызра с Сельджуками были мирными. Духовенство Мавераннахра при сыне Хызра Ахмаде призвало Сельджукидов для того, чтобы те отняли власть у потомков Ибрахима – Караханидов. Ахмад казнил имамов Абу-л-Касима Самарканди и Абу Ибрахима Исмаила ас-Сафара, Абу Насра Ахмеда ал-Касани (Самани). Абу Тахир б. Алак во время хаджа посетил Мелик-шаха и призвал его помочь против Караханидов, захватив мавераннахр. Сельджуки собрали большое войско, которое форсировало Амударью в 1089 г. Малик-шах взял Бухару. После длительной осады пал Самарканд. Сельджукские войска дошли до Узгенда, пока туда не прибыл кашгарский хан, который признал себя вассалом сельджукского султана. Караханид был вынужден явиться к Малик-шаху и согласиться на то, чтобы читать хутбу с именем сельджукского султана и чеканить монеты с именем Мелик-шаха. После этого сельджуки отступили назад в Хорасан. Ал-Хусайни говорит еще о походе против Сухраба правителя Тараза. В Самарканде чеканились монеты с именем Мелик-шаха. После смерти Ахмада западным караханидским каганом стал Мухаммед б. Тафгач-хан Ибрахим. Этот правитель был марионеточным и эффемерным. После того как Малик-шах ушел, Айн ад-Даула сверг сельджукского пригласил из Атбаша брата кашгарского хана Йакуб-тегина. Сибт ал-Джаузи называл его Буга-Тегин. Когда Йакуб казнил Айн ад-Даула это вызвало возмущение войска. Тогда Малик-шах снова занял Бухару, назначил своего наместника в Самарканд и дошел до Узгенда. Утверждение в Западном Караханидском каганате Йакуб-Тегина датируется 1090-1091 гг. Тем же временем датируется его изгнание. Йакуб-тегин же бежал в Атбаш. Сельджукский правитель требовал от кашгарского кагана выдать Йакуб-Тегина. Кашгарский правитель схватил того и приставил к нему своего сына с приказом ослепить его. Тот уже приготовился выполнить волю отца, когда правитель Барсхана Тогрула б. Йинал захватил в плен кашгарского хана. Сельджукский правитель при таких обстоятельствах освободил Йакуб-тегина и приказал ему бороться с Тогрулом. В 1092 г. Ахмад б. Хызр был возвращен на престол Сельджуками поскольку во владениях Караханидов происходили многочисленные бунты. Ахмед б. Хызр продолжал репрессии в отношении духовенства. Имамы сговорились с военачальниками и в 1095 г. в результате заговора Ахмед был смещен и казнен по обвинению в ереси. Новым западным караханидским каганом стал Масуд б. Мухаммед б. Ибрахим. В 1097 г. новый сельджукский султан Баркйарук после подавления мятежа Аргуна Арслана направился в Балх после чего вторгся в Мавераннахр. Он завоевал Самарканд и назначил Сулаймана б. Давуда б. Ибрахима. Вторым из возведенных на караханидский престол стал Махмуд. В 1098-1099 гг. правитель Тараза и Баласагуна Джабраил б. Умар Тогрыл-тегин завоевал Западно-Караханидский каганат и убил Махмуда. Он попытался завоевать Хорасан пользуясь усобицами между Сельджукидами. Против него сражался хорасанский султан Санджар. В 1102 г. Джабраил Табгач-хан б. Умар захватил Термез и вторгся в Хорасан, но погиб в сражении у Балха. После смерти Джабраила Табгач-хана Санджар овладел Мавераннахром и возвел на престол Арслан-хана Мухаммеда б. Сулаймана б. Давуда, который был свояком Сельджукидов. В 1103 и 1109 гг. он воевал с мятежником Сагунбеком. В 1111-1112 г. Сельджуки осуществили новый поход против Караханидов и остановились в степи Хузан на пути к Мавераннахру. Арслан Мухаммед б. Сулейман начал пренебрегать расположением султана и это обусловило выступление сельджуков в поход в 1114-1115 гг. Караханидский правитель через посредничество хорезмшаха был вынужден искать мира. При правлении Арслана Мухаммеда была развернуто грандиозное строительство в Мавераннахре. По сведениям Раванди и ал-Хусайни Арслан-хан Мухаммед б. Сулайман вел войны с неверными, которые граничили с его государством с востока и проникал в их страну на расстояние 2 месяцев пути от его столицы. По сведениям Ибн ал-Асира он поселил в землях Караханидов 16 тыс. семей киданей. Когда те без его позволения переместились под Баласагун, то правитель вел войны с ними. Согласно касыде Муиззи он ходил походом на Баласагун и Кашгар, а иной поэт Сузани приписывает ему власть и над Хотаном. В. Бартольд считал, что Арслан-хан Мухаммед б. Сулайман воевал против

кыпчаков. Хотя часть успехов его были временными он прочно овладел Ферганой. Ибрахим б. Ахмад был со-каганом своего отца. Мухаммед б. Сулайман отвоевал у Ибрахима Фергану. На некоторых монетах Мухаммеда б. Сулаймана фигурирует Санджар. Эти монеты биты не ранее чем в 1118 г. Мухаммеда б. Сулаймана называли то Тафгач-ханом, то Арслан-ханом. О конце жизни Арслан-хана Мухаммеда в источниках сохранились противоречивые данные. В последние годы своей жизни каган был парализован и его соправителем стал его сын Наср. По одним данным то ли Наср сам организовал заговор, то ли он стал жертвой заговора. Арслан-хан Мухаммед призвал на помощь Санджара. В 1129-1130 гг. Арслан-хан Мухаммед призвал на помощь Сельджуков, когда в Самарканде произошло восстание. Однако восстание было подавлено самими Караханидами и каган дерзко обратился к султану Санджару. Тот двинул свои войска на Самарканд и взял город. Он назначил своего зятя Абд ал-Азиза б. Маза садром и тем самым ограничил власть западно-караханидского каганата. После Арслана Мухаммеда по данным В. Бартольда правителями были Абу-л-Музаффар Тафгач Бугра-хан Ибрахим и Кылыч Тамгач-хан Абу-л Маали ал-Хасан (Хасен-тегин) и сын Абу-л-Музафара Махмуд. О. Прицак называет западнокараханидскими каганами Хасана-тегина и Ибрахима б. Сулеймана. Преемником Хасана б. Али был Махмуд б. Арслан-хана Мухаммед. Он стал ханом в 1137 и правил до 1141 г. Все три караханидских кагана правивших в Мавераннахре после Джабраила б. Умара были ставленниками Санджара. Мухаммед и Махмуд приходились Санджару родственниками. Восточные Караханиды как показывают нумизматические данные не были в столь значительной зависимости. Они упоминали в своих монетах только халифа. Имени Санджара на их монетах не было. Восточно-караханидский каганат был разделен на ряд удельных владений перед нашествием киданей. В 1125 г. Империя Ляо была разгромлена чжурчженями. По данным Ибн ал-Асира в 1128 г. кидани во главе с гурханом вторглись в пределы Кашагара. В письме султана Санджара везиру багдадского халифа от 1133 г. отмечено, что события происходили несколько позже 1128 г. В 20-х гг. XII в. Елюй Даши с частью киданей мигрировал на Орхон, а оттуда в земли уйгуров. В районе Хэчжоу Восточного Туркестана кидане появились в 1130 г. Они откочевали в бассейн реки Эмиль и в то время карлуки и канглы вышли из повиновения и восставали против кагана и тот обратился за помощью против них к киданям. Пользуясь ситуацией Елюй Даши занял Баласагун, лишил титула кагана и дал ему малый титул элика тюрков. Кидани отправили свои войска к Кашгару и в том случае успех способствовал им. Джамал ал-Карши называет Ибрахима б. Ахмеда мучеником за веру, что указывает на его гибель от руки киданей. В "Маджму ат-Таварих" говорилось об организации ним сопротивления киданям в Фергане. После Кашгара под ударами киданей пали Бешбалык и владения тянь-шанских кыргызов. В 1137 г. под Ходжентом кидани разбили войска Западно-Караханидского каганата. В 1141 г. Караханид Махмуд и Сельджукид Санджар были разбиты в битве в Катаванской степи киданями. Под непосредственной властью киданей оказались Баласагун, Чуйская, Таласская, Кочкорская, Сусамырская, Чаткальская долины, Иссык-Кульская котловина. Фергана с Узгендом и Мавераннахр с Самаркандом находился же в руках двух династий Караханидов как вассалов Каракиданей. Власть Си Ляо нашла отображение в монетном чекане. На своих монетах с Красной речки и Бураны Караханиды указывали титул киданьского правителя гурхан. Правитель Ферганы Хасан-тегин попробовал овладеть Мавераннахром, однако это удалось лишь его сыну Чагры-хану Джелал ад-Дину Али в 1156 г. Али также нанес поражение карлукам Бейгу-хана. Последним предоставил укрытие хорезмшах Иль-Арслан. Ибн ал-Асир сообщал, что гурхан потребовал от самаркандского правителя Али, чтобы он выслал карлуков из своего владения в Кашгар. Карлуки ответили на это восстанием и осадили Бухару. Ибрахим и Хусайн умерли в 1156 г. в борьбе с мятежными карлуками под Бухарой. Следующим правителем был Чагры-хан Али б. Хасан. В рукописях он фигурирует под 1158 г. Большим количеством монет представлен Кадыр-хан Тоган Махмуд б. Хусайн, который правил Ферганой. Чагры-хан Али правил до 1160 г. В битве при Рабат-и Малик Масуд б. Хасан взойшел на самаркандский престол. В 1170-1171 гг. он чеканил свои монеты

в Самарканде. Он вел борьбу против карлуков в Кише, Нахшабе, Чаганийане, Термезе. Около 1165 г. Караханиды при помощи киданей захватили Балх и Андхуд, Против Масуда б. Хасана выступил сипахсалар Айарбег, но был разбит. По данным ал-Хусайни Айарбег имел имя Хусайн и даже захватил Самарканд. Хусайн б. Абд ар-Рахман упомянут на самаркандских монетах. Он был карлуком и не был знатным. В битве в "Голодной Степи" при помощи каракиданей Масуд б. Хасан одержал победу. Айарбег Хусайн б. Абд ар-Рахман погиб в битве. Сын Хусайна б. Абд ар-Рахмана Айарбег Шамс ал-Мульк б. Хусайн бежал к хорезмшаху. Хорезмшах выдал за него дочь и назначил сипахсаларом. Тоган-тегин Ахмад правитель Термеза в 1165 г. спас Санджара из огузского плена. Летом 1171 г. умирает Масуд б. Хасан. В 1172-1173 гг. его преемником стал его сын Мухаммед б. Масуд. В 1178-1179 гг. правитель Узгенда Ибрахим б. Хусайн овладел Самаркандом. Его отец Алп Кылыч Тунга Бильга Тугрул Кара-хан Хусайн б. Хасан б. Али. По данным Джамалы ал-Карши последний умер в 1156-1157 гг. Правители Ферганы усилились и не без помощи киданей захватили контроль над Мавераннахром. Хусайну наследовал его сын Ибрахим. В 1178-1179 гг. он овладел Самаркандом. Власть же над Бухарой не была твердой. Борьба за властью между Абд ал-Халиком б. Хусайном и его братом Ибрахимом привела к тому, что в Тохаристане образовался вакуум власти. В Термезе правил малик Йаган-хан, в Балхе же Санджар ал-Азам Наср б. ал-Хусайн. Позже ним правил Ибрахим б. Хусайн. В 1198 г. на монетах Термеза вассалом Ибрахима выступает Тогрыл-хан. Гурид Зам б. Мухаммед занял Балх. В 1191-1192 гг. монеты в Балхе был отец Зама Мухаммед. Монеты 1196 и 1205-1206 гг. принадлежали уже Заму. В 1178 г. Чаганийан и Вахш был занят Шамс ад-Дином Мухаммедом б. Замом ненадолго. На вахшских монетах кроме Зама фигурирует Караханид Абу Бакр Каратуз. Касательно взаимоотношений Караханидов и хорезмшахов Ануштегинидов, то их начало стоит относить к концу XII в. Ролоначальником Ануштегинидов стал гулям Ануштегин Гарча. До 1139 г. Санджару верно служил Атсыз Ануштегинид. В 1158 г. хорезмшах Иль-Арслан двигаясь на Самарканд разрушил Рабинджан. Текеш б. Иль-Арслан в 1182 г. воевал у Бухары и взял этот город. Непродолжительное время он чеканил там монеты. В 1186-1187 гг. в Бухаре чеканились монеты Ибрахима б. Хусайна. В 1207 г. хорезмийцы при Мухаммеде б. Текеше заняли Бухару и Самарканд. В 1210 г. в степи Иламиш в Фергане Караханиды и Ануштегиниды выступили против киданей. В начале XIII в. султан Усман был уже вассалом Хорезма, а не киданей. В 1212 г. в Самарканде поднялось восстание против хорезмийцев, которое возглавил Усман из династии Караханидов. В Узгенде правил каган Джелал ад-Дунья ва-д-дин Кадыр-хан Ахмад с 1180 г. Он правил Узгендом до 1210-1211 гг. Махмуд б. Ахмад правил в 1210-1212 гг. Он назван не султаном, а Куч Арслан-ханом. Со второй половины XII в. Узгенд не был единственным уделом в Фергане. В северной части Ферганской долины обособилось Касанское бекство. Джалал ад-дунья ва-д-дин Тогрыл-хан правил этим уделом. В 1156 г. Фергана была разделена между сыновьями Хусайна б. Хасана. Ибрахиму достался Узгенд, Насру достался Касан. В Магинане чеканил дирхамы Хусам ад-дунья ва-д-дин Кутлуг Тоган-хакан в 1205-1206 гг. В 1177-1178 гг. образовалось отдельное ханство с центром в Ташкенте. Его центром был Банакат, где свои монеты бил муизз ад-дунья ва-д-дин Кылыч-хан. В 1195-1197 гг. уделом правил Джалал ад-дунья ва-д-дин Тафгач-хакан. В 1197-1206 гг. Ташкентским уделом правил Имад ад-дунья ва-д-дин Улуг Эгдиш Чагры-хан. Ниже по течению Сырдарьи находился Парабский удел столицей которого был Отрар. Параб обособился только с момента смерти Масуда Караханида. В 1178-1210 гг. уделом правил Билга-хан Абд ал-Халик. В состав удела входил город Ясы (Туркестан). В 1205 г. Гуриды захватили Термез оставив там наместником Бахрам-шаха. В 1206 г. хорезмийцы совместно с киданями и Усман-ханом Самаркандским и Билга-ханом Парабским подступили к Термезу. Они отбили город у Гуридов. В Термезе в это время чеканил свои монеты Махмуд б. Ибрагим б. Хусайн. Касательно же восточных Караханидов, то касательно них в эпоху киданьского владычества мало данных. Известно только что в Кашгаре в то время правили Табгач-хан Ибрахим и Арслан-хан Мухаммед б. Ибрахим.

Караханиды правили Восточным Туркестаном до 1180 г. Махмуд ал-Кашгари упоминал Орду как город расположенный недалеко от Баласагуна. Он отмечал, что его еще называют Куз-Орду. Орду был столицей западнотюркского каганата. В X в. город пришел в упадок. Новый город был основан в 5-6 км. вверх по реке недалеко от перевала Шамси (или Замби по Махмуду ал-Кашгари). Топография Ак-Бешима соответствовала топографии городов Мавераннахра с шахристаном и цитаделью. Л. Кызласов отрицал возможность перемещения города в район Бураны мотивируя это малыми размерами Бураны и отсутствием керамики на городище. На территории Ак-Бешима часть города функционировала до X века. Руины Бураны датированы X-XIV вв. При раскопках проведенных Горячевой в районе Бураны были найдены фрагменты поливной посуды характерной для Чача, Илака и Самарканда X в. Орду-Суяб и Баласагун-Куз-Орду существовали на протяжении двух веков, но один из них пришел в упадок, а другой из них продолжал процветать. Баласагун упоминался только с X в. До этого Ибн Хурдадбех и Кудама Ибн Джафар упоминали город кагана тюркешей в четырех фарсах от села Сарыг на дороге из Тараза в Иссык-Куль. Ал-Муккадаси также говорил о резиденции тюрков в долине Чу и упоминал Орду. В. Минорский считал, что Суяб происходит от Чу-аб и предполагал что арабское су было вариантом местного чу. Сюаньцзан упоминал об Су-и Шуе месте сбора купцов со всех соседних стран. А. Бернштам отождествлял Суяб с памятниками Новороссийска. Сведения источников о столице тюркских каганов Суябе и Орду крайне противоречивы. Разные авторы, говоря о столице кагана тюрков, имели в виду то Суяб, то Орду. В колофоне манихейской рукописи озаглавленной "Священная книга двух оснований" Ордукент упоминается как один из городов Семиречья, где проживала манихейская община. Ал-Мукаддаси считал Орду слишком маленьким для города. Махмуд Кашгари называет Баласагун Кеми-Орду, то есть маленькая столица в отличие от второй столицы Ордукент-Кашгар. Он же указывал, что Орду это город расположенный недалеко от Баласагуна, поэтому он и называется Куз-Орду. Йусуф ал-Баласагуни не дает сведений о своем родном городе, но называет его Орду. В монгольскую эпоху город назывался Каралыг или Гор-Балык. Н. Умняков и Г. Хасанов считали, что древнейшим названием Баласагуна было Беклиг или Бекилиг. Именно под этими названиями его знал анонимный автор "Худуд ал-Алам" и Гаридизи. С. Толстов видел в Балсагуне монгольскую форму тюркского названия балык. Н. Махмудов считал, что Балсагун означает город, что находится на правой стороне. К. Байпаков считал, что Балсагун это город Сагун. Сангун это название титула правителя Беклика и один из титулов у киданей. Куз-Орду (Баслагун) и Орду были двумя разными городами, но были столь близки к друг другу что во времена Махмуда ал-Кашгари их считали одним городом. Махмуд б. Вали считал Балсагун одним из городов Моголистана. Мустауфи упоминал Баласагун как обширную и приятную страну. В нем было 40 соборных мечетей и 200 обычных мечетей, 20 ханака и 10 медресе. Жители города были суннитами-ханафитами. Город находился в Северной Кыргызии. Информация о количестве мечетей преувеличена. Археологические исследования показывают, что в Ак-Бешиме было много тюркешских монет. Первые монеты Балсагуна были отчеканены по типу тюркешских и китайских монет. Местная эпиграфика подтверждает, что Балсагун находился на территории Бураны. Эпитафии посвящены имамам, муфтиям, факихам. В Моголистане местность Бурана называлась Мунары. Кайрак № 3 из Мунары имеет упоминание о покойном шейхе Мухаммеде ал-Баласагуни. Монументальная архитектура Бураны подтверждает расположение Баласагуна. Минарет в Буране был расположен во второй половине X в. В 960 г. Сатук Бугра-хан и население Балсагуна приняли ислам. Около минарета были найдены остатки трех мавзолеев. Умерших хоронили в каменных ящиках. В юго-восточной части города была найдена мечеть как часть комплекса ханаки. Она датируется XI в. Здание ориентировалось по сторонам света, а не по кыбле. Мавзолей, минарет и ханака составляли единый религиозный комплекс. Памятники Бураны, как и памятники Самарканда, Узгенда и Бухары, прославляли могущество Караханидов. Касательно второй столицы то в средневековых источниках Узгенд упоминался как столица

Ферганы. Когда тюрки утвердились в Ферганской долине в VII-VIII вв., то Узгендом назывался весь Узгендский оазис. В 30-х гг. X в. ал-Истахри упоминал Узгенд как город. Город был основан на высокой террасе над Карадарьей. В старейшей части находилась цитадель. Вокруг нее располагался шахристан. В городе было кладбище с могилой Бурхан ад-Дина Кылыча из бухарских садров. Наиболее населен был город в X-XI вв., когда занимал 12-15 квадратных километров. Узгенд находился на старом караванном пути ведущем из Мавераннахра в Восточный Туркестан. Узгенд находился на границе с не-исламизированным тюркским населением. Ибн Хаукаль отмечал, что Узгенд это город с цитаделью, шахристаном и рабатом. Он находится на границе тюркских владений. Узгенд был торговым городом окруженный цветущими садами и арыками. В Худуд ал-Алам сказано, что Узгенд находится на границе Ферганы и тюрок. Упоминались две реки – Табагар и Барсхан. Табагар это Карадарья. Узгенд упоминается как резиденция первых Караханидов и столица Мавераннахра в первой половине XI в., а также столица Ферганы до 1212 г. Йакут ал-Хамави упоминал, что Узгенд входит в состав Ферганы. Джамаль ал-Карши говорил о предпоследнем илеке (Караханиде), гробнице садра, соборной мечети. Большинство городских построек Узгенда находились в рамках цитадели, шахристана и рабата. Город расширялся в сторону реки Ясы. Возвышение Караханидов в Узгенде состоялось в середине XII в. В Узгенде находилось три династических мавзолея. Первый мавзолей был сооружен в честь Караханида жившего на границе XI и XII вв. или в начале XII в. В 80-х гг. XII в. в одном из мавзолеев был захоронен сипахсалар Караханидов. В Узгенде также проживала династия местных садров, которым принадлежали четыре эпитафии. Шейхи Ферганы происходили из Каррамии. В Узгенде проживали также духовенство которое происходила из Хорасана, Мавераннахра и Мекки. В 1102 г. Абд ал-Азиз получил сан садра от Сельджукида Санджара. Династия Бурханидов просуществовала до 1238-1239 гг., когда была сменена династией Махбуби. Абд ал-Азиз был бухарским садром во время правления Караханида Арслан-хана Мухаммеда б. Сулеймана. В 1121 г. он построил в Бухаре соборную мечеть. Минарет соборной мечети был построен в 1127 г. Семь из тринадцати были сюзеренами Бурханидов. Западнокараханидский каганат в XII в. распался на ряд уделов. Ферганский удел делился на Фераб, Бенакет, Узгенд, Касан, Маргинан. Бурханиды собирали дань с Бухары для Караханидов. Древнейшие караханидские монеты датировались 992-993 гг. Их чеканили в Фергане. Одним из титулов был Турк-хакан. Это был Кылыч Богра-хан [Караев 1983, с. 145-195; Biran; Duturæva 2016, p. 179-182; Davidovich 2000, p. 135, 138-142; Golden 1990, p. 367-368; Pritsak 1954, p. 39-44; Paul 2002, p. 73-74; Хабижанова 2012, с. 131; Biran; Кочнев 2006, с. 207-243; Gorāčeva 2001, p. 91-114;]

Нужно также вкратце рассказать об отношениях Караханидов с империями Ляо и Сун. В 1015 г. в киданскую империю Ляо прибыло посольство из караханидского Хотана. В 1020-1021 гг. был заключен династичный брак между сыном хотанского правителя Кадр-хана и киданской принцессой. В 1026 г. кидани отправили посольство к Газневидам и оно прошло через территории Караханидов. На протяжении XI в. Караханиды торговали с империей Ляо. Мирные отношения между ними продолжались до крушения империи Ляо и миграции кара-киданей под руководством Елюя Даши. В 1009 г. в империю Сун прибыло посольство из караханидского Хотана. Под 1023 г. упомянута миссия из Даши (земель мусульман). Через сорок лет прибыло новое посольство из Хотана. Нужно отметить, что посольства Караханидов в 1009, 1063, 1077 гг. возглавлялись уйгурами. Уйгуры использовались как посредники, но часто посольства Караханидов возглавлялись мусульманами. Караханидское государство было известно как Хейхан (Черный каган). С 1068 по 1081 гг. Караханиды ежегодно отправляли посольства в империю Сун. В период с 1081-1099 гг. посольства из государства Караханидов проникали в Китай через тангутское государство Си Ся. Там возникли поселения с мусульманским населением. Сообщение с империей Сун было затруднено в связи с враждой Си Ся с Караханидами в конце XI в. В 1093 г. делегация из Хотана предложила китайцам союз против тангутов. В 1096 г.

караханидские послы подарили сунскому императору нефритовую статуэтку Будды. До 1124 г. в XII в. в Южную Сун прибыло пять караханидских посольств. После завоевания владений Караханидов кара-китаями мусульманские послы и торговцы прибывали в тангутское царство Си Ся и чжурчженскую империю Цзинь. В Китае находили монеты чеканенные в Артудже [Biran 2015, p. 578-583; Duturaeva 2016, p. 198-202; Duturaeva 2018, p. 181, 183-189; Biran 2001, p. 77-89].

Заключение. Таким образом, мы пришли к следующим выводам. В период 1006-1040 гг. Караханиды состязались в борьбе за влияние с Газневидами. Завершить ее удачно мешало разделение Караханидского каганата на уделы и борьба за влияние между самими Караханидами. С 40-х гг. XI в. Караханидское государство фактически распалось на восточный и западный каганаты. С конца XI в. по 1141 г. Западно-Караханидский каганат был вассалом Сельджукидов. В 30-х гг. XII в. Восточно-Караханидский каганат был завоеван киданями. Западно-Караханидский каганат был подчинен в начале 40-х гг. XII в. и распался на самаркандское и ферганское владения. Ослабление Си Ляо привело к экспансии хорезмийцев и ликвидации самаркандского владения Караханидов.

ЛИТЕРАТУРА

Караев О. История Караханидского каганата (X - начало XIII в.). Фрунзе: Илим, 1983. 301 с.

Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209 гг.). Часть I. Источниковедческое исследование. М.: ООО Издательский дом «София», 2006. 344с.

Кылычев А. Исторические источники о империи Караханидов // Научное обозрение. Реферативный журнал. М.: Академия естествознания, 2016. № 3. С. 9-13
<http://abstract.science-review.ru/ru/article/view?id=776>

Кылычев А.М. Об истории караханидского государства // Международный журнал экспериментального образования. М.: Академия естествознания, 2016. № 10-2. С. 206-210
<https://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=10634>

Хабижанова Г.Б. Взаимоотношения тюркских племен государства Караханидов с огузами // Культура народов Причерноморья. № 228. К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2012. С. 129-132.

Aksu A. Karahanlılar devleti'nin gaznelilerle siyasi ilişkileri (389–536/999–1141) // İstem. Yıl:8. Sayı:15. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2010. s. 291 - 319
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/260830>

Biran M. Ilak-khanids // Encyclopedia Iranica.Vol. XII, Fasc. 6, pp. 621-628.
<http://www.iranicaonline.org/articles/ilak-khanids>

Biran M. Qarakhanid Studies: A View from the Qara Khitai Edge // Cahiers d'Asie Centrale. 9 : Études karakhanides. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 2001. p. 77-89

Biran M. Qarakhanid Eastern Trade: Preliminary Notes on the Silk Roads in the 11th-12th centuries // The Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the first Millennium CE. Bonn Contribution to Asian Archaeology. Vol. 7. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2015. S. 575-595.

Davidovich E.A. The Karakhanids // The history of Civilisation of Central Asia. Vol. IV. Quetingyi: Unesco Publishing, 2000. P. 119-154
https://en.unesco.org/silkroad/sites/silkroad/files/knowledge-bank-article/vol_IVa%20silk%20road_the%20karakhanids.pdf

Duman A. Kantarat-ü Çarhıyân: Karahanlılar Ve Gazneliler Arasında Horasan Bölgesinin Kaderini Belirleyen Savaş // Gaziantep University Journal of Social Sciences. № 12(1) Gaziantep: Gaziantep University, 2013 . S. 80-107. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/223298>

Duturaeva D. Between the Silk and Fur Roads: The Qarakhanid Diplomacy and Trade // Orientierung. Zeitschrift zur Kultur Asiens. T. 28. Gossenberg: Ostasien Verlag, 2016. s. 173-212.

[https://www.academia.edu/34511653/Between the Silk and Fur Roads The Qarakhanid Diplomacy and Trade](https://www.academia.edu/34511653/Between_the_Silk_and_Fur_Roads_The_Qarakhanid_Diplomacy_and_Trade)

Duturaeva D. Qarakhanid Envoys to Song China // Journal of Asian History. Vol. 52. № 2. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2018. pp. 179-208

Erkin E.Karahanlılar ve Uygurlar.

[https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=366663&%2FKarahanl%C4%B1lar-ve-Uygurlar-%2F-Dr.-Erkin-Emet-](https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=366663&%2FKarahanl%C4%B1lar-ve-Uygurlar-%2F-Dr.-Erkin-Emet-Genç,R;Karahanlılar,Tarihi)

Genç,R;Karahanlılar,Tarihi.

<https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=366659&%2FKarahanl%C4%B1lar-Tarihi-%2F-Prof.-Dr.-Re%C5%9Fat-Gen%C3%A7>

Genç R. Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar). İstanbul: Tifdruk Matbaası, 1981. 372 s.

Golden P. B. The Karakhanids and Early Islam // The Cambridge History of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. pp. 343-370.

Gorâcheva V. À propos de deux capitales du kaghanat karakhanide// Cahiers d'Asie Centrale. 9 : Études karakhanides. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 2001. P. 91-114.

<https://journals.openedition.org/asiacentrale/621>

Kočnev B. Histoire de 'Ali Tegin, souverain qarakhanide de Boukhara (XIe siècle), vue à travers les monnaies // Cahiers d'Asie Centrale. 5/6 : Boukhara-la-Noble. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 1998. P. 19-36. <https://journals.openedition.org/asiacentrale/529>

Kočnev B. Les frontières du royaume des Karakhanides // Cahiers d'Asie Centrale. 9 : Études karakhanides. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale, 2001. P.41-48 <https://journals.openedition.org/asiacentrale/617>

Kočnev B. La chronologie et la généalogie des Karakhanides du point de vue de la numismatique // Cahiers d'Asie Centrale. 9 : Études karakhanides. Paris: l'Institut Français d'Études sur l'Asie centrale , 2001. P. 49-75 <https://journals.openedition.org/asiacentrale/618>

Paul J. The Karakhanids // The Turks. Vol. 2. Ankara: : Yeni Türkiye Yayınları, 2002. P. 71-78

Pritsak O. Von den Karluk zu den Karachaniden // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. V. 101, n. f. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 1951. S. 270–300

Pritsak O. Die Karachaniden // Der Islam. Band. 31. Berlin: De Gruyter, 1953-1954. S. 16-68

Rəyçi:

**Qırğızıstan Milli Universiteti
t.e.d., prof. Tınçtıkbek Çoroteqin**

UOT: 94(479.24)

CƏNUBİ QAFQAZIN ETNİK-MİLLİ MÜNAQİŞƏLƏRİNİN TARİXİ KÖKLƏRİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR

Şubay Nuruzadə
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
shubay.nuruzade@gmail.com
[Orcid: 0009-0008-9203-588X](https://orcid.org/0009-0008-9203-588X)

Xülasə

Məqalədə tarixin müəyyən mərhələlərində ermənilərin Cənubi Qafqaz regionunda sistemli şəkildə yerləşdirilməsi, “Böyük Ermənistan” - “dənizdən-dənizə” dövlət yaratmaq naminə separatçı və terrorçu qrupların hazırlanmağa başlaması ardıcıl şəkildə araşdırılır, ermənilərin bu mürtəce siyasətinin tarixi kökləri xronoloji, ardıcıl araşdırmaya əsaslanaraq problemə obyektiv münasibət bildirir. Məqalədə ərəb xilafətinin yaranması zamanı ərəb-erməni əlaqələrinin qurulmasından, ermənilərin Cənubi Qafqaza dəvət edilməsindən, ermənilərlə Cənubi Qafqazın regional dövlətləri arasında gizli əlaqələrin yaradılmasından, erməni missionerlərinin görüşündən də bəhs edilir. 1701-ci ildə I Pyotr ilə İrandan 40 min erməni ailəsinin, Osmanlı İmperiyasından isə 84 min erməni ailəsinin sonda Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi XVIII-XIX əsrin birinci yarısı, Birinci Dünya Müharibəsi illərində Antanta və Üçlü Alyans blokları dövlətləri arasında ziddiyyətlərin antaqonizmə çevrilməsində “erməni amili”nin rolu haqqında, 1923-cü ildə qaldırılan “erməni məsələsi” haqqında- 1953-cü il, XX əsrin 80-ci illərində Cənubi Qafqazda etnik, milli münaqişələrin yeni mərhələsi, Dağlıq Qarabağın işğalının başa çatması haqqında Ermənistan Silahlı Qüvvələri, gürcü-abxaz münaqişəsinin silahlı toqquşmalara və müharibəyə çevrilməsi, 1994-cü il mayın 12-14-də Moskvada atəşkəs sazişinin imzalanması haqqında. Gürcü-abxaz münaqişəsi zamanı (1918-1995) 495 silahlı toqquşma baş verib. 80-90-cı illərdə tədricən baş verən və müharibəyə çevrilən etnik münaqişələrin transformasiyası nəticəsində. XX əsrdə Cənubi Qafqazda Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasına hərbi təcavüzü nəticəsində 30 min insan həlak olub. Və təxmini məlumatlara görə, gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişəsinin müharibəyə çevrilməsi nəticəsində (2008-ci ilin avqust ayına qədər) 12 min gürcü, 3500 abxaz, 2700 osetin həlak olub. Nəhayət, 1992-ci il Daqomıs müqaviləsi kimi Cənubi Qafqazda qısa fasilələrdən sonra davam edən bu uzun müharibələri dayandırmaq. 1994-cü il mayın 14-də Moskvada atəşkəs rejiminin yaradılması haqqında Saziş bağlandı. BMT-nin 400-dən çox hərbi və mülki şəxsi Zuqdidı, Qali və Yuxarı Kadorda yerləşdirilmişdi. Bütün hadisələrin gedişi göstərdi ki, Gürcüstan Respublikasının bu probleminə ABŞ, Fransa və Rusiyanın münasibəti nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlidir. 26 avqust 2008-ci ildə Rusiya Federasiyası Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini rəsmən tanıdı. Beləliklə, rəsmi Rusiya da dolayısı ilə Dağlıq Qarabağdakı erməni separatçı rejiminin təcavüzkar siyasətinə haqq qazandırır. Obyektiv təhlilimiz onu deməyə əsas verir ki, beynəlxalq ictimaiyyət ATƏT-in Minsk qrupunun üzvü olan dövlətlərin fəaliyyətsizliyini tanınmalıdır. Cənubi Qafqazda mövcud olan etnik və milli münaqişələr müasir dünyanın tələblərinə uyğun tənzimlənməli və aradan qaldırılmalıdır.

Açar sözlər: Məqsədli miqrasiya, Azərbaycan, Gürcüstan, seperatizm, zorakılıq, terrorizm, seperatizmin ideoloji mənbələri.

HISTORICAL ROOTS OF ETHNIC-NATIONAL CONFLICTS OF THE SOUTH CAUCASUS AND CURRENT PROBLEMS IN MODERN TIMES

Shubay Nuruzade
Doctor of philosophy in history, Ass. professor
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan

Summary

The article examines the planned settlement of Armenians in the South Caucasus at certain stages of history, the parallel preparation of separatist and terrorist groups for the creation of a "Greater Armenia" state from sea to sea, and the historical roots of this reactionary policy attitude is expressed. At the same time, relations with the Arabs in the process of Caliphate formation since the Middle Ages, their invitation to the South Caucasus, secret relations with the regional states of the South Caucasus, meetings of Armenian missionaries with Peter I, in the first half of XVIII. The resettlement of Armenian families from Turkey, the Armenian factor in the antagonism of the conflict between the "Union of Three" and the "Entente Bloc" during World War I, and finally the exaggeration of the so-called "Armenian issue". The entry of a new stage of ethnic and national conflicts in the Caucasus, the end of the occupation of the Armenian Armed Forces in Nagorno-Karabakh, the transformation of the Georgian-Abkhaz conflict into a war without armed conflict, and finally the exploring and objective analysis of the ceasefire agreement signing in Moscow on May 12-14, 1994 is discussed. At the same time, the UN Security Council adopted six resolutions on the conflict in Georgia and four on the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh. Research has further clarified, that the South Caucasus has become a significant geopolitical platform, drawing the priority interests of various major powers. Consequently, in some instances, small, localized conflicts have escalated into major wars. The "Security Pact in the South Caucasus" was facilitated by the ceasefire agreement signed by Azerbaijan and Armenia on May 16, 1994, under the Bishkek Protocol. Notably, countries with geopolitical interests in the South Caucasus have shown varied reactions to these proposals: Russia has supported of Armenian stance, while the USA and European countries have positively evaluated the initiatives of Azerbaijan, Armenia, and Georgia. Furthermore, Turkey, Georgia, and Azerbaijan signed the "Pact of Security and Stability in the Caucasus" in Tbilisi in January 2020. With the escalation of separatism in the South Caucasus into large-scale warfare, Russian President Boris Yeltsin issued a decree in early 1993 banning arms sales to conflict zones. It should be noted, that earlier, on May 15, 1992, during a meeting of the CIS heads of state in the Uzbek capital of Tashkent, an agreement was reached on the principles and rules for fulfilling the "Treaty on Conventional Armed Forces." A) Thus, the article analyzes the political significance of the military victory achieved in Karabakh II wars from a modern perspective and objectively addresses the discussions held on an international scale.

Key words: South Caucasus, Karabakh, Iran, Moscow

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ ЭТНО-НАЦИОНАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ ЮЖНОГО КАВКАЗА И ПРОБЛЕМЫ, СУЩЕСТВУЮЩИЕ В НАШЕ ВРЕМЯ

Шубай Нурузаде
Доктор философии по истории, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
Баку, Азербайджан

Резюме

В статье последовательно исследуется планомерное размещение армян в южнокавказском регионе на определенных этапах истории, начало подготовки сепаратистских и террористических групп во имя создания «Великой Армении» - государства «от моря до моря», рассматриваются исторические корни этой реакционной политики армян, на основе хронологического, последовательного исследования выражается объективное отношение к проблеме. В статье говорится также об установлении арабо-армянских связей в эпоху формирования Арабского Халифата, о приглашении армян на Южный Кавказ, о создании тайных связей армян с региональными государствами Южного Кавказа, о встрече армянских миссионеров с Петром I в 1701 году, о переселении 40 тысяч армянских семей из Ирана и 84 тысяч армянских семей из Османской империи на территорию Азербайджана в конце XVIII-первой половине XIX вв., о роли «армянского фактора» в превращении противоречий между государствами блоков «Антанта» и «Тройственный Союз» в антагонизм в годы I Мировой войны, об «армянском вопросе», поднятом в 1923-1953 гг., о новом этапе этнических, национальных конфликтов в 80-х годах XX столетия на Южном Кавказе, о завершении завоевания Нагорного Карабаха Вооруженными Силами Армении, о превращении грузино-абхазского конфликта в вооруженные столкновения и войну, о подписании

в Москве 12-14 мая 1994 года соглашения о прекращении огня. В годы грузино-абхазского конфликта (1918-1995 гг.) произошло 495 вооруженных столкновений. В результате превращения этнических конфликтов, поэтапно происходивших и превратившихся в войну в 80-90-ых гг. XX столетия на Южном Кавказе, военной агрессии Вооруженных Сил Армении в отношении Азербайджанской Республики погибло 30 тысяч человек. А по приблизительным данным в результате превращения грузино-абхазского и грузино-осетинского конфликта в войну (до августа 2008 г.) погибло 12 тысяч грузин, 3 5 00 абхазов, 2700 осетин. Наконец, для приостановления этих длительных войн, продолжавшихся на Южном Кавказе после кратковременных перерывов, в качестве Дагомысского соглашения 1992 года. 14 мая 1994 г. в Москве было заключено Соглашение об установлении режима приостановления огня. В Зугдиди, Гали, Верхнем Кадоре были размещены более 400 военных и гражданских лиц ООН. Ход всех событий показал, что отношение к этой проблеме Республики Грузия США, Франции и России заметно отличаются. 26 августа 2008 года Российская Федерация официально признала независимость Абхазии и Южной Осетии. Таким образом, официальная Россия косвенно оправдала также завоевательную политику армянского сепаратистского режима Нагорного Карабаха. Наш объективный анализ дает нам основание утверждать, что Международное сообщество должно признать бездействие государств, входящих в Минскую группу ОБСЕ. Этнические, национальные конфликты, существующие на Южном Кавказе, следует регулировать, устранить в соответствии с требованиями современного мира.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Карабах, Иран, Москва

Aktuallıq. Müasir dövrümüzdə Cənubi Qafqaz regionunda baş verən 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılmış Qələbədən sonra Ermənistanın və onun bəzi Qərb havadarlarının yeni münaqişə ocağı yaratmaq meyllərinin tarixi köklərini araşdırmaq mövzunun aktuallığını göstərir.

Annотasiya. Məqalədə XX əsrin 80-90-cı illərində Cənubi Qafqazda etnik-milli münaqişələrin tarixi kökləri, Qarabağda erməni seperatçılarının təşkilatlanması, birinci Qarabağ müharibəsinin başlanması, gedişi və nəticəsi tədqiq olunur, ümumiləşmələr aparılır, ATƏT-in Minski qrupuna daxil olan dövlətlərin müşahidəçilik fəaliyyətinə tənqidi yanaşılır. Plana uyğun olaraq Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə tarixi faktlarla müasir baxımdan münasibət bildirilir, gürcü-abxaz münaqişəsi araşdırılır, Abxaziyanın, Cənubi Osetiyanın Rusiyanın tabeliyini qəbul etməsi, Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün pozulması obyektivcəsinə təhlil edilir və münaqişənin müasir tələblərə uyğun tənzimlənməsinin elmi təhlili verilir. Bununla yanaşı II Qarabağ müharibəsinin başlanması 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsinin başlanması və gedişi araşdırılır, “Zəfər” yürüşü zamanı Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “qalib gəlmək” strategiyası və taktikasına tarixi baxımdan münasibət bildirilir.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, təsviri və qarşılaşdırılma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Cənubi Qafqaz regionu bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində istilacı imperiyaların diqqətini cəlb etmiş, Çin tarixində deyildiyi kimi dünya tarixçiləri həmin hərbi ekspansiya dövrünü “Vuruşan padşahlıqlar” dövrü adlandırmışlar [8, 57]. Cənubi Qafqaza maraqlar təkcə region dövlətləri tərəfindən deyil, həmçinin Avropadan, xüsusilə e.ə. IV-III əsrlərdə dünya dövlətlərinin Qafqaz siyasəti işğalçılıq rəqabətinə çevrilmişdi. E.ə 336-cı ildən 323-cü ilə qədər Makedoniyalı İsgəndərin talançı yürüşləri Cənubi Qafqazda da işğalçılıq izləri qoydu. Yunan-İran müharibələri zamanı Cənubi Qafqaz da müharibə meydanına çevrilmiş regionlardan idi. Bununla yanaşı e.ə IV əsrin sonu - III əsrin əvvəllərində Albaniya dövlətinin yaradılması region dövlətlərində siyasi qısqanclığı bir qədər də artırmışdı. Nəhayət, 262-ci ildə Albaniya Sasanilərdən asılı vəziyyətə düşdü. Tarixin bu dönəmində Cənubi Qafqazda gedən proseslərdən bəhrələnen ermənilər Fərat çayı boyu köçəri yaşadıqları ərazilərdən Cənubi Qafqazın Qərb ərazilərinə gələrək yüksəkliklərdə məskunlaşmağa başladılar. Özlərinə strateji mövqe seçməklə münbit torpaqlarda, bol su mənbəyi olan yerlərdə, geniş çəmənliklərdə və otlaplarda məskunlaşaraq köçəri həyat tərzindən oturaq həyat tərzinə keçdilər. Beləliklə, Cənubi Qafqazın dağlıq ərazilərində məskunlaşan ermənilər bu regiona özləri ilə bərabər hiyləgərlik, tərribatçılıq, qonşu xalqlarla düşmənçilik, riyakarlıq, nankorluq və digər mürtəce xüsusiyyətləri də gətirdilər, qonşu xalqların torpaqlarına göz dikdilər, özlərini bu torpaqların sahibi kimi apardılar. Cənubi Qafqazda etnik-milli münaqişə ocaqlarının

yaradılması problemini müasir baxımdan araşdırarkən bir daha belə qənaətə gəlmək olur ki, əksər münaqişələrin törədilməsində erməni kilsəsinin və erməni missonerlərinin bilavasitə rolu olmuşdur. Erməni kilsəsi “Böyük Ermənistan” ideyasını formalaşdırmaqla yanaşı onun reallaşdırılmasında əsas təşkilatçı idi. Yunan coğrafiyaşünası Strabon ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşmaları haqqında həmişə olduğu kimi mükəmməl məlumat verərək yazırdı ki, “onlar (ermənilər-Ş.N) Kaspiananı, Favnitidunu, Boseronedununu, iberlərdən isə Pariazara yüksəkliklərini, Xorzenununu və Qaqarenanını işğal edib ələ keçirmişlər ki, bu ərazilər də Kür çayının o biri sahilində yerləşirdi” [8, 13]. Ermənilərin Cənubi Qafqaz regionunda yerləşmələri, Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarında məskunlaşdırılmaları strateji mahiyyət kəsb etməklə planlı şəkildə həyata keçirilirdi ki, burada da çar Rusiyası amili mühüm rol oynayırdı.

Ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsinin siyasi-strateji mahiyyəti ondan ibarət idi ki, əvvəla say tərkibinə görə regionda azərbaycanlılar aborgen xalq kimi çoxluq təşkil etməklə qonşu Türkiyə ilə münasibət məsələsində daha yaxın olmaqla yanaşı həmçinin qan qohumluğunun mövcudluğu, əlbəttə, digər region dövlətlərini narahat etməyə bilməzdi. Bununla yanaşı Cənubi Qafqazda islam faktorunun tədricən genişlənməsi də narahatlıq formalaşdıran amillərdən idi. Məhz bu səbəbdən Gürcüstanda 500 min nəfərə qədər azərbaycanlının yaşaması, Türkiyənin Cənubi Qafqazda strateji mövqelərinin sarsıtılması strategiyasının reallaşdırılması məqsədilə erməni faktoru Cənubi Qafqazda türk mənşəli xalqların birliyinin pərakəndəliyinə nail olunması üçün ən əlverişli amil və vasitə ola bilərdi. Gürcüstanın Cavaxeti, Axalkələk və digər bölgələrində yerləşdirilmiş ermənilər gürcülərlə azərbaycanlılar arasında nifaq salmaq məqsədilə Gürcüstanın idarəçilik orqanlarına tez-tez danoslar yazır və onları elmi əsası olmayan ideyalarla inandırmağa çalışırdılar ki, guya “Gürcüstandakı türk mənşəli etnonimlər xristianlığa yaraşmır və onları dəyişdirmək lazımdır”. Çox təəssüflər olsun ki, ermənilər bəzən belə mürtəcə əməllərini həyata keçirə bilirdilər. Xatırladılması vacib olardı ki, görkəmli filoloq alim V.İsrafilovun tədqiqatlarına istinadən deyə bilərik ki, “Borçalı” sözü ehtimala görə “Boruçala”, “Borçala”, “Boşçala” söz birləşmələrindən yox, bu torpağın ilk sakinləri və sahibləri Barsıllar - Boracoğluların qarapapaq türklərinin adından götürülmüşdür. Onlar oğuz, qıpçaq, tərəkəmə, yörük adları ilə Borçalının əzəli tarixinin yaddaşına həkk olmuşlar. Beləliklə, Tiflisdən Cənub tərəfdə yerləşən Borçalıda da münaqişə ocağı yaratmağı qarşılıqlı məqsəd qoymaqla Gürcüstanda münaqişə coğrafiyasını genişləndirmək və Cənubi Qafqazı etnik-milli münaqişələri gərginləşdirmək siyasəti yürüdürlər. Lakin X.Ariyanın belə mürtəcə xarakterli missiyası uzun sürmədi. O Dərbənd yaxınlığında baş verən döyüşlərin birində öldürüldü. Ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşdırılmasının intensivləşdirilməsi ilə erməni missonerlərinin təbliğat briqadalarının çarizmin Qafqaz siyasətinə bəzək-düzək vuraraq, İranda, Türkiyədə, Rusiyada fəal təbliğat işi aparmalarına şərait yaradırdı. Məhz bu siyasətin nəticəsi idi ki, 1813-cü il Gülüstan, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinin bağlanmasından sonra İrandan 40 min, Türkiyədən isə 84 min erməni ailəsi Cənubi Qafqazın bir çox regionlarına köçürüldü. Çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində ermənilər Azərbaycanın Qarabağ, Şamaxı, Şəki, Oğuz, Qəbələ, Quba, Gəncə, Goranboy, Gülüstan və digər bölgələrində yerləşdirildi. Onlar münbit torpaqlarda yerləşdirilməklə yerli vətəndaşlardan da yüksək hüquq və imtiyazlara malik oldular. Balkanlardan və Mesopotamiyadan köçürülən ermənilər isə Gürcüstanın qərb zonalarında yerləşdirildi. Borçalıda, Axalkələkdə, Cavaxetidə, Zuqdididə, Pankisidə məskunlaşdırılmış ermənilər sonralar Gürcüstanda, Azərbaycanda və digər regionlarda gizli separatçı qruplar yaratmağa nail oldular. Onların proqramlarının başlıca mahiyyəti “Böyük Ermənistan”, “Dənizdən-dənizə” erməni dövlətinin yaradılmasından ibarət idi. Zəngəzur, Dərələyəz və Vedibasarda ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesi uzun müddət davam etmişdir. Türkiyə ərazisindən köçürülən 300 minə qədər erməni həmçinin İrəvan, Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan və Ordubadda yerləşdirilmişdi [9, 10]. Beləliklə, ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesinin sürətlənməsi yerli xalqları narahat etməyə başlamışdı. Özlərinin strateji mövqelərini gücləndirən ermənilər yerli xalqlara qarşı təxribatlar törədir, süni şəkildə münaqişələr yaratmağa çalışır, ən iyrenc mübarizə formalarından istifadə edir, hətta bu cür mürtəcə əməllərin həyata keçirilməsində erməni qadınlarının “xidmətlərindən” də bəhrələndirilirdi. Böyük gürcü mütəfəkkiri İlya Qroqorieviç Çavçavadze ermənilərin Qafqaza, xüsusilə Cənubi

Qafqaza köçürülməsini həmin dövrdə “ gələcək bələlərin, gələcək fəlakətlərin, ən başlıcası isə Qafqaz ümumi məkanının münaqişələr, müharibələr” regionuna çevrilməsinə zəmin hazırlaması kimi xəbərdarlığı böyük mütəfəkkirin uzaqgörənliyi idi. Odur ki, İ.Q.Çavçavadze hələ 1894-cü ildə Çar III Aleksandra göndərdiyi məktubda yazırdı: “Əlahəzrət, mərkəzi rus torpaqlarında ermənilərin məskunlaşmasına icazə verməyin. Onlar elə tayfadır ki, bir neçə il bu torpaqlarda yaşayandan sonra dünyaya hay-küy salaraq deyəcəklər ki, buralar bizim dədə-baba torpaqlarımızdır [1, 80]. Ermənilərin Cənubi Qafqazda məskunlaşmaları haqqında xronoloji ardıcılıqla araşdırmalar aparıldıqda Herodotun, Strabonun, Plibinin, Puşkinin, Çavçavadzenin, M.Axundovun və başqa dünya mütəfəkkirlərinin ermənilər haqqında yaratdıqları mənfi obrazlar müasir dövrdə də xarakterini, xüsusiyyətini, məntiqi mahiyyətini saxlamaqdadır. 1890-cı ildə “Daşnaksütyun”, sonralar “Qmçak”, “Krunk”, “Asala” və başqa erməni daşnak-terrorçu təşkilatları XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda bolşevik sıralarına daxil olaraq, milli-demokratik qüvvələrə qarşı Şamaxıda, Qubada, Bakıda, Lənkəranda və Azərbaycanın müxtəlif regionlarında qətlər törətdilər. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində başlanmış qətlər sovet-siyasi sisteminin bərqərar olunması milli münaqişələrin açıq formadan gizli formaya keçməsi ilə nəticələndi. SSRİ-nin qüdrətli çağlarında Cənubi Qafqazda milli münaqişələr qismən dayandırılaraq seperatçıların mürtəcə əməlləri qapalı şəraitə keçsə də, bu hal müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Lakin 1978-ci ilin may-sentyabr aylarında Abxaziyanın seperatçı qüvvələri yenidən fəallaşan zaman Dağlıq Qarabağda da erməni seperatçıları fəallaşdılar. Belə bir şəraitdə həm Azərbaycanda, həm də Gürcüstanda aparılmış araşdırmalardan məlum oldu ki, həm erməni, həm də abxaz, acar, osetin, seperatçıları daxiləki və xaricdəki antisovet qüvvələri tərəfindən idarə olunur, maliyyə dəstəyi alır və Cənubi Qafqazda etnik-milli münaqişələrin silahlı toqquşmaya, müharibəyə çevrilməsi planının reallaşmasına nail olmağı qarşısına məqsəd qoyublarmış. Odur ki, 1978-ci il hadisələri qismən həllini tapdı, amma aparılan profilaktik tədbirlər sona çatdırılmadı. Ona görə ki, SSRİ-yə qarşı hələ 1949-cu ildə Kanadada keçirilən məxfi iclasda ABŞ başda olmaqla “daxildən parçalanma” layihəsi müzakirə edilərkən Avropa dövlətlərinin və antisovet meyilli dövlətlərin rəhbərləri bu məqsədlə 1 trilyon 600 milyard vəsaitin toplanmasını öz öhdələrinə götürdüklərinə görə XX əsrin 70-ci illərində baş qaldırmış milli münaqişələrin yatırılmasında maraqlı idilər. SSRİ-nin rəhbərlərinin sıralarında xaricə işləyən, satılmış rəhbərlər də az deyildi. Hətta bu haqda M.S.Qorbaçov SSRİ-ni dağıtdıqdan sonra etiraf etmişdir ki, “ Bizim məqsədimiz kommunizmi məhv etmək idi” [9, 122]. SSRİ miqyasında, xüsusilə Cənubi Qafqazda etnik- milli münaqişələrin qapalı formadan açıq formaya keçməsi üçün sovet-siyasi sisteminin rəhbərliyində əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş və XX əsrin 70-ci illərinin axırlarında reallaşması planlaşdırılan hadisə nəhayət ki, baş verdi. 1985-ci ilin mart ayında hakimiyyəti ələ keçirən M.S.Qorbaçov “ demokratik islahatlar” pərdəsi altında nəhəng bir sistemin dağılmasına rəhbərlik etməyə başladı. Cənubi Qafqazda, Orta Asiyada, Moldovada, Baltikyanı respublikalarda “Gizli iqtisadiyyat”a rəhbərlik etmiş, dövlət əmlakını mənimsəmiş və talan etmiş, cəzaçəkmə müəssisələrində “qanuni oğru” adı almış adamlara geniş şərait yaradıldı. Xalqın vəsaiti hesabına yaradılmış kolxozların, sovxozların əmlakı ayrı-ayrı adamlar tərəfindən talandı, cəmiyyətdə hakimiyyətə qarşı süni narazılıqlar və nifrət formalaşdırıldı. Mərkəzdən idarə olunan anarxistlər mütərəqqi idarəçilik sistemini dağıtmaq, xalq ziyalılarını nüfuzdan salmaqla varlanmaq, silah-sursat toplamaq, milli regionlarda süni münaqişələri qızışdırmaq, siyasi sistemin süqutu üçün xalqı meydanlara toplamaqla seperatçılıq fəaliyyətini daha da genişləndirir, vətəndaş həmrəyliyinə pozur və vətəndaş müharibəsinin süni şəkildə yetişdirilməsinə cəhd göstərirdilər. Nəticədə M.S.Qorbaçovun dağıdıcılıq fəaliyyəti ilə B.Yeltsinin şovinist ideoloji-siyasi fəaliyyəti paralelləşmiş oldu. Mərkəzin liberallığından və müşahidəçilik taktikasından istifadə edən tərribatçılar Cənubi Qafqazda mürtəcə seperatçılıq əməllərini çəkinmədən həyata keçirməyə başladılar. 1987-ci ildə müasir Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilməyə başlandı. Az bir müddətdə 240 min nəfərdən artıq azərbaycanlı Ermənistan adlandırılan Qərbi Azərbaycandan qovularaq doğma vətənlərindən didərgin salındı. Ermənistanda etnik təmizləmə mürtəcə siyasəti başa çatdırıldıqdan sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində erməni mənşəli seperatçılar Ermənistana birləşmək haqqında xalq arasında antiazərbaycan təbliğatını gücləndirən

vasitələrə əl atır, seperatçıların vərəqlərini yayır, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamağa çağırışlar edir, vətəndaş itaətsizliyini nümayiş etdirir, xalqlar arasında süni düşmənçiliyə zəmin hazırlayırdılar. 1988-ci il fevralın 8-də ermənilərin “Daşnak”, “Qmçak”, “Asala” və digər terrorçu, seperatçı təşkilatlarının liderləri, o cümlədən Z.Balayan, S.Ohanyan, S.Sarkisyan, R.Köçəryan və başqaları Xankəndində (Stepanakertdə) əhalini etiraz nümayişinə topladılar. Seperatçı ermənilər əhalinin əksəriyyətini mitinqə qorxudaraq gətirmiş, mitinqdə iştirak etməkdən imtina edənlərin isə evləri yandırılmış, qızları, qadınları girov götürülmüş, erməni silahlı dəstələrinə “xidmət” göstərmək üçün həmin dəstələr meşələrdə və dağlıq ərazilərdə zorla yerləşdirilmişdi. Dağlıq Qarabağda törədilən erməni terroru, seperatçıların Azərbaycan hakimiyyətinə qarşı ixtişaşları və təxribatları M.Qorbaçovu heç də narahat etmədiyinə görə tədricən region terrorçuluq, seperatçılıq əməllərindən silahlı toqquşmalara keçməkdə idi. Mərkəzin Dağlıq Qarabağda gedən proseslərə biganə qalması, ermənilərin gündən-günə daha da silahlanması, azərbaycanlılardan isə hətta ov tüfənglərinin də yığılması M.Qorbaçovun ermənipərəst mövqeyini açıq şəkildə göstərməkdə idi. Ermənistanda ermənilərin etnik təmizləmə siyasəti başa çatdıqdan sonra Dağlıq Qarabağda erməni silahlı birləşmələrinin Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Şuşada silahlı təxribatları açıq xarakter aldı. M.Qorbaçovun liberallığını görən seperatçılar Gürcüstanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı açıq şəkildə çıxmağa başladılar. Beləliklə, Cənubi Qafqazın digər bir respublikasında, yəni Gürcüstanda XX əsrin 50-ci illərindən etibarən gürcü-abxaz, gürcü-Cənubi Osetiya, gürcü-acar və digər etnik- milli münaqişələrin fəsadları mərhələ-mərhələ genişlənməyə başladı. Hələ 1987-ci ildə Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı ermənilər tərəfindən başlanmış etnik təmizləmə siyasətinə bənzəyən seperatçı əməllər Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya, Acariya vilayətlərində də başlandı. 1989-cu il martın 18-də Lixna qurultayında 30 min adam Gürcüstanın tərkibindən çıxaraq müttəfiq respublikaların malik olduğu statusun onlara da şamil edilməsini irəli sürdülər. Nəhayət ki, Cənubi Qafqazın digər bir respublikasında da seperatçı ünsürlər süni münaqişə ocağı yaratdılar. 1989-cu ilin iyul ayında Abxaziyada mütərəqqi fikirli ziyalıların təşəbbüsü ilə siyasi diskussiyalar aparıldı. Lakin Abxaziya Ali Sovetində keçirilən müzakirələr zamanı seperatçılar və digər siyasi qüvvələr arasında qütbləşmələr baş verdi. Seperatçıların bir qismi Gürcüstanın tərkibindən siyasi yolla çıxmaq, digər qüvvələr isə silahlı yolla problemin həllini tələb edirdilər, abxazların danışıq prosesi başa çatmamış 1989-cu il iyulun 15-16-da gürcü-abxaz döyüş cəbhələrində qanlı toqquşmalar baş verdi. Abxaziya tərəfdən 16 nəfər həlak oldu. Bu regionda etnik-milli münaqişələrin daha da gərginləşməsini, xüsusilə Cavaxetidə ermənilərin, Abxaziyada abxazların, Cənubi Osetiyada osetinlərin, həmçinin açarların və digər seperatçı qüvvələrin daha da fəallaşmalarını nəzərə alaraq Gürcüstan hökuməti, xüsusilə dövlət rəhbəri Z.Qamsaxurdiya Moskvanın passiv müşahidəçilik mövqeyini tənqid atəşinə tutdu. Eyni zamanda 1990-cı il noyabrın 16-da Gürcüstanda abxazların, açarların və osetinlərin bir neçə gizli təşkilatlarının fəaliyyəti, o cümlədən “Adaemon Nikos” (xalqın sözü) seperatçı təşkilatın fəaliyyəti dayandırıldı. Bu məcburi tədbirlə yanaşı Gürcüstanda seperatizmin hərbi-siyasi mərkəzinə çevrilmiş muxtar qurumlar da ləğv edildi. Bu tədbir əslində zəruri tədbir idi. Ona görə ki, dövlət içərisində dövlət yaratmaq, dövlətin ərazi bütövlüyünü, iqtisadi və siyasi birliyinin qarşısını almaq üçün atılan ən cəsarətli addımlardan biri idi. Dövlətin ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq naminə Gürcüstan hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də Milli Qvardiyanın yaradılması idi. Belə ki, hələ 1990-cı il dekabrın 9-da SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin qoşunları Gürcüstana yeridilsə də, milli münaqişə regionlarında münaqişənin aradan qaldırılmasında heç bir iş görülməməsi, seperatçıların silah-sursatla təchiz edilmələrinin davam etdirilməsi Gürcüstan rəhbərliyini müəyyən tədbirlər görməyə vadar etmişdi.

Gürcüstanda etnik-milli münaqişələrin silahlı toqquşmalara, geniş əhatəli hərbi əməliyyatlara səbəb olmasını nəzərə alaraq 3 sentyabr 1992-ci ildə Moskvada Gürcüstandakı münaqişələrin tənzimlənməsi və atəşkəsə nail olmaq üçün məsələ müzakirə edildi. Lakin Moskva danışıqları ilkin mərhələdə ümidverici olsa da, döyüşlərin davam etməsini müşahidə edən BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası problemlə əlaqədar olaraq 27 iyul 1993-cü ildə 849 №-li qətnamə, 1993-cü ildə 854, 858, 876, 881 və 892 №-li qətnamələr qəbul edilmişdir [12, 157]. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının Gürcüstandakı etnik qrupların seperatçılığın və müharibənin şiddətlənməsinin qarşısının alınmasına istiqamətləndirilmiş 6 qətnaməsi, Ermənistanın

Azərbaycana qarşı apardığı işğalçılıq siyasəti, 1.000000-dan artıq azərbaycanlının vətəninə, tarixi torpaqlarından qaçqın düşməsinə təsdiq edən 4 qətnamənin qəbul edilməsindən 27 il ötməsinə baxmayaraq, təəssüflər olsun ki, nə BMT-ni, nə də beynəlxalq təşkilatları narahat edir. Məhz bu səbəbdən Cənubi Qafqazda milli münaqişələr hələ öz həllini tapa bilmir. BMT-nin 1992-1999-cu illəri əhatə edən rəsmi hesabatında Cənubi Qafqazda, xüsusilə gürcü-abxaz milli münaqişə probleminə dair 36 dəfə müzakirə keçirilmiş, 36 qətnamə və qərar qəbul edilmiş, protokollaşdırılmış müraciətlər MDB dövlət başçılarına göndərilmişdir. Düzdür MDB sülhməramlı qüvvələrinin münaqişə bölgələrində yerləşdirilməsi haqqında 15 aprel 1994-cü ildə MDB başçılarının Məsləhət Şurasının Soçi müraciəti, 6 dekabr 1994-cü il Budapeşt sammiti və BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının 1995-ci il 971 №-li qətnaməsi Cənubi Qafqazda atəşkəsə nail olmaq, onu qismən azaltmaq üçün mahiyyət etibarilə mütərəqqi xarakter daşıyır, amma problem hələ də həll olunmamış qalmaqdadır. Bu qloballaşmış problemin mövcudluğu Cənubi Qafqazda iqtisadi, siyasi tərəqqini ləngidir, dünyaya inteqrasiyanın qarşısını alır, dünyadan təcrid amilini uzun müddətdir ki, regionda saxlayır, bəşəri ideyaların Cənubi Qafqaza və Cənubi Qafqazdan isə dünyaya idxal edilməsinin qarşısını alır.

Cənubi Qafqazda XX əsrin 80-90-cı illərində baş verən Ermənistan - Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı insan qırğını, dağıntılar və ziyanlar haqqında əsaslı faktları təqdim etdiyimiz zaman əsil obyektivlik bir daha sübut olunur. Məsələn, 1988-1994-cü illərdə Ermənistanın Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycana qarşı işğala başladığı zamandan 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs razılaşmasının əldə edildiyi dövrə qədər 150.000 yaşayış evi, 900 yaşayış məntəqəsi, 7 min ictimai bina, 1025 məktəb, 855 uşaq bağçası, 695 xəstəxana, 927 kitabxana, 40.000 muzey erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış, Azərbaycanın işğala məruz qalmış əraziləri xarabalığa çevrilmiş, beynəlxalq nəzarətdən uzaq düşmüş, Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlar narkotik maddələrin əkilməsi və dövriyyəsi coğrafiyasına daxil olmuşdu.

Bununla yanaşı işğal altına düşmüş Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların ərazilərində antik dövrə aid Azərbaycan tarixi abidələrindən 701 YUNESKO-nun qeydiyyatına düşmüş tarixi abidə ya məhv edilmiş, ya da erməniləşdirilmişdi. Bunlarla bərabər Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycanın tarixi torpaqlarında 57 məscid, 125 alban məbədi, 58 qədim arxeoloji insan məskənləri, 26 qala və qala divarları, 598 rabitə obyektləri, 2398 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, 5198 km avtomobil yolları, 286 km dəniz yolları, 348 körpü, 7568 km su xətləri dağıdılaraq və sökülərək materiallar Ermənistan qənimət kimi aparılmışdır. Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətinin tərkibində qarətçilik, talançılıq, qadınları, uşaqları girov götürərək təsərrüfatda işlətmək, insan alveri şəbəkəsinə qoşularaq bu çirkin əməllərini həyata keçirməkdən ibarət olmuşdu. Məsələn, ermənilər işğal etdiyi ərazilərdə ən çox qaz, elektrik, evlərin damlarına vurulmuş paslanmayan dəmirlər, qəbirüstü abidələrin qarət edilməsinə diqqət verirdilər. Onlar bu məqsədlə Azərbaycanın işğala məruz qalmış ərazilərində 2.000 km qaz xətləri, 76940 km elektrik xətti, 262.000 ha meşələr, 645500 ha əkin sahəsi, 163 faydalı qazıntı yatağı, 152 təbiət abidəsi, 7 təbii göl, 29 suvarma sistemi, 224 (631 mln. kub metr) su anbarı ələ keçirmişdilər. Eyni zamanda Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən Ermənistanın işğalı nəticəsində 1992-ci ilin aprel ayından etibarən 1994-cü ilin may ayınadək 560 min nəfər azərbaycanlı işğal edilmiş rayonları tərk etmək məcburiyyətində qalaraq qaçqın həyatı yaşamağa məhkum edildi. Beləliklə, Ermənistandan qaçqın düşmüş azərbaycanlıların sayı 200.000, işğal edilmiş ərazilərdən məcburi köçkünlərin sayı 716.000 nəfərə, Ermənistanla sərhəd ərazilərdən köçürülən azərbaycanlıların sayı 110.612 nəfərə çatmışdı. Statistik məlumatlardan aydın olur ki, Ermənistan təcavüzü nəticəsində Azərbaycan tərəfdən həlak olanların sayı 20.000, əlil olanların sayı 50.000, itkin düşənlərin sayı isə 7000 nəfərə qədər olmuşdu. Ermənistan Dağlıq Qarabağın işğalını başa çatdırdıqdan sonra qədim Azərbaycan torpaqlarına, xüsusilə Dağlıq Qarabağa, Kəlbəcərə, Laçına, Qubadlıya, Zəngilana Livandan, Suriyadan, İraqdan erməniləri dəvət edərək məskunlaşdırmışdı. Təqribi hesablamalara görə Dağlıq Qarabağda və ona bitişik qonşu rayonlarda Ermənistanın xaricdən gətirib məskunlaşdırdığı adamların sayı 70 minə qədərdir. Kəlbəcərin İstisuyu erməni suyu adı altında Avropa və Şərqi ölkələrinə satılır. Cənubi Qafqazın etnik-millî münaqişələrə, silahlı toqquşmalara və müharibələrə cəlb olunmuş Gürcüstan respublikası da XX

əsrin 80-ci illərindən etibarən süni yaradılmış problemlə üz-üzə qalmaqdadır. Belə ki, həm Azərbaycana, həm də Gürcüstana qarşı hazırlanmış “Parçala, hökm et” siyasəti nəticəsində Abxaziya seperatçıları ilə bərabər Cənubi Osetiya seperatçıları Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü pozaraq Rusiyanın qəyyumluğuna keçdilər. Problemin obyektivcəsinə araşdırılması müasir dövrün qloballaşmış problem kimi hələ də aktualdır. Gürcü-abxaz münaqişəsinin tarixi köklərini xronoloji ardıcılıqla araşdırarkən olduqca maraqlı faktlar ortaya çıxır. Belə ki, 1918-ci ildən 1995-ci ilədək 9 dəfə gürcü-abxaz münaqişəsi baş vermişdir ki, yalnız 1939-cu il və 1968-ci illərdə münaqişə qismən uzun müddət dayandırılmışdır. Münaqişə illərində, yəni 1918-1995-ci illər ərzində 495 silahlı toqquşma baş vermişdir. XX əsrin 80-90-cı illərində Cənubi Qafqazda baş verən və mərhələ-mərhələ davam edən münaqişələrin müharibəyə çevrilməsi nəticəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzü nəticəsində 30 min nəfər, gürcü-abxaz və gürcü-osetin münaqişəsinin müharibəyə çevrilməsində gürcülər tərəfindən qeyri-dəqiq məlumatlara görə 2008-ci il avqust döyüşünə qədər 12 min nəfər, abxazlardan 3500 nəfər, osetinlərdən isə 2700 nəfər insan həlak olmuşdu. Nəhayət, Cənubi Qafqazda uzunmüddətli və fasilələrlə davam edən müharibələrin dayandırılması üçün 1992-ci il Doqomiski razılaşmasının davamı olaraq 1994-cü il mayın 14-də Moskvada Atəşkəs haqqında razılaşma imzalandı. Züqdidədə, Qalidə, Yuxarı Kadorda BMT-nin 400 nəfərdən artıq hərbi və mülki nümayəndələri yerləşdirildi. Sonralar, yəni 2008-ci il avqustun 10-da BMT-nin Baş Katibi Pan Qi Munun Gürcüstanda gürcü-abxaz, gürcü-osetin və digər münaqişə tərəflərinə müraciəti oldu. Bütün hadisələrin gedişi göstərdi ki, ABŞ-ın, Fransanın və Rusiyanın problemə aid mövqe və münasibətləri fərqlidir. 26 avqust 2008-ci il tarixində Rusiyanın Abxaziyanın və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıması Dağlıq Qarabağda da seperatçı rejimin işğalçılıq siyasətinə dolayı yolla bəraət qazandırmış oldu. Aparılmış obyektiv təhlillər deməyə əsas verir ki, ATƏT-in Minsk Qrupuna daxil olan dövlətlərin fəaliyyətsizliyi beynəlxalq səviyyədə tanınmalıdır. Cənubi Qafqazda mövcud olan etnik-millî münaqişələrin nizama salınması sərhdələrin tarixi bölgülərə uyğun bərqərar edilməsi müasir dünyanın tələblərinə uyğun tənzimlənməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qarabağı 30 illik işğaldan azad etməkdə Cənubi Qafqazın Azərbaycan ölkəsini BMT-nin dörd qətnaməsinə uyğun olaraq stabil regiona çevirdi. Ümumqafqaz evinin yaradılması uğrunda tarixi bir missiyanı yerinə yetirdi. Ümidvarıq ki, yaxın gələcəkdə Cənubi Qafqazın hər bir guşəsində sülh, əmin-amanlıq ideyaları zəfər çalacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Çavçavadze İ.Q. “Erməni alimləri və fəryad edən daşlar”. Bakı, 1995, 30 s.
2. Кавказский узел: М., 10.10.2006.
3. Мялго К.Т.Россия и последние войны XX века. М., «Веце». 2002 г. 171 с.
4. Зверев А. Этнические конфликт в Грузии. 1989-1994 гг. М.,1996. 193 с.
5. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1638-1828 dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Bakı, Regionların ictimai birliyi, 2009, 512 s.
6. Musayev D. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımının tarixi kökləri. Ermənistanın işğalçı siyasətinin iflası (Məqalələr toplusu). Bakı, 2019, s 10-13.
7. Nuruzadə Ş.C. Cənubi Qafqazda etnik-millî münaqişələrin tarixi kökləri. Filologiya məsələlərinə dair tarixi toplusu. №1. Bakı, 2000.s. 57-58.
8. Nuruzadə Ş.C. Sovet siyasi sisteminin süqutundan sonra Cənubi Qafqazda millî münaqişələrin daha da gərginləşməsi. ADPU-nun nəşri. Humanitar pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası № 1-2. Bakı, 1991, s. 122-131.
9. Nuruzadə Ş.C. SSRİ-də sosial-iqtisadi, siyasi böhranın son həddə çatması və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılmasının obyektiv və subyektiv mahiyyəti (XX əsrin 90-cı illəri. Bakı Avrasiya

Universiteti. “Sivilizasiya”, cild 6, №2. Bakı, 2017 (34). s, 158-166.

10. Nuruzadə Ş.C. Cənubi Qafqazda seperatizmin milli münaqişə mərhələsinə daxil olmasının obyektiv və subyektiv səbəbləri. ADPU-nun Xəbərləri, Bakı, 2009. s, 100-107.

11. Смум Д. Образ войны в 1990 годы. М., 1997, 157 с.

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
t.e.d., prof. Anar İsgəndərli

MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT

UOT: 5704.01

NİZAMİ "XƏMSƏ"Sİ MUSIQİMİZİN UCALIQ ZİRVƏSİ QARA QARAYEVİN YARADICILIĞINDA

Yeganə İsmayılova
Filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti
Bakı, Azərbaycan
E-mail: yegane-n@mail.ru
Orcid: 000-0003-3836-2229

Xülasə

Q. Qarayev musiqimizin elə bir ucalıq zirvəsidir ki, ziyası illəri, qərinələri, əsrləri adlayır, gələcək nəsillərin də yollarına nur səpələyir. Milli iftixarımız olan görkəmli musiqiçi və ictimai xadim Qara Qarayev zəmanəmizin elə dahi bəstəkarlarından, parlaq simalarındandır ki, onun istedad və sənətkarlıq xüsusiyyətləri müasir dünya musiqi sənətinin inkişaf yollarını müəyyənləşdirir. O, Azərbaycan musiqisini elə inkişaf mərhələsinə yüksəltmişdir ki, milli gerçəklik həddlərindən çox-çox kənara çıxa bilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 17 oktyabr Sərəncamı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi, böyük bəstəkar, tanınmış alim-pedaqoq və ictimai xadim, SSRİ Xalq Artisti, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, SSRİ və Azərbaycan Dövlət mükafatları laureatı, akademik Qara Qarayevin anadan olmasının 100 illik yubileyi qeyd olunur. TÜRKSÖY-un qərarı ilə 2018-ci il Qara Qarayev ili elan olunub. Artıq bu çərçivədə böyük işlər görülməkdədir. 2018-ci il fevralın 14-də Ankarada, TÜRKSÖY-un iqamətgahında "Qara Qarayev ili"nin açılış mərasimi keçirilmişdir. XX əsr musiqi mədəniyyətimizin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qara Qarayev Azərbaycan mədəniyyətinə dünya şöhrəti gətirən musiqi xadimlərimizdən biridir. O, zəngin yaradıcılığı və möhtəşəm sənət dünyası ilə bəşəriyyətin diqqət mərkəzində dayanmış şəxsiyyətlərdəndir. Böyük Ü.Hacıbəyovdan dərs almış dünya şöhrətli bəstəkarın əsərləri dünya mədəniyyətinin incilərindən sayılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, TÜRKSÖY, Qara Qarayev, Nizami Gəncəvi, "Xəmsə", bəstəkar

NIZAMI'S "KHAMSA" IN THE CREATION OF GARA GARAYEV

Yegana Ismailova
Doctor of Philology, Professor
Baku State University
Baku, Azerbaijan

Summary

G. Garayev is a great Azerbaijani composer, whose beautiful works live and delight generations. Gara Garayev is an outstanding musician, public figure, national pride of Azerbaijan, one of the brilliant composers and bright figures of our time, whose talent and creation determine the development ways of modern world musical culture. He raised Azerbaijani music to such a level of developing, that it was able to go far beyond the national reality. By the Decree of the President of the Azerbaijan Republic which dated October 17, 2017, the 100th anniversary of the birth of an outstanding representative of Azerbaijani culture, great composer, famous scientist-teacher and public figure, People's Artist of the USSR, Hero of Socialist Labor, laureate of the State Prizes of the USSR and Azerbaijan, academician Gara Garayev was celebrated. By the decision of TURKSÖY, 2018 was declared the Year of Gara Garayev. The opening ceremony of the "Year of Gara Garayev" was held at the TURKSÖY residence in Ankara, on February 14, in 2018. Gara Garayev is one of the most prominent representatives of the Azerbaijani musical culture of XX century, a musical figure, who brought world fame to the Azerbaijani musical culture. The rich and versatile work of the composer always arouses great interest and admiration. Gara Garayev's creative works, who

explored under the great U. Hajibeyov, have entered the treasury of world culture.

Keywords: Azerbaijan, TURKSOY, Gara Garayev, Nizami Ganjavi, Khamsa, composer.

«ХАМСА» НИЗАМИ В ТВОРЧЕСТВА ГАРА ГАРАЕВА

Егяна Исмаилова

**Доктор филологических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет
Баку, Азербайджан**

Резюме

Г. Гараев – великий азербайджанский композитор, чьи прекрасные произведения живут и радуют поколения. Гара Гараев - выдающийся музыкант, общественный деятель, национальная гордость Азербайджана, один из гениальных композиторов и ярких деятелей современности, талант и артистизм которого определяют пути развития современного мирового музыкального искусства. Он поднял азербайджанскую музыку на такую ступень развития, что она смогла выйти далеко за пределы национальной действительности. Указом Президента Азербайджанской Республики от 17 октября 2017 года отмечалось 100-летие со дня рождения выдающегося представителя азербайджанской культуры, великого композитора, известного учёного-педагога и общественного деятеля, Народного артиста СССР, Героя Социалистического Труда, лауреата Государственных премий СССР и Азербайджана, академика Гара Гараева. Решением ТЮРКСОЙ 2018 год был объявлен Годом Гара Гараева. 14 февраля 2018 года в резиденции ТЮРКСОЙ в Анкаре состоялась церемония открытия «года Гара Гараева». Гара Гараев - один из самых ярких представителей азербайджанской музыкальной культуры XX века, музыкальный деятель принесший мировую славу азербайджанской музыкальной культуре. Богатое разностороннее творчество композитора всегда вызывает огромный интерес и восхищение. Произведения Гара Гараева, учившегося у великого У.Гаджибекова, вошли в сокровищницу мировой культуры.

Ключевые слова: Азербайджан, ТЮРКСОЙ, Гара Гараев, Низами Гянджеви, «Хамса», композитор

Aktuallıq. Q.Qarayevin adı Azərbaycan xalqı üçün əbədi və əzizdir. Azərbaycanın elə bir guşəsi yoxdur ki, orada hər kəs bu dahi sənətkarın musiqi dühasının sehrinə düşməsin, onun “Yeddi gözəl”, “İldırımli yollarla” baletlərindən, “Leyli və Məcnun” simfonik poemasından xəbərsiz olsun. Q.Qarayev öz əsərləri ilə daim sevilən və insanı düşündürən sənətkardır, çünki o, həmişə doğma torpaqdan qüdrət almış, muğam, aşıq musiqisi, xalq nəğmələri kimi milli musiqimizin saf çeşməsindən su içmişdir. Eyni zamanda Q.Qarayev bəşəri hörmət qazanmış sənətkardır. Çünki sənət yolunda yeni cığırılar açaraq, yalnız özünəməxsus üslub yaratmış bəstəkar təkcə öz xalqının deyil, həm də dünya musiqi tarixinin bütün dövrlərinin nailiyyətlərini mənimsəmiş, dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsini misilsiz əsərləri ilə zənginləşdirmişdir.

Annotasiya. Q.Qarayevin irsi son dərəcə geniş və zəngindir. Bunu onun müraciət etdiyi müxtəlif janr və rəngarəng mövzularda görmək olar. Demək olar ki, Q.Qarayev bütün janrlarda eyni coşğunluqla çalışmış, novatorluğu və bədii cəhətdən yüksək səviyyəsi ilə fərqlənən yeni əsərlər yaratmışdır. Bəstəkarın geniş şöhrət qazanmış və musiqi mədəniyyətimizin qızıl fonduna daxil olmuş baletləri, simfonik poeması, simfoniyları, kamera-instrumental əsərləri, kinofilm və teatr tamaşalarına yazılmış musiqisi bunu bir daha təsdiq edir.

Metod. Müqayisəli-məntiqi, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Q.Qarayev musiqimizin elə bir ucalıq zirvəsidir ki, ziyası illəri, qərinələri, əsrləri adlayır, gələcək nəsillərin də yollarına nur səpələyir. Milli iftixarımız olan görkəmli musiqiçi və ictimai xadim Qara Qarayev zəmanəmizin elə dahi bəstəkarlarından, parlaq simalarındandır ki, onun istedad və sənətkarlıq xüsusiyyətləri müasir dünya musiqi sənətinin inkişaf yollarını müəyyənləşdirir. O, Azərbaycan musiqisini elə inkişaf mərhələsinə yüksəltmişdir ki, milli gerçəklik hədudlarından çox-çox kənara çıxa bilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 17 oktyabr Sərəncamı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsi, böyük bəstəkar, tanınmış alim-pedaqoq və ictimai xadim, SSRİ Xalq Artisti, Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, SSRİ və Azərbaycan Dövlət mükafatları laureatı, akademik Qara Qarayevin anadan olmasının 100 illik yubileyi qeyd olunur. TÜRKSÖY-un qərarı ilə 2018-ci il Qara Qarayev ili elan olunub. Artıq bu çərçivədə böyük işlər görülməkdədir. 2018-ci il fevralın 14-də Ankarada, TÜRKSÖY-un iqamətgahında "Qara Qarayev ili"nin açılış mərasimi keçirilmişdir. Açılış mərasimində TÜRKSÖY-un baş katibi professor Düsen Kaseinov, görkəmli bəstəkar, UNESCO-nun sülh artisti, Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, Bəstəkarlar İttifaqının sədri professor Firəngiz Əlizadə, Azərbaycan Milli Kitabxanasının direktoru, Əməkdar Mədəniyyət İşçisi, professor Kərim Tahirov, Əməkdar İncəsənət Xadimi, Qazi Universitetinin müəllimi, professor Əflatun Nemətzadə və başqaları mərasimdə çıxış etmişdir. Düsen Kaseinov görkəmli bəstəkar Qara Qarayevin yaradıcılığından, onun dünya musiqisinə bəxş etdiyi töhfələrdən danışmışdır. O, "Qara Qarayev ili" çərçivəsində 2018-ci il ərzində TÜRKSÖY-a daxil olan Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və digər türkdilli ölkələrdə də görkəmli sənətkarın yubileyi ilə bağlı silsilə tədbirlərin keçiriləcəyini söyləmişdir.

XX əsr musiqi mədəniyyətimizin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qara Qarayev Azərbaycan mədəniyyətinə dünya şöhrəti gətirən musiqi xadimlərimizdən biridir. O, zəngin yaradıcılığı və möhtəşəm sənət dünyası ilə bəşəriyyətin diqqət mərkəzində dayanmış şəxsiyyətlərdəndir. Böyük Ü.Hacıbəyovdan dərs almış dünya şöhrətli bəstəkarın əsərləri dünya mədəniyyətinin incilərindən sayılır.

Q.Qarayevin adı Azərbaycan xalqı üçün daimi və əzizdir. Azərbaycanın elə bir guşəsi yoxdur ki, orada hər bir kəs bu dahi sənətkarın musiqi dühasının sehrinə düşməsin, onun "Yeddi gözəl", "İldırımli yollarla" baletlərindən, "Leyli və Məcnun" simfonik poemasından xəbərsiz olsun. Q.Qarayev öz əsərləri ilə daim sevilən və insanı düşündürən sənətkardır, çünki o, həmişə doğma torpaqdan qüdrət almış, muğam, aşıq musiqisi, xalq nəğmələri kimi milli musiqimizin saf çeşməsindən su içmişdir.

Eyni zamanda Q.Qarayev bəşəri hörmət qazanmış sənətkardır. Çünki sənət yolunda yeni cığırılar açaraq, yalnız özünəməxsus üslub yaratmış bəstəkar təkcə öz xalqının deyil, həm də dünya musiqi tarixinin bütün dövrlərinin nailiyyətlərini mənimsəmiş, dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsini misilsiz əsərləri ilə zənginləşdirmişdir.

Qüdrətli bəstəkarın irsi son dərəcə geniş və zəngindir. Bunu onun müraciət etdiyi müxtəlif janr və rəngarəng mövzularda görmək olar. Demək olar ki, Q.Qarayev bütün janrlarda eyni coşğunluqla çalışmış, novatorluğu və bədii cəhətdən yüksək səviyyəsi ilə fərqlənən yeni əsərlər yaratmışdır. Bəstəkarın geniş şöhrət qazanmış və musiqi mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olmuş baletləri, simfonik poeması, simfoniyaları, kamera-instrumental əsərləri, kinofilm və teatr tamaşalarına yazılmış musiqisi bunu bir daha təsdiq edir.

Bəstəkarın yaradıcılığı mövzu cəhətdən də çox zəngin və rəngarəng olmuşdur. Onu ən müxtəlif dövrün şair və yazıçıların yaradıcılığı, xalq əfsanələri cəlb edirdi. Bura N.Gəncəvi, V.Şekspir, A.Puşkin, İ.Servantes, Ö.Xəyyam kimi dahi korifeylərin adları daxildir. İstər klassik Şərq, istər müasir məişət və istərsə də bir sıra dünya xalqlarının mövzularından bəstəkar eyni ilhamla və məharətlə istifadə edərək onları özünün təkrarolunmaz musiqisi ilə ölməzlik zirvəsinə qaldırmışdır.

Q.Qarayevin ən vacib mövzulara, kəskin həyatı konfliktlərə həsr olunan yüksək idealları, insan mənəviyyətinin zənginliyini və gözəlliyini tərənnüm edən baletləri həqiqi insanpərvərlik ruhu ilə doludur. İncə, lirik hisslərlə yazıb-yaradan sənətkar heyranediciliyi ustalıqla öz qəhrəmanlarının daxili aləminə nüfuz edir. Bəstəkarın baletləri Azərbaycan balet sənətinin inkişafında əhəmiyyətli və keyfiyyət etibarlı ilə yeni bir mərhələ sayılır. Sənətkar öz əsərlərində rəqslərin əyləndirici ünsürlərə malik olması təsəvvürlərinə tamamilə üstün gəlmiş, realist musiqili — xoreoqrafik dram yaratmışdır.

Q.Qarayev "Yeddi gözəl" baletində klassik irsə müraciət etmişdir. O, keçmiş və qədim bir əfsanə vasitəsi ilə öz xalqının gözəl mənəvi xüsusiyyətlərini və azad surətdə sevib-sevilmək arzularını tərənnüm etmiş, "İldırımli yollarla" baletində müasir dövrün olduqca mühüm bir

mövzüsünü - irqi ayrı-seçkilik və müstəmləkə xalqlarının azadlıq uğrunda mübarizə mövzüsünü təcəssüm etdirmişdir.

1947-ci ildə dahi Azərbaycan şairi Nizaminin əsərləri əsasında yazdığı və elə həmin ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Leyli və Məcnun” simfonik poeması Qara Qarayevə böyük şöhrət qazandı. Nizaminin insana sonsuz məhəbbətlə dolu fəlsəfi poeziyası Qara Qarayev üçün elə bir həqiqi ədəbi zəmin oldu ki, bəstəkar özünün ciddi səyi və axtarışları nəticəsində, eləcə də musiqili teatrın imkanları daxilində onu konkret tələblərə uyğunlaşdırılmış, bitkin kompozisiyalı dolğun balet əsəri yaratmışdır. Orta əsr ehkamlarına, adət-ənənələrinə qarşı qoyulmuş əbədi məhəbbət mövzusu ümumiləşmiş psixoloji ruhlu musiqidə açılır. Qəhrəmanların narahat qəlb çırpıntıları, hissələrinin gərginliyi və zərif-ülvi duyğuları poemada xoşbəxtlik haqqında arzuların üzərinə kabus kimi yayılmış qaranlıq mühitin rəmzi olan taleyin amansızlığı ilə qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Bu simfonik poema Qara Qarayev yaradıcılığının birinci onilliyində toplanmış bütün gözəl keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir. Burada bəstəkar dinləyiciləri ziddiyyətli, keşməkeşli düşüncələr aləminə aparır: dərin, düşündürücü, üsyankar və barışmaz fikirlərini özünün son dərəcə parlaq, ecazkar musiqi lövhələri ilə canlandırır.

Yeni bir can verdin “Leyli-Məcnuna”
Ərsəyə gətirdin “Yeddi gözəl”i.
İstedad böyüklük verir inana,
Əlinin üstündə Tanrının əli. (M.Qacar)

“Leyli və Məcnun” azad məhəbbəti məhv və inkar edən feodal-patriarxal dünyasının antihumanist təbiətinə qarşı sənətkarın etiraz səsinə, himninə çevrilir. Poemanın məğzində qarşılaşdırılan əsas qütblərin - xeyirlə şərin, qəddarlıqla insansevərliyin, köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi sonralar yazdığı, dünya şöhrətli hər iki məşhur baletində, “Vyetnam” süitasında, “Don Kixot” simfonik qravürlərində, üçüncü simfoniyasında da özünün parlaq təcəssümünü tapır.

Cox keçmədən Qara Qarayev yenidən dahi Nizami Gəncəvi yaradıcılığına müraciət edir. Bu dəfə yalnız bir poema deyil, məşhur “Xəmsə”dəki bütün poemalar librettonun ədəbi əsasını təşkil edir. Nizami süjetlərinin motivlərindən sərbəst istifadə olunmuş bu baletə yeni personajlar gətirilmişdir. Baletin əsas qəhrəmanı xalqdır. Zülmə, əsarətə qarşı mübarizə aparən əməkçi xalqın həyatı əsərdə dolğun boyalarla verilmişdir. Öz əxlaqi ideallarına, ideyalarına xəyanət eləməyən gənc Ayişenin obrazında onun səadətə şiddətli meyli ifadə olunur. Aşıb-daşan melodiyların sərbəst axını həm rəhmsizlik və istibdad üzərində, həm də parıltılı, ağılapanan əyləncələrin, başgicəlləndirən mühitin amansızlığı üzərində qələbə çalaraq, gözəl hissələr doğurur. Bir anlığa “Yeddi gözəl” baletini dinləyək. Bu baletin mayasında, musiqi toxumasında çırpınan “çahargah” qanadlarına, pərdələrinə diqqət yetirək. “Çahargah”ın baletə qonmuş hamımıza məlum xalları sanki yeni qüdrət, yeni əzəmət, yeni bir ahənglə səslənir.

Bu baletdəki yeddi gözəlin rəqslərinə baxanda adama elə gəlir ki, yeddi müxtəlif xalq ruhunun ifaçısı olan bu gözəllər rəqs edərkən, bir-birinə bənzəməyən müxtəlif dillərdə danışsınlar. Sənətin bu möcüzəsi haqqında yazmaq nə qədər asan olsa da, onu mis tellərin, incə tar-kaman simlərinin, nəfəslərin, zərblərin dilində yaratmaq, nota köçürmək, sonra da onu səslərə çevirmək bir o qədər çətindir. Qara Qarayevin musiqi dili ilə dediyi lakonik, tutumlu fikirləri duymaq, dərindən dərk etmək üçün həm müasir dünya musiqi mədəniyyətinə, həm də bəstəkarın yaradıcılığına yaxından bələd olmaq lazımdır. Müasirləri onun haqqında yazırdı ki, Qara Qarayev təbiəti etibarlı ilə zəngin və mürəkkəb adam idi: o, yaradıcılıqda da beləydi, həyatda da. Ciddilik hələ gənclik illərindən onun fərqləndirici cəhətlərindən idi. Hər işə münasibətdə, məşğələlərdə, maraq göstərdiyi sahələrdə, dost tapmaqda, oxumaq üçün kitab seçməkdə, fikir və düşüncələrində də beləydi...

Bəstəkarın musiqili səhnə əsərləri içərisində onun C.Hacıyevlə birlikdə yazdığı və milli opera sənətini zənginləşdirən “Vətən” operasını da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Böyük vətənpərvərlik ruhu ilə yazılmış “Vətən” operası öz ideyası ilə bu günlərlə səsləşərək, vətənpərvərliyi tərənnüm edir, Azərbaycan gənclərinə vətənə böyük sdaqət hissələrini aşılayır.

Həç təsadüfi deyil ki, 28 yaşlı sənətkar bu operaya görə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan simfonik və kamera-instrumental musiqisinin inkişafında ən mühüm səhifələrdən biri Q.Qarayevin adı ilə bağlıdır. Onun bu janrda yazdığı əsərləri bütün dünyanı gəzərək ən müxtəlif ölkələrin simfonik orkestrləri tərəfindən ifa olunur. İllər boyu simfonik musiqinin müxtəlif janrları üzərində işləyən Q.Qarayev mühüm yaradıcılıq prinsiplərinə daim sadıq qalmışdır. Bəstəkar, simfoniya, poema və süitalarında muğamlardan, xalq mahnı və rəqslərindən, aşiq yaradıcılığından ustalıqla yararlanmışdır. Bununla yanaşı, rus, türk, ispan və başqa xalqların musiqisinin bir sıra xüsusiyyətlərindən istifadə etmişdir.

Bəstəkarın bütün yaradıcılığı boyu müraciət etdiyi və yalnız doğma xalqının poetik folklorunu deyil, həmçinin digər xalqların da lirik şeirlərini əhatə etdiyi vokal əsərləri onun yaradıcılıq qüdrəti və əzəmətini çox gözəl təcəssüm etdirir. Bəstəkarın romansları, mahnıları bu janrda yazılmış ən gözəl sənət nümunələridir.

Kinonu öz xarakteri etibarlı ilə "böyük müasir bəstəkarlıq məktəbi" adlandıran Q.Qarayev, kino musiqisi üzərində də çox məhsuldar işləmiş, klassikaya çevrilən əsl sənətkarlıq nümunələri yaratmışdır. "Leyli və Məcnun", "Tarixin ibrət dərsi", "Uzaq sahillərdə", "Bir məhəlləli iki oğlan" və s. kinofilmlərə, "Nikbin faciə", V.Şekspirin "Antonio və Kleopatra" dram tamaşalarına yazdığı musiqi onun yaradıcılığının parlaq səhifələrini təşkil edir.

Qara Qarayev 45 illik yaradıcılıq dövründə bütün musiqi janrlarında bir-birinin ardınca uğurlu hadisəyə çevrilmiş əsərlər yazmışdır. Onun yaradıcılıq xəritəsi son dərəcə çoxcəhətli və özünəməxsusluğu ilə səciyyəlidir. Unudulmaz bəstəkarımızın musiqisindəki mövzu, süjet və motivlərin bu qədər müxtəlifliyi, rəngarəngliyi bir sənətkar kimi onun yaradıcılığının fərdi keyfiyyətləri ilə izah olunur. Onun əsərlərində orta əsr personajları bu günün qəhrəmanları ilə yanaşı durur, müasirliklə üzvi vəhdətdə təsvir olunur. Məhz bu baxımdan, Qara Qarayev eyni sənətkarlıq məharəti ilə Nizaminin, Şekspirin, Servantesin, Rostanın, Səməd Vurğunun, Vsevolod Vişnevskinin qəhrəmanlarını inandırıcı, səmimi ifadə vasitələrinin köməyi ilə tamaşaçı və dinləyicilərinə sevdirə bilmişdir.

Fortepiano üçün "Sarskoye selo heykəli", "Matəm prelüdü", "Üçsəli fuqa", "Sonatina", "Azərbaycan rapsodiyası", "Fortepiano və simfonik orkestr üçün konsert", "Sevinc poeması", fortepiano və səs üçün "Altı Azərbaycan xalq mahnısı işləməsi", "Ordenli Azərbaycan" sənədli filminə musiqili xor, simfonik orkestr kollektivi üçün "Ürək mahnısı" kantatası, simfonik orkestr üçün "Üç təsnif", simli kvartet üçün fuqa, xor üçün "Beşik nəğməsi"... Bu əsərlər bəstəkarın məharətli müşahidəçilik bacarığını, xalq yaradıcılığına, müasirliyə, məzmun və forma ahəngdarlığına nümunədir.

Üzeyir Hacıbəyov sənət aləminə yenicə qədəm qoyanlarda xalq musiqisinə də dərin məhəbbət aşılayırdı. Üzeyir Hacıbəyovla tanışlığı Q.Qarayevin yaradıcılıq inkişafının istiqamətini həmişəlik müəyyənləşdirdi. Həmin illərdə Qara Qarayev, Cəvdət Hacıyev və Tofiq Quliyev kimi indi adları dillər əzbəri olan Azərbaycan bəstəkarları Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında oxuyur, Leopold Martseyeviç Rudolfdan polifoniya xəzinəsinin, bəstəkarlıq texnikasının sirlərini öyrənirdilər. Onların üçü də milli iftixarımız, unudulmaz Üzeyir Hacıbəyovun təkidi ilə Moskva Dövlət Konservatoriyasına daxil oldu.

Burada Qara Qarayevin "vokal sənətinin müstəsna ustası, Azərbaycan musiqi folklorunun böyük bilicisi" adlandırdığı Bülbülün əvəzsiz rolu olmuşdur. Beləliklə, görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin bir sənətkar kimi püxtələşməsində nəinki Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, eləcə də xalq musiqi ifaçılarının, ustad aşıqlarımızın böyük rolu olmuşdur. Qara Qarayev əbəs yerə deməmişdir ki, "Bəxtim onda gətirmişdi ki, mən... Üzeyir Hacıbəyovun sinfində oxumuşdum. Öz yetirmələrinin hər birinə xüsusi həssaslıqla yanaşmağı gözəl bacaran bu istedadlı pedaqoq, mahir psixoloq, böyük insanın sinfində bizlərdən çoxumuz ürəyə yatan lirik xalq mahnılarının, muğamın cilalanmış quruluşu arxasında aydın bir sistem, estetik bir qayda-qanunla bərabər, məntiqi bir ardıcılığın, nizamın olduğunu öyrənmişik. Elə o zamanlar Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılıq təcrübəsi, müəllimimizin dərin və müdrik fikirlərinin təsiri ilə milli bəstəkarlıq məktəbinin qaynağı kimi folklorun tükənməz imkanlarının hüdudsuzluğu xüsusi bir qüvvə ilə qarşımızda açıldı".

Bəstəkarın yaradıcılıq fəaliyyətinin formalaşmasında onun Moskva Konservatoriyasında, xüsusilə Dmitri Şostakoviçin sinfində təhsil illərinin müstəsna əhəmiyyəti olub. Qara Qarayev o vaxt yazırdı: “Mənim bədii ideallarımın müəyyənlişməsi onun adı ilə bağlıdır. Böyük ustadın şəxsiyyətindəki məftunedici, özünəməxsus insani və bədii “cazibəsi” məni tezliklə, lap tezliklə, əgər belə demək mümkünsə, dəyişdirdi... Bir cəhət qəti surətdə rədd edilirdi: dərin fikirdən məhrum, zəif əsərlər quraşdırmaq, şablonçuluq, başqalarının musiqi zövqünə uyğunlaşmaq və təqlidçilik! Bir cəhət isə xüsusilə aşılardı: vətəndaşlıq hissi, özünə “ümuminin” ayrılmazlığı, üzvi vəhdəti!..”

Moskva təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vuran Qara Qarayevin həyat baxışında və ümumiyyətlə, dünyagörüşündə dəyişiklik, bəstəkarlıq texnikasına mükəmməl bələd olması tezliklə üzə çıxdı. Onun hələ təhsil illərində yazdığı birinci və ikinci simfoniyları, Cövdət Hacıyevlə birgə yazdığı “Vətən” operası, fortepiano üçün sonatınası və başqa əsərləri Üzeyir Hacıbəyovun Qara Qarayevə verdiyi yüksək qiyməti bir daha təsdiqlədi. Hələ o illərdə Qara Qarayev sovet musiqi mədəniyyətinə böyük imkanlara malik, yetkin bir istedadın gəlişindən xəbər verirdi. Otuzuncu illərdə onun estetik aləmi daha da zənginləşir, bədii maraq dairəsi genişlənir, bəstəkarda bənzərsiz, özünəməxsus üslubi cəhətlər formalaşır. Öz sənətinə ciddi yanaşan, yaradıcılıq prosesinə fəal müdaxilə edən, onun hər cür əzabına, çətinliyinə qatlaşan, çəkdiyi zəhmətdən heç vaxt tam mənası ilə razı qalmayan sənətkar özünə tələbkarlığı ilə adamı heyretə salırdı. Onun bu enerjisinə, işgüzarlıq və ehtirasla, yorulmaq bilmədən işləməsinə hamı həsəd aparır, qibtə edirdi.

Qara Qarayev ikinci simfoniyasını 1946-cı ildə konservatoriyada oxuyarkən tamamladı. Simfoniyaadakı aydın musiqi dili, orijinal yaradıcılıq axtarışları, sənət incilərinə xas olan əlvan boyalar bəstəkarın gələcək əsərlərinin müvəffəqiyyəti barədə çox şey vəd edirdi.

Qara Qarayev Bakıya yetkin sənətkar kimi qayıtdı. Üslubunun durmadan, fasiləsiz inkişafını təmin edən və vətəndaşlıq qayəsi, «özü» ilə «ümumi» arasında qırılmaz əlaqə, üzvi vəhdət bəstəkarın əsas yaradıcılıq prinsipinə çevrildi. Qırxıncı illərdə onun yaratdığı aşiqvari-pastoral musiqisinin obraz-intonasiya quruluşunda, təbiəti etibarlı ilə motsartvari kompozisiyasında həyatın müxtəlif cəhətlərinin ahəngdar təcəssümü aydın eşidilir. Daha sonralar Puşkinin sözlərinə yazdığı “Mən sizi sevirdim” və “Gürcüstan təpələrində” adlı romanslarının musiqisində isə lirik obrazlılığının digər yeni cəhətləri özünü göstərir.

Qara Qarayev daim axtarış çərçivəsində olan, uca zirvələrə baş alıb gedən: təzə, keçilməmiş yollarla irəliləyən bəstəkar idi. Hər yeni əsərində yeni fikirlər vardır. Yenilik meyli onun yaradıcılığının ilk illərindən başlamışdı. 1930-cu illərdə - gəncliyində yazdığı “Sarskoye selo heykəli” adlı fortepiano pyesindən başlayaraq... O, yenilik ruhu ilə yoğrulmuş əsərlərini yazarkən, hər cür yeniliklər- gələcəkdən xəbər verən yeniliklər haqqında, ən başlıcası isə, yeni cəmiyyət, yeni insan barədə öz fikrini bəstəkar yalnız yeni forma, yeni intonasiya və ya yeni boyalarla ifadə edirdi.

Nəticə. Q. Qarayev istedadlı publisist kimi özünün musiqi-estetik görüşlərini də son dərəcə inandırıcı və sadə şəkildə ifadə edib. Müasir bəstəkarlıq yaradıcılığı üslubundakı tipik və xarakterik cəhətləri elmi dəlillərə əsaslanır. Bəstəkarın tutarlı fikirləri və uzaqgörənliyi, həmçinin Azərbaycan musiqisinə həsr olunmuş məruzə və məqalələrində də öz əksini tapmışdır. Q. Qarayev yaradıcı kadrların tərbiyəsinə böyük əmək sərf etmişdir. 1946-cı ildən etibarən Ü. Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında bəstəkarlıq sinfini aparan Q. Qarayev onlarca bəstəkar yetişdirmiş, bütöv bir musiqi-yaradıcılıq məktəbi yaratmışdır. Arif Məlikov, Vasif Adıgözəlov, Adil Bəbirov və başqaları onun ənənələrini davam etdirmişlər.

İllər keçəcək, qərinalər dolanacaq, dahi Azərbaycan bəstəkarı Q. Qarayev musiqisinin zəngin xəzinəsi insanların ilham mənbəyi olaraq qalacaqdır. Onun özünə qarşı sonsuz tələbkarlığından doğan və bizə qoyub getdiyi irs dərinliyi və zənginliyinə görə tükənməzdir. Bizdən sonra gələcək nəsillər bu tükənməz xəzinədə özləri üçün hər dəfə yeni-yeni tapıntıları kəşf edəcəklər.

Ədəbiyyat

1. Q.Qarayevin 100 illiyi münasibətilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2017-ci il 17 oktyabr Sərəncamı.
  2. Qara Qarayevin anadan olmasının 100 illiyi təntənəli şəkildə qeyd edilib.
<https://culture.gov.az/az/umumi-xeberler/qara-qarayevin-anadan-olmasinin-100-illiyi-tenteneli-sekilde-qeyd-edilib>
  3. Qara Qarayevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbir keçirilib./
<https://www.xalqcebhəsi.az/news/culture/26001.html>
-

Rəyçi:

Türkiyə
Akademik Əflatun Nematzadə

UOT 81 41; 801. 7

QƏDİM NAXÇIVAN XALÇALARINDA PROTOTÜRK DAMĞALARI VƏ YAZI İŞARƏLƏRİ

Firudin Rzayev
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Naxçıvan Bölməsi, Onomastika şöbəsinin müdiri,
Naxçıvan, Azərbaycan
firudinrzayev@gmail.com
Orcid: 0009-0008-3291-791X

Xülasə

Məqalədə Naxçıvan xalçalarında mövcud olan qədim türk mifi və damğalarından bəhs olunur. Naxçıvan xalçaçılıq muzeyində saxlanan 50-dən artıq xalça və onlardakı naxışlar bu istiqamətdə tədqiq olunmuşdur. Bununla bərabər ekspedisiyalar zamanı kəndlərdəki xalçalardan da nümunələr götürülmüşdür. Bu yazıda qədim Naxçıvan xalçaçılıq sənətində türk damğa işarələri və yazıların tarixi dövrü də faktlarla sübut edilmişdir. Onların hansı qədim türk tayfalarına aid olduğu və hansı xalqlar arasında yayımı, daşdığı mənalara mənəblər əsasında müqayisəli izah olunmuşdur. Bu mədəniyyət nümunələrindəki mif və damğalar Naxçıvanın ən qədim mədəniyyət mərkəzi kimi mövcudluğunu təsdiq edir. Qaynaqlar üzrə tədqiqat zamanı Naxçıvan xalçalarındakı naxışları formalaşdıran damğa və işarələrin qədim türk-Azərbaycan xalqına aidliyi də sübut edilmişdir. Bu xalçalarda qədim mif və yazı işarələrinin də bütövlükdə türklərdə yayıldığı da mənəblərdə öz əksini tapır. Xalçaçılıq sənətinin ən qədim dövrlərdən mövcudluğu da elmi faktlarla sübut olunmuşdur. Tədqiqat zamanı bu xalçalardakı bəzi işarələrin erməni, fars və digər xalqlara aidliyi tarixi faktlarla təkzib edilmişdir. Tədqiqat zamanı yeni elmi nəticələr ortaya çıxarılmışdır. Bu isə xalçaçılıqla bağlı gələcək tədqiqatlar üçün elmi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, xalçaçılıq sənəti, tayfa, mif, damğa, yazı işarələri

В ДРЕВНЕ НАХЧЫВАНСКИХ КОВРАХ ЗНАКИ, НАДПИСИ И ШТЕМПЕЛИ ПРОТОТЮРКОВ

Фирудин Рзаев
Доктор философии по филологии, доцент
Нахчыванского отделения НАНА, заведующий отделом Ономастики
Нахчыван, Азербайджан

Резюме

В статье говорится о древних турецких мифах и символах, найденных на коврах Нахчывана. По этим направлениям были изучены более 50 ковров и их узоров хранящихся в Нахчыванском музее ковроткачества. В тоже время в ходе экспедиции были взяты образцы ковров в селах Нахчыванской территории. В данной статье исторический период тюркских клейм и надписей в древнем искусстве ковроткачества Нахчывана подтверждается фактами. На основе источников сравнительно объяснены к каким древнетюркским племенам они принадлежат и среди каких народов, значения, которые они несут. Мифы и символы в этих культурных примерах подтверждают существование Нахчывана как старейшего культурного центра. В ходе исследования источников также было доказано, что знаки и штемпели образующие узоры на Нахчыванских коврах, принадлежали древнему тюрко-Азербайджанскому народу. В источниках отражено также, что древние мифы и письменные символы на этих коврах широко распространены в целом у тюрков. Существование искусства ковроткачества с древнейших времен доказано научными фактами. В ходе исследования выяснилось, что некоторые

знаки на этих коврах по политическому направлению были отнесены к армянам, персам и другим народам, но их отроверганы историческими фактами. При исследовании были выявлены новые научные результаты. Это имеет научное значение для будущих исследований ковроткачества.

Ключевые слова: Нахчыван, ковроткачество, племя, миф, клеймо, письменные знаки.

STAMPS AND WRITTEN SIGNS ON PROTO-TURKISH ON ANCIENT NAKHCHIVAN CARPETS

Firudin Rzayev
Doktor of Philosophy on Philology, Ass. professor
Nakhchivan department of ANAS,
Head of Onomastics department
Nakhchivan, Azerbaijan

Summary

The article talks about ancient Turkish myths and symbols, which was found on Nakhchivan carpets. More than 50 carpets and their patterns on Nakhchivan carpet weaving museum were explored from this direction. At the same time, during the expeditions, samples were taken from the carpets in the villages. In this article, the historical period of Turkish hallmarks and inscriptions on Nakhchivan carpet weaving art is proved by facts. Which ancient Turkic tribes they belong to and among, which peoples, the meanings they carry have been comparatively explained on the basis of sources. Myths and symbols in these cultural examples confirm the existence of Nakhchivan, as the oldest cultural center. During the researching on the sources, it was also proven, that the marks and signs forming the patterns on Nakhchivan carpets belonged to the ancient Turkish-Azerbaijani people. It is also reflected in the sources, that the ancient myths and writing symbols on these carpets are widespread in the Turks, as a whole. The existence of the art of carpet weaving since ancient times has been proven by scientific facts. During the research, some of the signs on these carpets are Armenian, Persian, and other peoples, and historical facts have disproved them and new scientific results were revealed. And this is of scientific importance for future research on carpet weaving.

Key words: Nakhchivan, carpet weaving art, myth, stigma, writing marks.

Aktuellıq. Ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan ərazisində xüsusi mədəniyyət nümunələrindən olan xalça naxışlarındakı simvolik rəməzlərin hansı tarixlə səsləşdiyi və hansı mifoloji mənalara daşdığı tədqiq edilməmişdir. Xalça naxışlarında qayaüstü piktografik yazı işarələri və rəsmləri, arxeoloji mədəniyyət nümunələri və coğrafi adlardakı prototürk tayfa adları və mifik inanc əlamətləri, dünya ictimaiyyətinə bu gün də öz qədimliyini tanıtmadaqdadır. Bu tarixi faktlar ərazinin ibtidaidən aliyə doğru daima prototürk inkişafının-sivilizasiyasının ocağı olduğunu, bəşəri sivilizasiyalardan özünəməxsus əlamətlərlə seçildiyini bir daha sübut edir. Antik mənbələr, salnamə yazıları və qədim türk mifologiyasına dair mənbələrə istinadən xalça naxışlarının araşdırılması xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Annotasiya. Xalça naxışlarında m.ö. VIII-I minilliklərdə ərazidə yaşamış tayfa inanclarının olması məsələsi müqayisəli şəkildə tədqiq edilməmişdir. Naxçıvan xalça naxışlarında qədim türk mifoloji inanclarının olması ərazi mədəniyyətinin bu gün də mədəniyyət nümunələrində qaldığını göstərməklə bu mədəniyyətin qədim Azərbaycan tayfaları mifində yer aldığını tam sübut edir. Bu isə ərazi xalça naxışlarının mifoloji aspektdən öyrənilməsi araşdırmanın elmi yeniliyinin əsas şərtlərindən sayılır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, lingvistik, təsviri və qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. Naxçıvan ərazisinin bu cür ən qədim dünya sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması, m.ö. I əsrin sonu, eramızın I əsrinin əvvəllərində yaşamış Strabonun “Coğrafiya” əsərində [18, 837-92], eramızın I əsrində “bəşər nəslinin ilk beşiyi” kimi adlanması və “Nuhun saldıği ilk şəhər”

kimi təqdim olunması İosif Flaviyinin yazılarında [6, 14; 7, 57, 93], “Naksuana” şəklində təkcə Qafqazın deyil, bütün Şərqi ən böyük şəhərlərindən biri kimi yer alması isə, K.Ptolomeyin “Coğrafiya”sında öz əksini tapmaqdadır [13, XXII]. Bununla bərabər ərazinin digər coğrafi adları da II-XIII əsrlər əcnəbi tarixçiləri Plutarx, Korneli Tatsit, Kvint Krutiy Ruf, Arrian Marseli, Alban tarixçiləri M.Xorenski, F.Buzənd, Eqişe, K.Gəncəli və başqalarının yazılarında qeyd edilməklə, Naxçıvan şəhəri tarixi bir şəhər kimi göstərilmişdir. Biz bu qədimliyin mənbə və antik müəlliflərin əsərlərində yer aldığına xeyli sayda məlumatlarda rast gəlirik [15, 21-23; 16, 43-54].

Naxçıvan diyarının bütün göstərilən tarixi mədəniyyət nümunələrindəki qədimlik, bu işarə miflərin və daşlardakı piktografik rəsmlərin xarakterinə müqayisəli nəzər saldıqda, bu işarələrin ərazi xalçalarında da təkrarı bu sivilizasiyanın ibtidaidən aliyyə doğru inkişafını tam olaraq təsdiq edir. Naxçıvan ərazisinin türbə, məqbərə, qala və s. tikililərinin quruluşundakı damğa işarələr kimi xalça mədəniyyəti nümunələri də, qədim Azərbaycan-türk mədəniyyətinin özünəməxsus beynəlmiləl sivilizasiyasından xəbər verir.

Bu cür heyvətəmiz qədimliyi özündə yaşadan əsaslı maddi-mədəniyyət nümunələrindən biri olan Naxçıvan qədim xalçaçılıq sənəti öz ilmə və naxış işarələri ilə tarixi yaddaşımızın nişanələrini günümüze qədər gətirərək, bu mədəniyyəti də dünya ictimaiyyətinə təqdim etməkdədir.

Naxçıvan xalçaları üzərindəki naxışlar xalqımıza məxsus qədim mifik təfəkkürün, etnoqrafik amillərin daşıyıcıları olmaqla bərabər, minillərin qədimliyinin də simvolik rəmzi işarəsi kimi, xalqın tarixi, adət-ənənələri, məişəti və s. amilləri özündə birləşdirir ki, bu da xalqın kimliyinin tarixi möhürləridir.

Naxçıvan xalçaları üzərindəki tarixi prototürk damğa işarələri onların daşdığı mənalər və digər mifik düşüncələrlə bağlı naxışlar demək olar ki, bu istiqamətdən tədqiqatla cəlb edilməmişdir. Bu istiqamətdəki tədqiqatlarda yalnız XVI əsrdə Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi Naxçıvanda da xalçalığın həm bədii səviyyəsi, həm də istehsal həcmının artması, öz inkişafının xüsusi mərhələyə çatması önə çəkilməmiş, buradakı texniki xüsusiyyətlər təhlil edilmişdir. Bununla bərabər zərif və yaraşığılı “Naxçıvan” xalçalarının Yaxın Şərq və Avropa ölkələrində qiymətləndirilməsi, bu xalçaların texniki və bədii xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalçaları ilə uyğun olduğu üçün Naxçıvan xalçalarının tədqiqatçılar tərəfindən “Qarabağ qrupuna” daxil edilməsi kimi fikirlər yer almışdır. Biz bu istiqamətdəki yazılara diqqət etdikdə L.Kərimov, R.Əfəndiyev kimi araşdırıcıların yazılarında Naxçıvan xalçaçılıq sənətinin “Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin davamı” olduğu məlumatlarına rast gəlirik [ətraflı bax, 5, 21-34; 10, 19-27; 11, 21-30]. Digər yazılarda “Naxçıvan xalçaları” adını daşıyan xalça və xalçıların uzunsov formada daha çox istehsal olunduğu, bu xalçaların ölçüsünün əsasən 100 x 150 s.m.-dən 160 x 260 s.m.-ə qədər ölçüdə dəyişdiyi, bir kvadrat desimetrə təxminən 35 x 35 ilmə, bir kvadratmetrdə isə 122 min ilmə olduğu kimi məsələlərə diqqət yetirilmişdir [21].

Lakin bizim fikrimizcə, bu sənət “Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin davamı” olmamış, Naxçıvan ərazisində xalçaçılıq daha qədimdən təşəkkül tapmaqla, özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu fikrimizin doğruluğunu xalçalar üzərindəki m.ö. minilliklərə aid qədim türk yazı işarələri və damğa naxışlar və onlarla bağlı qədim tarixi faktlar da tam olaraq sübut edir.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, son dövrlər akademik İ.Həbibbəyl və V.Muradovun birgə hazırladıqları “Naxçıvan xalçaçılığı: ənənə və müasirlik” adlı monoqrafiyalarında göstərilən rəmzi işarələr, yüz səhifəyə yaxın həcmdə yerləşdirilmiş yüzlərlə xalça rəsmlərindəki rəsm, naxış işarə və rəmzlər bu sənətin məhz Naxçıvana aid olduğunu birmənalı sübut edir. Xalçalardakı naxış, qədim türk damğa işarələri və türk mifik inancı, xüsusi rəmzlər bu sənətin heç bir sənət üzərində deyil, müstəqil inkişafını “Naxçıvan Xalçaçılıq Məktəbi” olaraq özünəməxsus şəkildə formalaşdığını ortaya qoyur [9, 195-265].

Biz bu sənətin Naxçıvanda yüksək səviyyədə inkişaf etdiyinə dair bu cür mühüm faktlara Şərur, Şahbuz, Culfa, Ordubad bölgələrinin ərazilərinə təşkil edilmiş elmi ekspedisiyalarda rast gəlirik. Bu bölgələrdəki Axura, Alışar, Aşağı Aralıq, Xok, Muğanlı, Siyaqut, Şahtaxtı, Buzqov, Cəhri, Vayxır, Biçənək, Keçili, Türkeş, Xoşkeşin, Qazançı, Ərəfsə, Bist, Gənzə, Xurs, Kilit, Kotam və b. kəndlərin qəbirüstü xatirə abidələrində xalçaçılıqla bağlı rəsmlərlə rastlaşırıq.

Bildiyimiz kimi, orta əsrlər dövründə qəbirüstü abidələrdə dəfn olunan şəxsin sənət və peşəsi haqqında müəyyən təsvirlər həkk olunurdu. Bu abidələrdə hana, kirkid, daraq, usta təsvirləri də verilmişdir ki, bu həmin qəbirlərdə dəfn olunan şəxslərin xalçaçılıq sənət ilə məşğul olduğunu göstərir. Naxçıvan xalçalarının qədimliyini onların üzərindəki tarixi m.ö. minilliklərə gedən naxış işarələr də sübut edir.

Xalçaçılıq muzeyindən götürdüyümüz bu xalçaların ilmə naxışlarına diqqət etdikdə, biz onların ortasındakı müasir əlifbamızda yer alan **X** hərfinə bənzər yanakı qoyulmuş işarələrlə

rastlaşırıq. Bu işarələr qədim türklərdə **E** hərfinin “ev” mənasındakı işarəsidir ki, bu tarix m.ö. III minilliyə söykənməklə Naxçıvan ərazisində yerli sakinlər olmuş Kassi türklərində təkrarlanmış [1, 36-41], və onlardan şumerlərə, sonrakı dövrlər isə Orxon-Yenisey yazılarında ağızları qapalı şəkildə **-bş** səslərini ifadə edərək “baş” mənasını daşımışdır [12, 53; 14, 39].

Qeyd edək ki, işarənin bir tərəfi oğuzların Kayı və Bəydilli tayfalarına məxsus , bu damğa işarələrdə [16, 211-217], eləcə də qədim şərq tarixinə dair yazılarda şəklində ilkin qurulan “yurd, ev” mənasını daşımışdır [20, 122].

Biz Naxçıvan xalçalarına diqqət etdikdə, onların içərisində xeyli sayda xalçalarda ən qədim tarixi dövrlərimizlə bağlı naxış işarə yazılarımızla rastlaşırıq ki, burada m.ö. III-I minilliklərlə bağlı mifik işarə və rəsmlər yer alır. Aşağıda gördüyümüz xalçalardakı qədim səkkizguşəli ulduzlar və dünyanın yaranması

haqqında dörd cəhəti əks etdirən svastik işarə nümunələrlə yanaşı, biz xalçalardan götürülmüş naxışlarda Azərbaycan türk mifində xüsusi yeri olan qədim qam-şamanizmlə bağlı Toğan quşu rəsmlərinin təsvirinə də rast gəlirik. Məlum həqiqətdir ki, Rusiya hakimiyyəti altına düşdüyümüz dövr siyasi məqsədlə Zərdüştlük farslara aid edilmişdir. Lakin tarixi faktlar bu inancın türklərə

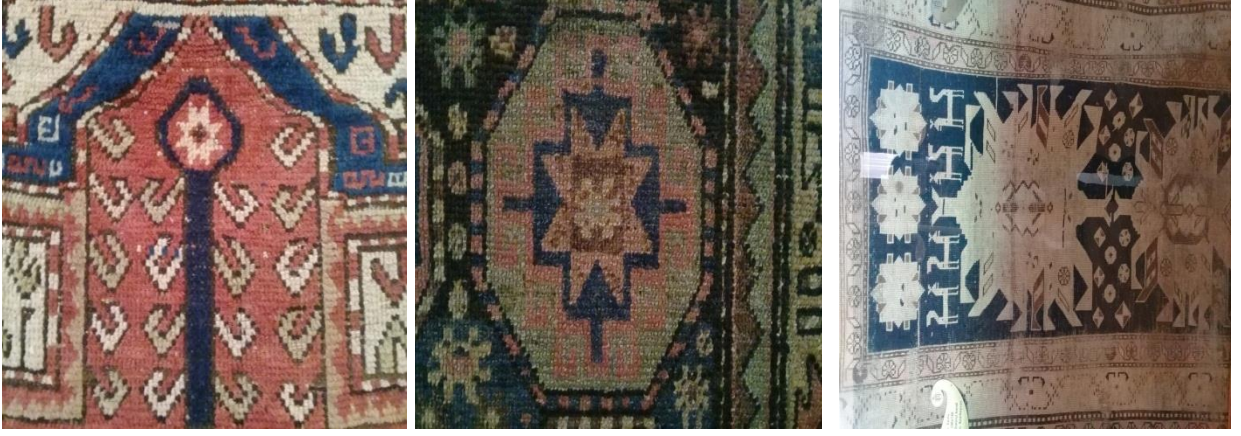
aidliyini sübut edir. Bildiyimiz kimi Zərdüşt və qam-maq-şaman türk mifi haqqında ilkin məlumat verən yunan tarixçisi Xsanti [m.ö. 625-465] olmuşdur. Kiçik Asiyanın Sard şəhərində yaşayan bu tarixçi, Herodotdan da əvvəl Urmiya gölünə qədər olan əraziyə bələd olmuşdur. İlk əvvəl Herodot, daha sonra isə Dəməşqli Nikolay onun yazılarından istifadə edib, məzdəizm haqqında məlumat vermişlər. Qədim salnamələrin məlumatlarında Zərdüşt Makedoniyalı İsgəndərdən 258 il əvvəl yaşamışdır. Maqlar xalqın başına gələn bütün müsibət və fəlakətləri bilən III əsr filosofu Parfiosa görə isə “maq” Allaha sitayiş edib, onun elmi sirlərinə yiyələnənlərə deyilirdi [2, 166-168]. Əgər burada Zərdüşt və qam-maq-şamançılıq haqqında yunan tarixçisi Xsantinin ilkin məlumatına istinad etsək, məlumatda qeyd olunan Urmiya əraziləri qəm Naxər ölkəsinə məxsus ərazilər olmuşdur və burada şamançılığın maqların inanc əlamətləri də m.ö. minilliklərə, VIII əsrin sonlarına təsadüf edir [15, 81-116].

Əgər biz bu xalçaların ortasındakı müxtəlif naxışlı qədim dövrlərə aid işarələrə diqqət etsək, onların dünyanın yaranmasına dair dörd cəhətin bu svastik işarəsini əks etdirdiyini, bununla yanaşı onlara artırılmış dörd əlavə xətlərin isə dünyanın yaranmasında onun dörd ünsürdən (su, torpaq, od, hava) formalaşmasının nümayiş olunduğunu görürük. Bu işarələrin həm qaya rəsmləri, memarlıq abidələri həm də qədim Naxçıvan xalçalarında öz əksini tapması da bu sənətin Naxçıvan ərazisindəki özünəməxsus inkişafını və qədim tarixə söykəndiyini sübut edir.

Mənbələrdən də bizə məlumdur ki, bu işarələr orta tunc dövrünə, m.ö. III minilliyə aid Gəmiqaya rəsmlərində də yer alır və bu faktlar işarələrin xristianlıqla heç bir əlaqəsi olmadığını, bunun türk mifik təfəkkürünün damğa işarəsi olduğunu tam olaraq sübut edir [-F.R.].

Biz aşağıda göstərilən Naxçıvan Xalçaçılıq Muzeyindən götürdüyümüz xalçalarda da qədim mifoloji inanclarımızın izlərini görürük. Bu xalçalardakı qədim naxış rəsmlərində də m.ö. V-IV minilliklərlə bağlı türk mifik təfəkkürünün öz izlərini, naxış variantları ilə günümüzə qədər daşındığını görürük. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, işarələrə qədim türk inancı ilə bağlı naxışlar, svastik işarələr yönündən yanaşdıqda, burada qədim Naxər- Naxçıvan ərazilərimizdə m.ö. V minillikdən yerli sakinlər olmuş Kas türklərinin inancında yer alan Koyaş Tanrısının- Günəş Allahının simvolik rəmzi işarəsi də öz əksini tapır. Aşağıdakı xalçalarda yer alan bu işarələr bizim Tanrı məbədlər, xristianların biz İslamı qəbul etdikdən sonra sahib çıxaraq adlarını “kilisə” qoyduğu tikililərin qapı və pəncərə atğılarında da təkrarını görürük.

və o, kainatı zülmətdən azad edərək, insanların rahat həyatının vasitəçisi kimi seçilirdi [4, 130-131; 5, 17-21]. Bu xalçalarda günəş simvolik işarəsi gördüyümüz kimi çoxguşəli ulduz misalında sol xalçanın ortasında əsas naxış işarə kimi yer almış, m.ö. V minillikdə Kassi türklərində Suriyaş işıq Tanrısını tərənnüm edir. Bu mifoloji baxış sağ tərəfdəki xalçaların sol yan sırasında və ortasında əsas rəmzi işarə olaraq yer almışdır. Əgər bütün bu Naxçıvan xalçalarındakı naxışlara diqqət etsək, burada göstərilən naxış işarələrlə yanaşı biz həm də naxışlarda hərf işarələri naxışlar yerində təsadüf edirik ki, Gəmiqaya rəsmlərində   bu yazı işarələr həm də xüsusi piktografik mənə daşımaqla təkrarlanırlar. Bunların hər biri ayrılıqda əski türk mifik təfəkküründə yer alan həm günəşi, həm də ümumilikdə oturaq həyata keçmə tarixi prosesini xarakterizə edirdilər. Bu yazı işarələrindən Gəmiqaya işarələri bu əraziyə təşkil olunmuş ekspedisiya zamanı oradakı rəsmlə daşlardan, bəzi yazı işarələr isə C.Cəfərovun və Ə.Fərzəlinin monoqrafiyalarından götürülmüşdür [3, 51, 89-98; 8, 17-19].

Qədim Naxçıvan xalçalarının bir qisminə biz altı və səkkiz guşəli ulduz rəsmlərinə də təsadüf edirik ki, bu işarələrin də xalqın əsas rəmzlərindən olması çox qədim bir tarixi dövrlə əsləşir. Birinci iki xalçadakı əsas naxışlar olan bu

səkkizguşəli ulduzlar bəzək məqsədi ilə yer alsada, onların ən qədim tarixi yaddaşımızdan bu sənət əsərinə adlanması danılmaz bir həqiqətdir və biz bu damğa işarələri Naxçıvan memarlıq sənətində də tez- tez müşahidə edirik.

Sağ tərəfdəki xalçanın ortasında yer alan altı guşəli ulduz rəmzi işarə isə Xəzər türklərinə məxsus olmuşdur. Biz yazılarımızda da tarixi faktlara istinadən bu ulduz işarəsinin Şahbuz rayon Türkeş, Culfa rayon Xoşkeşin və Camaldın kəndlərinin qəbiristanlığındakı əski məzar daşları üzərində təkrar olunduğunu qeyd etmişik. Bildiyimiz kimi Xəzər türkləri uzun müddət yəhudiləri

öz əsarəti altında saxlamış, bu damğa işarə mədəniyyəti-altıguşəli ulduz da onlardan yəhudilərin inanc və əski mədəniyyətinə adlamışdır [17, 70-76].

Qeyd edək Naxçıvan xalçaçılıq sənətindəki səkkiz və altıguşəli ulduz rəsmləri ən azı m.ö. III minilliklə səsləşir. Türk mədəniyyət abidələrində səkkizguşəli ulduzun tarixi çox qədim zamanlara gedir. Qədim şumerlərdə səkkizguşəli ulduz heroqlif-işarə olaraq, “tanrı, səma, ulduz” anlamını daşıyırdı. Bu astronomik işarə 45 dərəcə bucaq altında üst-üstə qoyulmuş iki kvadratdan ibarətdir. Kvadrat dördtərəfli fiqur olduğundan, dörd istiqamətə, dörd fəsilə, həyatın dörd əsasına, yəni, “torpaq, hava, su, atəş” işarədir.

Bidiyimiz kimi, istənilən yüksək mədəniyyətli xalqın işğal altına düşməsinə baxmayaraq, işğalçı dövlətlər belə bəzən bu mədəniyyətdən bəhrələnməmişlər ki, biz xeyli sayda bu cür tarixi faktlarla qarşılaşırıq.

Nümunə olaraq qeyd edək ki, bu mədəniyyət, tarixi mənbələrə görə, oğuzların və qıpçaqların bayraqları üzərində tayfa və ya nəsilin damğa işarələri, məmlüklərdə “qoçqar”, Çingiz xanın ilk bayrağında qara aypara, Böyük Səlcuq dövlətində, Səfəvi xanədanında “ikibaşlı qartal” (toğrul), bars (bəbir), “ay-ulduz” (ay-günəş), Qaraqoyunlu dövlətində “qoç”, Qızıl Ordada “xan damğası”, “baltavar”, “daraq damğa”, Əmir Teymurda “and” damğası və s. həkk edilmişdir [20, 178-179].

Məsələyə bu kontekstdən yanaşanda qədim çağlardan müasir dövrümüzdə qədər çətin və şərəfli yol keçmiş Azərbaycan bayraqları, o cümlədən Naxçıvan xanlığının yeni aşkar edilmiş döyüş bayrağı [22] tək-cə türkcülüynün daşıyıcısı kimi deyil, ortaq türk rəmz əlamətlər sisteminin, bayraq ənənələrinin bir sahibi kimi dəyərləndirilməlidir.

Biz qədim xalçaçılıq sənətindəki naxışlara diqqət etdikdə, burada türk damğa işarələri, mifik inanc əlamətləri ilə yanaşı rəmzlərdə daşınan mənaların türklərdən ərəblərə keçməsi faktı ilə də rastlaşırıq. Aşağıda gördüyümüz bu xalçalarda isə, türk mədəniyyəti əlamətlərinin İslam dini inancına təsiri də göz önündədir.

Buradakı sol xalça üzərində biz əski türk şamançılıq mifində yer alan Toğan quşlarını, onların arasındakı naxış işarəsi içində dünyanın dörd cəhəti haqqındakı svastik işarəni görürük. Bununla bərabər xalçanın yuxarı sol küncündə isə ərəb dilində yazılmış 1947–ci il toxunma tarixini izləməklə yanaşı, sağ tərəfdəki xalçada məscid ornamentlərinin əlamətlərini də görürük. Bildiyimiz kimi ümumən istər memarlıq, istər xalçaçılıq, istərsə də digər sənətkarlıq növlərində, ornament quruluşları qədim türk tayfalarına aiddir. Burada məscidin quruluş təsvirini əks etdirən ortadakı göy xətlili türbənün kənarlarında dörd qütb və dini türbə naxışları da əski dövrlə səsləşən qədim türk işarə naxışlarıdır.

Məlum həqiqətdir ki, Rusiya hakimiyyəti altına düşdüyümüz dövr siyasi məqsədlə Zərdüştlik farslara aid edilmişdir. Lakin tarixi faktlar bu inancın türklərə aidliyini, şamançılığın bu gün də belə yakut, çuvaş kimi türklərdə qaldığını görürük. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi hələ m.ö. VI minillikdə şamançılıq Asər türklərində də mövcud olmuşdur. Asərlərin Asmaq

tayfaları, Maq aslar-Şaman aslar isə, Yunan çarlarına məsləhətlər vermiş, onları dünyanı dərkə istiqamətləndirməklə, idarəçilikdə də onlara yardım etmişlər [15, 53-92].

Bu xalçalardakı yuxarıda göstərilən rəsmlər təkrar olunmaqla xüsusi olaraq qeyd edək ki, bir daha bu işarələrə diqqət etsək, biz burada səkkizguşəli ulduzlarla yanaşı, onlarda dünyanın **dörd cəhətini** əks etdirən svastik işarə də görürük və bu iki xalça üzərində isə qam-şamançılıqla bağlı Toğan quşu rəsmlərini də görürük.

Maqlar xalqın başına gələn bütün müsibət və fəlakətləri bilən, III əsr filosofu Parfiosa görə isə, “maq” Allaha sitayiş edən, onun elmi sirlərinə yiyələnənlərə deyilirdi [51, 166-168]. Göstərilən nümunələr qədim Naxçıvan xalçalarında m.ö. minilliklərə aid naxışlarla zəngin olduğunu bir daha sübut edir.

Nəticə. Bütün bu tarixi sübutları ümumiləşdirsək, nəticə olaraq deyə bilərik ki, ümumiyyətlə tarixi proseslərdə istənilən bir xalqın ibtidaidən aliyə doğru inkişafı zərurətdən doğmuş, onlar dünyanı, təbiəti dərkə öz məişətlərində müxtəlif mifik düşüncə, mifoloji inanc adətləri yer almışdır. Naxçıvan xalçalarında qeydə alınan bu mifoloji işarələr bir daha ərazinin qədim türklərin Ana yurdu olduğunu, m.ö. V minilliklərdən bu işarələr Azərbaycan türklərinin mifoloji inancında yer aldığını sübut edir. Onlardakı müxtəlifliklər isə onların mənsub olduqları hər bir tayfanı və nəslə fərqləndirmək amilinə xidmət etmişdir. Bu işarələr təkcə xalçalarda deyil, hər bir tayfanın yaratdığı memarlıq abidələrində də təkrarlanmaqla, xalqın minillikləri özündə təkrarlayan yaddaşında əbədiləşmişdir. Ümumiyyətlə, tarixi proseslərdə istənilən bir xalqın ibtidaidən aliyə doğru inkişafı zərurətdən doğmuş, onların həyatında müxtəlif mifik düşüncə, məişət adətləri də yer almaqla yanaşı sənətkarlıq, o cümlədən də xalçaçılıq sənəti bunun bariz bir nümunəsi kimi özünü təqdim etməkdədir. İstər yazılı dastanlarımızın Drezden, Vatikan kilisələrindən tapılması, istərsə xalçalarımızın Avropa və digər xristian muzeylərində mövcudluğu, Azərbaycan xalq mədəniyyətimizin və tarixi qədimliyimizin danılmaz sübutlarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atakişi Celiloğlu Kasım. Sümerce Kesin Olarak Türk Dilidir. İstanbul: MOR, 2001, 151 s.
2. Azərbaycan Tarixi, I cild, (ən qədim zamanlardan XX əsrədək), Bakı: Azər nəşr, 1994, 680 s.
3. Cəfərov C.İ. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005, 171 s., s. 51, 89-98;
4. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 s.
5. Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı: İşıq, 1984, 203 s.
6. Иосиф Флавий. Иудейские древности/ Пер. с греческого Г.Г. Генкеля, т. I, СПб., 1900, 716 с.
7. Иосиф Флавий. Иудейские древности. Пер. с греческого Г.Г. Генкеля, т. II, СПб., 1900, 420 с.
8. Фарзали Аждар. Ноев Ковчег и Гямигая- Гобустанский алфавит. Баку: Полиграф, 2005, 302 с.
9. İ.Nəbibbəyl və V.Muradov. Naxçıvan xalçaçılığı: ənənə və müasirlik. Bakı: Elm, 2017, 283 s.

10. Керимов Л. Азербайджанский ковер. Т. I. Баку – Ленинград: 1961, 186 s.
11. Kərimov L. Azərbaycan xalçalarının naxış elementlərindən nümunələr. Bakı: Elm, 1983, 130 s.
12. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 278 s.
13. Птолемей Клавдий. Руководство по географии/Пер. К.С.Апта и В.В.Латышева//Античная география. Москва: Географиздат, 1953, 368 с.
14. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
15. Rzayev F.H.Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
16. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). II c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 588 s.
17. Rzayev F.H.Naxçıvan memarlıq abidələrində prototürk mifi və damğa işarələri// AMEA Naxçıvan Bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, Naxçıvan, 2018, № 1, s. 70-76
18. Страбон. География в 17 книгах. Пер. статья и комментарий Г. А. Стратановского. Москва: Наука,1964, 941 с.
19. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.
20. John Foley. The Guinness Encyclopedia of Signs and Symbols.// Guinness Publishing Ltd., 1993, 435 s.
- 21.<http://www.baki-xeber.com/layihe/19580.html>
22. <http://strateq.az/arashdirma/9105/%E2%80%8Bnaxcivan-xanliginin-yeni-askar-olunmus-dovl%C9%99t-bayraqlari-fotolar.html>

Rəyçi:

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
sənət.e.d., prof. Kübra Əliyeva
əməkdar incəsənət xadimi

**EXPLORING DIFFERENT STRATEGIES FOR REPRESENTING THE SAME
HISTORICAL EVENT:
RISE OF EMPIRES: OTTOMAN AND CONQUEST 1453**

Jiseon, Kang
Ph.D. Student
Department of Turkish Language and Literature
Boğazici University
İstanbul, Türkiye
jiseontr@gmail.com
orcid: 0009-0005-8332-7504

Summary

This sresearchng conducts a comparative analysis of two distinct media portrayals of the historical event, the conquest of Constantinople, in the East and the West. It aims to clarify, how genre-specific storytelling methods influence historical narratives. It uses comprehensive content analysis identifying vital narrative elements and compare their use and impact in each work. Firstly, the docudrama *Rise of Empires: Ottoman* (2020) follows the grammar of a documentary and combines historical reconstruction with the theatrical narration and objective expert interviews to anchor the narrative logically. The portrayal of the Ottoman and Byzantine sides as protagonists also underscores the balanced perspective, urging the audience grasping the intricacy of the historical event. Against this, the film *Conquest 1453* (2012), which allows the audience to empathize with the characters, presents the one-sided narrative, that glorifies Mehmed II, woven with nationalist sentiments. The storytelling method emphasizes binary opposition between the 'heroic' Ottomans and the 'villainous' Byzantines, urging the audience to elicit emotional engagement and national pride. Therefore, this comparative analysis contributes to the academic discourse on historical representation in visual media by serving as a practical guide for future content creation and emphasizing the importance of critical engagement with different storytelling methods.

Key Words: Representation strategy, historical event, storytelling, *Rise of Empires: Ottoman*, *Conquest 1453*

**AYNI TARİHİ OLAYIN TEMSİLİNDE FARKLI STRATEJİLERİ KEŞF ETMEK:
RISE OF EMPIRES: OTTOMAN VE FETİH 1453**

Jiseon, Kang
Ph.D. Öğrencisi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Boğazici Üniversitesi
İstanbul, Türkiye

Özet

Bu çalışma, Doğu ve Batı'da iyi bilinen tarihi bir olay olan İstanbul'un fethini ele alan iki farklı medya tasvirinin karşılaştırmalı analizini yapmaktadır. Çalışmanın amacı, aynı tarihi olayı konu alan bu iki eserin kendi türlerinin özelliklerine göre kullandıkları farklı hikâye anlatıcılığı tekniklerini analiz etmektir. Kapsamlı bir içerik analizi kullanılarak temel anlatı unsurları belirlenmekte ve her bir eserdeki kullanımları ve etkileri karşılaştırılmaktadır. Öncelikle, belgeselin gramerini takip eden belgesel drama türündeki *Rise of Empires: Ottoman* (2020), tarihi yeniden canlandırmalar ile teatral anlatımı ve nesnel uzman röportajlarını birleştirerek anlatıyı mantıksal bir temele oturtmaktadır. Osmanlı ve Bizans taraflarının kahramanlar olarak tasvir edilmesi, dengeli bir bakış açısı kurgulayarak izleyicilerin tarihi olayın karmaşıklığını kavramalarına teşvik etmektedir. Buna karşılık, izleyicinin karakterlerle empati kurmasını sağlayan film türündeki *Fetih 1453* (2012), Fatih Sultan Mehmed'i kahramanlaştırmaya odaklanarak

milliyetçi duygularla örülmüş tek taraflı bir anlatı sunmaktadır. “İyi” Osmanlılar ile “kötü” Bizanslılar arasındaki ikili karşıtlığı vurgulayan hikâye anlatıcılığı yöntemi, izleyicilerin kahramanla kurdukları duygusal bağı güçlendirmeyi hedefleyerek milli gururu okşamaktadır. Dolayısıyla bu karşılaştırmalı analiz, farklı hikâye anlatım yöntemleriyle eleştirel bir etkileşimin önemini vurgulayarak ve gelecekteki içerik üretimleri için pratik bir rehber görevi görerek görsel medyada tarihsel temsile ilişkin akademik söyleme katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tarihsel olay, temsil stratejisi, hikâye anlatıcılığı, *Rise of Empires: Ottoman*, Fetih 1453

ИССЛЕДОВАНИЕ РАЗНЫХ СТРАТЕГИЙ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОДНОГО И ТОГО ЖЕ ИСТОРИЧЕСКОГО СОБЫТИЯ:

На примере фильмов «Восход Османской империи» и «Завоевание 1453»

Джисон Канг
Кандидат наук, аспирант
Кафедра турецкого языка и литературы
Университет Босфора
Иstanbul, Турция

Аннотация

Данное исследование проводит сравнительный анализ двух различных медийных представлений исторического события — Завоевания/Падения Константинополя — на Востоке и Западе. Цель работы — выяснить, как жанровые особенности и приемы повествования влияют на восприятие исторического нарратива. Исследование базируется на комплексном контент-анализе, который позволяет выявить ключевые элементы сюжета и сравнить их использование и влияние в каждом произведении. Первый объект исследования — документальная драма «Восход Османской империи» (2020), которая следует жанровым традициям документального кино. Этот фильм сочетает исторические реконструкции с театрализованным повествованием и экспертными интервью, что позволяет создать взвешенный и обоснованный нарратив. Важным элементом является изображение обеих сторон — османской и византийской — как равноправных участников исторического процесса, что подчеркивает сложность и многослойность события, побуждая зрителей к более глубокому его осмыслению. С другой стороны, фильм «Завоевание 1453» (2012), предлагает зрителям пережить исторические события через персонажей. Однако этот фильм акцентирует внимание на односторонней интерпретации, в которой Мехмед II представлен как национальный герой, а сам нарратив насыщен националистическими элементами. Повествовательная структура основана на бинарной оппозиции: «героические» османы против «злодейских» византийцев, что создает эмоционально заряженное восприятие событий и усиливает чувство национальной гордости у зрителей. Проведенный сравнительный анализ позволяет сделать важные выводы для академической дискуссии о способах визуального представления исторических событий в медиaprостранстве. Результаты исследования подчеркивают необходимость критического подхода к различным методам повествования и предоставляют рекомендации для создания будущего исторического контента.

Ключевые слова: стратегия представления, историческое событие, повествование, «Восход Османской империи», «Завоевание 1453»

Actuality. This research is academically significant as it explores how the same historical event, the Conquest/Fall of Constantinople, can be represented narratively differently through distinct genres, offering insights into the scope of visual media interpretation. The study delves into the docudrama *Rise of Empires: Ottoman* (1) and the film *Conquest 1453* (2), analyzing their different storytelling techniques based on their respective genres.

Annotation. The study aims to clarify how genre-specific storytelling methods influence historical narratives in visual media. This approach can enhance creators' understanding of storytelling techniques in different genres and provide practical knowledge for representing historical events in future content creation.

Methods. This paper conducts a comprehensive content analysis to identify key narrative elements and evaluate their use and impact in the docudrama *Rise of Empires: Ottoman* and the film *Conquest 1453*.

Introduction. Understanding history is crucial for gaining insight into our present and learning from the past. In the 21st century, visual media has become the primary medium to convey history. Robert A. Rosenstone stated, “As long as screens, large and small, remain a major medium for showing and telling us about our world, then film will be one way of rendering the past[3; 139].” Visual history often reaches a broader audience than traditional written history.

The pivotal historical event of Mehmet II’s conquest/fall of Constantinople in 1453 was a significant moment that marked the end of the Byzantine Empire and heralded the dawn of the Ottoman Empire. This event, which is well known to the public in the East and West, has been portrayed in various media, including the docudrama *Rise of Empires: Ottoman* (hereafter *Rise*) and the film *Conquest 1453* (hereafter *Conquest*). These two works are not mere retellings of history but distinct and intriguing narrative attempts at this pivotal historical event.

According to Chatman Seymour (4), the core elements of narrative are story (content, events, characters, background) and discourse (expression, means of communication). Content analysis, a robust research method that involves identifying the “critical grammar” of each genre’s storytelling method, is suitable for this research. As Nathan Smith and Jenny Rock argue, understanding the ‘creator’s intention of creation’ is critical for accurate interpretation [5; 58-62].

Therefore, this paper embarks on a novel journey, delving into these two works’ unique and captivating genre-specific storytelling methods. It seeks to understand how the same historical event can be represented differently and to argue that these differences result from the distinct genres of the two works. Moreover, in a media landscape characterized by abundant platforms and content that often defies existing theories, this study paves a new path, expanding the horizons of visual media interpretation. It analyzes how the same historical event can be expressed differently through distinct genres, thereby highlighting the evolving nature of media representation.

The structure of this research is as follows: Chapter 1 will introduce the research subjects, *Rise* and *Conquest*, which depict the same historical event. *Rise* is a docudrama combining historical reenactments with expert interviews, while *Conquest* is a historical film focusing on a fictional character's personal journey during the event. Chapter 2 will then delve into the unique representation strategies used in each work by analyzing the storytelling methods of each work. This sequential approach ensures a comprehensive analysis of the two works and their distinct genres.

1. Overview of Research Subjects and Literature Review

1.1. Overview of Research Subjects

1.1.1. *Rise of Empires: Ottoman, Season 1. The Conquest of Constantinople*

The first season of *Rise*, titled “The Conquest of Constantinople,” is a docudrama with six episodes. Sultan Mehmed II of the Ottoman Empire is the protagonist. The plot is based on the last siege of Constantinople in 1453 between the Ottoman and the Byzantine Empires. The English narration was performed by Charles Dance, a well-known English actor, screenwriter, and film director. The main characters are Mehmed II, his adoptive mother, Mara Branković, and vassal Çandarlı Halil Pasha in the Ottoman Empire camp, and Constantine XI, the Genevan mercenary Giovanni Giustiniani, and vassal Grand Duke Notaras in the Byzantine Empire camp appear.

Rise was made available on January 24, 2020, through Netflix, which produces and distributes media as a global OTT (Over-the-top) platform. Because it was produced with the support of Netflix, it is Netflix Türkiye’s original content. The content description mentioned genres of this content as TV Dramas, Turkish, Historical Documentaries, TV Action & Adventure, and Military Documentaries (6). However, viewing this content as a docudrama is reasonable for the following reasons. First, the screen is not composed of only reenactments and historical materials; it provides a format that is neither a documentary nor a drama through

the codes of both documentary and drama (7). Secondly, the research and expert interviews on the historical event were preceded and reflected in the production (8).

The production company of this docudrama is Karga Seven Pictures and STX Entertainment, located in the USA. The distributor is Netflix. The script was written by Liz Lake, along with Emre Şahin and Kelly McPherson, executives of Karge Seven Pictures. The actors performed in English according to the script, and the content was directed by Emre Şahin, co-writer of the script (9). “The story of conquering Istanbul and becoming an empire has been on my mind for years. We started thinking about how to tell the story that we thought many people knew,” he said, emphasizing that the content must be local and expression must be international to meet international standards (8). These arguments are also found in Şahin's other interview with Barbaros Tapan. Şahin said he revealed that while growing up in Turkey, he continually realized that Turks had few opportunities to tell their stories to the world (10), which implies globalization in the interview.

In this context, the overall plot of the docudrama progresses according to the flow of a fierce siege between the two empires separated by the Theodosian Wall. Additionally, Mehmed II's past is occasionally featured in flashback scenes, the two Empires' urgent circumstances frequently appear, and elements that make the narrative rich and exciting are added to empty points in history. This multi-layered structure densely organizes six episodes provided to the audience. The titles and main event are as follows:

Table 1. Information of Six Episodes of *Rise*

Episode No.	Title	Main Events
Episode 1	The New Sultan	<ul style="list-style-type: none"> • Mehmed II inherits the Ottoman Empire's throne at 19 and begins the invasion of Constantinople. • The Byzantine Empire hires Giustiniani Longo, a Genoese nobleman and mercenary.
Episode 2	Through The Walls	<ul style="list-style-type: none"> • The Basilica Cannon, made by Hungarian Orbán and the Janissaries, the elite Ottoman army, attacks the Byzantine Empire. • A Genoese mercenary group from the Byzantine Empire defends against attacks.
Episode 3	Into The Golden Horn	<ul style="list-style-type: none"> • A naval battle happens between the Ottoman Empire and Genoa. • Political movements of the Balkan countries are seen.
Episode 4	Loose Lips Sink Ships	<ul style="list-style-type: none"> • The Ottoman Empire forces move ships by land. • Genoese mercenaries and Byzantine soldiers do their best in the battle.
Episode 5	Ancient Prophecies	<ul style="list-style-type: none"> • The sorrow of the Byzantine Empire over having to sacrifice even the legacy of the Eastern Roman Church for the war. • Political actions of the two empire's dignitaries to seek a truce.
Episode 6	Ashes to Ashes	<ul style="list-style-type: none"> • No help comes from the Vatican for the Byzantine Empire. • The Ottoman Empire wins the war and conquers Constantinople.

In 2020, when *Rise* was released, Netflix did not provide information about the popularity of specific content. However, this work was nominated in 11 categories at the International Izmir Film Festival in 2020, the Ayakli Gazete TV Stars Awards in 2021, and even in the Best Digital Platform Series category of the Turkey Youth Awards in 2023, the third year of its release (9)—also, *Season 2. Mehmed VS Vlad* was broadcast on Netflix on December 29, 2023. It can be implied that Season 1 was successful enough to produce Season 2. In this respect, it can be concluded that

this docudrama has achieved a certain level of objective success, and the audience's interest is still valid.

1.1.2. Conquest 1453 (Fetih 1453)

Conquest is a historical war film released in Turkey on February 16, 2012. It runs 165 minutes and deals with the same historical event as *Rise* (11). Like the previous docudrama, the film's plot revolves around a siege in 1453, and the narrative revolves around vital historical figures.

The main characters are Mehmed II in the Ottoman Empire; Ulubatlı Hasan, the sword that protects Mehmed II; Orban's adopted daughter Era, a Hungarian cannon maker who falls in love with Hasan; Çandarlı Halil Pasha, and Akshamsaddin. On the other hand, in the Byzantine Empire's camp, Constantine XI and Grand Duke Notaras stand out. There is a clear imbalance in the number of characters emphasized between the two camps because the film focuses more on the Ottoman Empire. Moreover, as it is a work of fiction, the dramatic aspect focuses on Mehmed II's wife and son, the love story between Hasan and Era.

The film's script was written by Melih Esat Acil, Atilla Engin, and Irfan Saruhan, directed by Faruk Aksoy, and produced by Istanbul-based Aksoy Film and Medyapım. When it was released in Turkey, Cinefilm handled theatrical distribution, and Tiglon handled DVD distribution (12).

It is also worth noting that it is the only historical genre film among the TOP 10. The film is the fourth most-watched film in Turkey since 1989, with 6,572,618 people coming to theaters to watch it during its 52-week run (13). It has been a distinguished success in terms of revenue as well. Faruk Aksoy, director and producer of the film, revealed on the TV program in March 2012 that the film almost broke even in Turkey with a budget of \$18.2 million and was sold to more than 26 countries abroad (14). However, despite the notable numerical success, the awards it received were limited. The film won only one award in 2012, the year it was released, at the Sadri Alişik Cinema Award. Ibrahim Celikkol, who played Hasan, received the Ekrem Bora Promising Actor Award (11).

As described above, two works were selected as research subjects because they approached the same historical event, "the conquest/fall of Constantinople," with different representation strategies. Before analyzing the representation strategies of the two works, it should be mentioned that *Rise* was produced in English in 2020 and screened on overseas-based global platforms, while *Conquest* was produced in Turkish in 2012 and was exposed mainly for screening in Turkey. It means they have a different target audience, which is also the point of comparison because production by the creator and acceptance from the public are essential features of cultural products.

1.2. Literature Review

At an academic level, the discussion on *Rise* is mainly about its fictionality, with critics arguing that the docudrama format compromises its historical accuracy. In contrast, discussions on *Conquest* focus on its political implications, with some scholars suggesting that it promotes a nationalistic discourse. These findings provide the basis for the following literature review.

On the one hand, while conducting a literature review on *Rise*, a docudrama that blends elements of documentary and drama, one proceeding and one film review entirely focused on *Rise* were found. In the proceedings, Seher Şeylan criticizes the fictional nature of the docudrama and focuses on the non-historical elements of the work (15). Şeylan analyzes the subject in the context of story/scenario, acting/character, and expert, emphasizing that the hybrid structure of the docudrama negatively affects the accuracy of information examined. However, in this study, which analyzes by accepting the docudrama genre, Şeylan's arguments are viewed in different contexts and thus irrelevant. The second document is a film review written by Molly Greene, a professor of Ottoman imperial history. Greene analyzes Seasons 1 and 2 together over four pages, and, given the nature of the film review, it mainly contains personal impressions rather than analysis. Additionally, there is a book titled *Five Principles of the Historical Film* (16). *Rise* is an example of a 'hybrid moving history,' one category researcher argues [17; 35]. This is another version of the interpretation of *Rise* but the applying docudrama.

On the other hand, some articles dealing with *Conquest* are also worth mentioning. First, Mustafa Aslan defines *Conquest* as an exemplary film that added nationalistic discourse to appropriate aesthetic elements that did not disturb the audience (18). Aslan's research inspired the storytelling interpretation of this study in blending religious signifiers. Next, Nermin Orta theoretically discusses the relationship between social memory, history, ideology, and film, taking *Conquest* as an example (19). Orta analyzes that emotionalizing and dramatizing history enabled society to remember the past through popular discourse rather than a professional perspective on history, which means the connection to neo-Ottomanism is discussed based on the event that the social function of the film implies the spread of ideology. However, Orta limits further ideological interpretation, citing an interview in which the director did not agree with the political interpretation. On the contrary, Chien Yang Erdem proposes the concept of Ottomentality as an alternative approach to the latest phase of neo-Ottomanism, and *Conquest* is used as a starting point and example for this discussion (20). In this perspective, Dilara Balçı Gülpınar compares three films that deal with the same historical event, including *Conquest*, and interprets that "in the transformation of historical representations of the films as the values of the society change" [21; 64]. Those discussions on politics inspired this research to suggest implications for the implied audience.

To sum up, *Rise* and *Conquest* dealt with the same historical event and were analyzed under different topics despite the limited literature reviews. In *Rise*, discussions often focus on its fictional elements, such as portraying characters and events that may not be historically accurate. In contrast, discussions about *Conquest* mainly revolve around its political implications, such as neo-ottomanism. However, studies by established researchers have yet to deal with both works simultaneously. This could be due to each genre's unique grammar, including convergence genres like docudrama, which can be difficult when using traditional research methods. In this context, this study represents a novel approach to studying historical representation in visual media. It offers a comprehensive comparative analysis of the two works and their unique representation strategies.

2. Comparison of Representation Strategies of the Same Historical Event: How Could Mehmed II Conquer Constantinople?

The analysis frame begins with understanding the differences between genre grammars because they are related to "what and how you want to say" [5, 22]. Docudrama, which began appearing on television after World War II, is a drama that follows the grammar of a documentary. The grammar of the documentary is questions and substantive truth. So, the task of docudrama is to persuade the audience to take a view on a problem defined through research [7; 48]. These characteristics of docudrama lead the audience to follow the logic. It also means that docudrama is more vulnerable to the audience's doubts than realistic dramas [7; 189]. In contrast, the film's grammar prioritizes characters, plot, and emotions. Therefore, these characteristics of the film lead the audience to empathize with the characters. Because the two works are different genres, they choose "how to say" in different ways. It means there is a difference in the expression method. It is crucial to compare storytelling methods with the historical representation strategies of the two pieces.

2.1. Docudrama *Rise of Empires: Ottoman*: Storytelling Focused on 'Balance'

The core of *Rise*'s storytelling is 'balance,' which is accomplished in two ways. The first method uses narration and expert interviews, and the second involves the Ottoman and Byzantine empires as protagonists.

Utilization of Narration and Expert Interviews

Narration and expert interviews are the most notable storytelling methods in this content. Due to the nature of a docudrama, if the audience is too immersed in the story, the documentary's characteristics are offset. However, if the audience distances themselves too much from the story, the drama's characteristics are also offset. *Rise*'s narration and expert interviews are provided in harmony, encouraging appropriate immersion and distancing from the audience. The creator's

strategy of adjusting the distance between the recipient and the content is narratively meaningful (23).

First, the narration of this work requires the audience to become immersed in the story. The narrator is Charles Dance, a 73-year-old well-known performer. He recorded it as if he was acting like a voice actor. The words of the narration are also theatrical. The most representative examples are the last sentence of the intro narration of every episode, “For one empire rise, another must fall,” and the very last narration after the end of the last episode, “So, we begin.” The fall and revival of empires due to war is an event that appears countless times in history, and although there are various ways to express it, these examples are like lines of play. This dramatic narration helps the narrative progress. It appears repeatedly, explaining the historical background and characters of the time and establishing a framework for the progression of event. The narration almost seems like another character. Clear evidence that the creator considered narration important appears in the closing credits. The narrator’s name is the only name that appears before the Director’s in the closing credits.

Second, expert interviews distance the audience from the narrative. When the narration and dramatic reenactment immerse the audience, the creator inserts an expert interview scene to stop the immersion abruptly. For example, in the second episode, an expert interview appears before and after the spectacle-filled screen. Experts present information about the Ottoman and Byzantine Empires, Mehmed II and Giustiniani, and geopolitical and historical warfare facts. It interrupts the audience’s immersion and shares an analytical perspective with the audience. In addition, to ensure their credibility, the creator provides information about the name, affiliation, position, or famous works each time the expert appears. Additionally, the experts who appeared in each episode are listed as Historical Consultants in the closing credits.

The advisory group consists of 10 scholars and writers, most majoring in or researching the history of the Ottoman and Byzantine Empires. The nationality consists of three Turks and seven foreigners, with only two Turkish people teaching at universities in Turkey. It appeals to an audience that efforts were made not to be biased towards one side regarding nationality and affiliation.

The list of scholars is as follows: Dr. Emrah Safa Gürkan (Associate Professor of History, İstanbul 29 Mayıs University), Dr. A. M. Celâl Şengör (Istanbul Technical University), Dr. Michael Talbot (Junior Lecturer in Ottoman History, University of Greenwich), Dr. Marios Philippides (Professor Emeritus of Classics, University of Massachusetts Amherst), Dr. Tunc Şen (Assistant Professor of History, Columbia University), Dr. Tom Papademetriou (Professor of Historical Studies, Stockton University), and Dr. Karen Barkey (HAAS Distinguished Chair, UC Berkeley). The list of authors is also as follows: Jason Goodwin (Lords of the Horizons), Lars Brownworth (Lost to the West), and Roger Crowley (1453).

However, it is worth noting that while conveying information, experts may also interject their personal opinions. For example, Dr. Şengör, a geology professor, “is not called upon to speak to the geological implications of the siege; his inclusion is undoubtedly due to his charisma on camera and his enthusiastic zeal for the Ottomans [17; 88].” It is essential to acknowledge that without the creator’s consent, such opinions would not have been shared with the audience.

In this context, narration and expert interviews are this content's most notable storytelling methods. Narrations that encourage immersion further emphasize the dramatic aspect through expert interviews, while expert interviews that encourage distancing gain further authority and trust through the narration. As a result, the audience experiences the development of more balanced storytelling.

Portrayal of the Ottoman and Byzantine Empires as Protagonists

The second storytelling method emphasized in *Rise* is maintaining a balance between the Ottoman Empire and the Byzantine Empire. To this end, the content brings both empires as protagonists in the storytelling. The creator strives to maintain an objective perspective and provide equal opportunities for both empires to speak up. First, the people of the two empires are presented in similar proportions. Next, the expert interview provides both sides’ historical

materials and detailed explanations. Lastly, elements that emphasize that the war between the two empires is international, not a religious war, are present throughout the content. It emphasizes Mara Brankovic's role in connecting the Ottoman Empire and the West, the situational dynamic between the Ottoman Empire and the Balkan countries, and the conflict between the Byzantine Empire and Catholic powers in a balanced manner. In conclusion, by featuring both empires as protagonists, the creator allows the audience to understand their desperate desires.

2.2. Film *Conquest 1453*: Storytelling Focused on 'One-sided.'

The core of *Conquest*'s storytelling method is 'one-sided storytelling.' It is accomplished in two ways: the heroization of Mehmed II and the apparent opposition between good and evil.

Heroization of Mehmed II

The film shows Mehmed II as a gentle and holy monarch, unlike the protagonist in the docudrama. Mehmet II's heroization is completed in several ways.

First, religious mythology is utilized in the story. The film begins in Medina in 627. After the Hadith prophecy is presented from the prophet's point of view, the audience, following the eagle and transcending time and space, sees the birth of Mehmed II. In the year Mehmet II was born, the Ottoman Empire was prosperous, and a comet fell on the Byzantine Empire, adding to the mythological statement that this was considered a "sign of the country's destruction" in the film. In addition, Sultan Murat II prays, "I gave you the name, but I hope Allah will give you the fate." From the scene explaining the point of his birth, Mehmed II is a hero given to the Ottoman Empire by God. Mehmed II, who was declared a hero by God, meets Osman, who laid the foundation of the Ottoman Empire, in a dream and is told, "You are the one who will create a stronger empire," and is given a ring. Even through the advice of a spiritual leader, he is able to find a solution to win the war. It is well known that the important cities that the Ottomans wanted to conquer in Europe were called "red apples." In this context, when he conquers Istanbul, the Red Apple, and enters Hagia Sophia, his face shines as if God is incarnated (24).

The second way of heroization is to emphasize his abilities. Mehmed II lays the foundation for the conquest of Constantinople step by step. Through his generosity and dignity, he is able to persuade the vassals to his side. His wisdom prevents local powers from revolting. His strategic thinking coordinates Europe with Emperor Constantine. Moreover, his martial arts skills are so good that he never fires a wrong arrow; he even had the artistic ability to write poetry.

Lastly, the director continues to heroize Mehmed II by emphasizing his tolerant personality even after the conquest of Constantinople. It implies that Mehmed II was a hero not only to the people of the Ottoman Empire but also to the people of the Byzantine Empire. Mehmed II said to the Byzantine citizens gathered in Hagia Sophia, "Do not be afraid. Your life, your fortune, and your destiny are with us. Let your faith be free." As a result, the face of the religious leader of the Eastern Roman Orthodox Church brightens, and the people rejoice.

Through this heroization, Mehmed II is depicted as a destined monarch with the qualities to 'conquer' Constantinople. Hasan, who mainly appeared in the spectacle scene, has already been erased from the audience's memory after his death. There is no hero other than Mehmed II.

Apparent Conflict Between Good and Evil

The apparent opposition between good and evil structures enables storytelling that distinguishes "me (us)" from "the other" and gives legitimacy to "me." There is a contrast between Mehmed II and Constantine XI. When Mehmed II is featured as a ruler who cares for his people, is always ahead of his opponents, and has a good sense of international politics, Constantine XI is described as enjoying pleasure, cunning, and making mistakes in decision-making. When the good Ottoman Empire soldiers sacrifice themselves at the risk of death, the Byzantine Empire waits for support from the Hungarian army and Catholic forces and puts pressure on the Genoese mercenaries.

The apparent dichotomy is converted into a religious war frame at the level of individuals and empires. At the individual level, soldiers who comply with martyrdom by 'Allah's will' appear. When soldiers of the Byzantine Empire provoke, "These people seem to go to heaven if they die in battle, let us kill them," the captured Ottoman Empire soldiers quietly recite a prayer,

“Allah is the only God.” At the imperial level, united Islam and divided Christian forces are depicted. Notably, the Byzantine Empire urges Catholic forces to “cooperate against infidels,” and the Catholic Vatican participates in the war for its benefit.

In conclusion, the core of the storytelling strategy in *Conquest* represents the historical event of the conquest of Constantinople, which is all ‘one-sided.’ Heroizing Mehmed II justifies only him, not anyone else, to conquer Constantinople. The audience, admiring his heroism, is asked to feel a sense of sympathy and rejoice at his accomplishments and to psychologically agree with the Ottoman Empire’s conquest of Constantinople, which plays the role of ‘good’ in the apparent conflict between good and evil.

Chapter 2 attempted to compare how *Rise* and *Conquest* portrayed the same historical event according to genres’ grammar. *Rise*’s storytelling approach was based on “balance” achieved through narration and expert interviews, presenting both empires as protagonists. This approach is similar to the distancing effect used in Bertolt Brecht’s narrative theater. On the other hand, *Conquest*’s approach was to take a one-sided perspective: heroizing Mehmed II and contrasting good and evil to establish narrative unity. This approach is reminiscent of American mainstream western movies, which glorify heroic figures from the Wild West era and depict battles with Native Americans.

Conclusion. This research aims to understand how the same historical event, the Conquest/Fall of Constantinople, can be represented differently due to the distinct genres of the two works, broadening the scope of visual media interpretation and offering practical insights. Specifically, the study delves into the differences in storytelling based on the grammar of each genre, examining the Netflix original series *Rise of Empires: Ottoman* (2020) and the film *Conquest 1453* (2012).

The Docudrama *Rise of Empires: Ottoman* presents a ‘balanced’ perspective, exploring the question through various storytelling elements: “How was Constantinople conquered/fallen?” These include theatrical narration, objective expert interviews, and balanced protagonists. In contrast, the film *Conquest 1453* offers a more personalized viewpoint, focusing on the central character, Mehmet II. This ‘one-sided’ and binary storytelling approach centers on “how Mehmet II conquered Constantinople, the Red Apple?”

While this study may be critiqued for not extensively discussing historical facts, its primary aim was to compare how different genres of video depict historical events. Therefore, such critiques may fall outside the scope of this study. Rather than simply reflecting on these criticisms, this research has the potential to pave the way for future studies. First, examining the public response to how the two works were received and evaluated provides deeper insights into producing historical representations that connect with the implied audience—second, examining spectacle scenes, especially given the war-based nature of these pieces, to understand how such spectacles are depicted and what this reveals about the characteristics of the works. These areas offer exciting opportunities for further exploration and discovery, igniting the spark for future research.

Overall, this study’s analysis is a significant venture into uncharted territory, comparing the representation strategies of two different genres—docudrama and film—regarding the pivotal historical event, the Conquest/Fall of Constantinople. This unique approach can improve the creator’s understanding of storytelling techniques in different genres and provide insight into representing historical events for future content creation, which is practical knowledge. This study can also educate the audience on various strategies in visual media storytelling, such as narrative framing and character development. This study is sure to pique the interest of academic researchers, historians, and visual media professionals.

Ödöbiyyat

1. Şahin, Emre. *Rise of Empires: Ottoman*, Season 1. Karga Seven Pictures, STX Entertainment. 1st Episode’s Release Date in Netflix: January 24, 2020.

2. Aksoy, Faruk. Fetih 1453. Aksoy Film, Medyapım. Release Date in Turkey: 16 Şubat, 2012.
3. Rosenstone, R. A. History on film/film on history, 3rd edition, Routledge. 2017.
4. Chatman, S. "Towards a theory of narrative", New literary history 6/2. 1975.
5. Smith, N., & Rock, J. "Documentary as a statement: Defining old genre in a new age", Journal of Media Practice 15/1. 2014.
6. Netflix Official Site. "Rise of Empires: Ottoman". (n.d.). <https://www.netflix.com/title/80990771>
7. Paget, D. No Other Way to Tell It: Docudrama on Film and Television, 2nd edition, Manchester, Manchester University Press. 2013.
8. Yıldırım, Mehmet Ali. "Emre Şahin: 'Rise of Empires: Ottoman'ın başarısı, yerel konuyu evrensel dilde anlatması". March 5, 2020. <https://www.habervesaire.com/emre-sahin-rise-of-empires-ottomanin-basarisi-yerel-konuyu-evrensel-dilde-anlatmasi/>
9. IMDbPro. "Rise of Empires: Ottoman (2020)". (n.d.). <https://pro.imdb.com/title/tt9244578/>
10. Golden Globe Awards. "Director Emre Sahin: 'A Turkish story can now reach millions'". March 12, 2020. <https://goldenglobes.com/articles/director-emre-sahin-turkish-story-can-now-reach-millions/>
11. IMDb. "Fetih 1453 (2012)". (n.d.). <https://www.imdb.com/title/tt1783232/>
12. IMDbPro. "Fetih 1453 (2012)" (n.d.). <https://pro.imdb.com/title/tt1783232/companycredits>
13. Box Office. "Tüm Filmler Seyirci Rekoru-İlk 100(1989'dan günümüze)". (n.d.). <https://boxofficeturkiye.com/tum-zamanlar/seyirci-rekorlari/tum-filmler>
14. ENSONHABER. "Fetih 1453'ün gerçek bütçesi belli oldu". March 29, 2012. <https://www.ensonhaber.com/kultur-sanat/fetih-1453un-gercek-butcesi-belli-oldu-2012-03-29>
15. Şeylan, S. "From documentary to drama- documentary the travelling of truth: 'Rise of Empires: Ottoman'", Proceedings of IBAD-2020 – 5th International Scientific Research E-Congress. September 1-2, 2020.
16. Greene, M. "Rise of Empires: Ottoman", Journal of Islamic and Muslim Studies 8/1. 2023.
17. Kim, N. Making History Move: Five Principles of The Historical Film, New Brunswick, Rutgers University Press. 2024.
18. Aslan, M. "The construction of nationalism and cinema: The case of the Conquest 1453", OPUS International Journal of Society Researches 11/18. 2019.
19. Orta, N. "Social memory and cinema: Fetih 1453 as an example of popular film", Selcuk İletişim 12/2. 2019.
20. Erdem, C. Y. "Ottomentality: neoliberal governance of culture and neo-ottoman management of diversity", Turkish Studies 18/4. 2017.
21. Gülpınar, D. B. "Writing history with films: The example of the Conquest of Istanbul", yedi: Journal of Art, Design & Science 29. 2023.
22. Hyung, D. "Between documentary and fiction, and these combination: Documentary fiction or fictional documentary", Film Studies 67. 2016.
23. Ebbrecht, T. "Docudramatizing history on TV: German and British docudrama and historical event television in the memorial year 2005", European Journal of Cultural Studies 10/1. 2007.
24. Sözcü. "Kizil Elma nedir? Kizil Elma ülküsü ne anlama geliyor?". December 12, 2018. <https://www.sozcu.com.tr/kizil-elma-nedir-kizil-elma-ulkusu-ne-anlama-geliyor-2-wp2791896>

Röyçi:

Hankuk Xarici Araşdırmalar Universiteti
Prof., Dr. Chong Jin, OH
Seul, Koreya

УДК: 316.7:811.111+396

KELINIZM IN THE KYRGYZ SOCIETY

Mamytova Asel Kazybekovna
Phd in Philology, Ass. Professor
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn
Institute of foreign languages
asel.mamytova407@gmail.com
Orcid: 0000-0006-6350-4726

Abstract

This article presented a researching problem of women, who faced violence in family. The main purpose is informing the service, which provides the military and civilian communities, who works with violent women. The major points of this review are as follows: a) women's violence usually occurs against them by their male partners; physical and psychological aggression, sexual abuse, coercive control, and stalking; b) married women's violence usually occurs in the Kyrgyz context against them by their male partner's relatives side.

Key words: bride, family violence, abuse, marriage, community.

КЕЛИНИЗМ В КЫРГЫЗСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Мамытова Асель Казыбековна
Кандидат филологических наук, доцент
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына
Институт иностранных языков

Аннотация

В данной статье представлен обзор научной литературы о женщинах, применяющих насилие в семье. Основная цель — информировать специалистов службы поддержки в военных и гражданских сообществах, работающих с женщинами, подвергающимися домашнему насилию. Основные моменты этого обзора следующие: а) насилие со стороны женщин, как правило, происходит в контексте насилия, которому они подвергаются со стороны своих партнеров-мужчин; физическая и психологическая агрессия, сексуальное насилие, принудительный контроль и преследование; б) насилие со стороны замужних женщин обычно происходит в киргизском контексте со стороны родственников их партнеров-мужчин.

Ключевые слова: келин, домашнее насилие, злоупотребление, брак, сообщество.

KIRGIZ TOPLUMUNDA KELİNİZM

Mamytova Asel Kazybekovna
Filoloji Doktorası, Doçent
J. Balasagyn adını taşıyan Kırgız Ulusal Üniversitesi
Yabancı Diller Enstitüsü

Özet

Bu makale, aile içinde şiddet kullanan kadınlarla ilgili araştırma literatürünün bir incelemesini sunmaktadır. Temel amaç, aile içi şiddete maruz kalan kadınlarla çalışan askeri ve sivil topluluklardaki hizmet sağlayıcılarını bilgilendirmektir. Bu incelemenin ana noktaları şunlardır: a) kadınların şiddeti genellikle erkek partnerleri tarafından onlara karşı uygulanmaktadır; fiziksel ve psikolojik agresyon, cinsel

istismar, zorlayıcı kontrol ve taciz; b) evli kadınların şiddeti genellikle Kırgız bağlamında erkek partnerlerinin akrabaları tarafından gerçekleştirilmektedir.

Anahtar kelimeler: kelin, aile içi şiddet, istismar, evlilik, topluluk.

Introduction. According to my experience being ‘kelin’ is as hard as a nail, when I faced domestic abuse, I understood no one (parents, relatives, gender institutions, crisis centers etc.) could assist you in your situation, but there is only one solution to know human rights and laws to protect yourself. Being a professor at university, we have trainings and discussions about domestic abuse on the base of foreign/domestic literature and personal stories. Every woman should be acknowledged with domestic problems in marriage live, be trained to resolve and prevent home violence to protect yourself.

We employed the analysis of theoretical materials and a survey of women from different regions of Kyrgyzstan **as research methods**, which enabled us to identify the problem and reach conclusions.

The **novelty** of the study lies in conducting a survey among married women to understand the true nature of domestic violence and to propose recommendations for universities and law enforcement agencies.

Domestic violence is a purposeful emotional or forceful coercion/action of one person over another person, carried out for a certain purpose, against the consent, will and interests of the victim. The main difference between domestic violence and other types of violence is that it occurs between people in close or kinship relationships. What is domestic violence? - is the deliberate use of various forms of physical, sexual, psychological and economic violence by one family member against another, resulting in bodily injury, emotional trauma, developmental disabilities or harm of various kinds.

Definitions and Categories of Abuse, there are physical abuse, emotional abuse and financial abuse. Physical abuse - the use of physical force, the threat of physical force or mistreatment of one person by another which may or may not result in actual physical harm or injury. Emotional abuse - behaviour that is psychologically harmful to another person and which inflicts anxiety or mental distress by threat, humiliation or other verbal/non-verbal conduct. Financial abuse - the unauthorised and improper use of funds, property or any resources including pensions, or others statutory entitlements or benefits. Financial abuse involves an act or acts where a person is deprived of control of their finances or personal possessions or exploited financially by another person or persons [6].

Women’s physical violence is motivated by self-defense and fear, whereas men’s physical violence is more likely than women’s to be driven by control motives, studies of couples in mutually violent relationships find more negative effects for women than for men because of the many differences in behaviors and motivations between women’s and men’s violence ([Swan](#), [Gambone](#), [Caldwell](#), [Sullivan](#), & [Snow](#), 2008).

There are tons of articles, books and researches, that discuss the women’s violence, for example, Adams-Curtis LE, Forbes GB. College women’s experiences of sexual coercion: A review of cultural, perpetrator, victim, and situational variables (2004), Anderson KL. Perpetrator or victim? Relationships between intimate partner violence and well-being (2002), Archer J. Sex differences in aggression between heterosexual partners: A meta-analytic review (2000), Arias L, Corso P. Average cost per person victimized by an intimate partner of the opposite gender: A comparison of men and women (2005). Axelrod J, Myers HF, Durvasula RS, Wyatt GE, Chang M. The impact of relationship violence, HIV, and ethnicity on adjustment in women (1999), Babcock JC, Miller SA, Siard C. Toward a typology of abusive women: Differences between partner-only and generally violent women in the use of violence (2003), Barnett OW, Lee CY, Thelen RE. Gender differences in attributions of self-defense and control in interpartner aggression (1997) etc. but it is still untied issue in our society.

Having analyzed the women’s violence in the Kyrgyz context, we have found very similar issues, but there is a different type of the women’s violence in the society, it is “kelinizm”. In

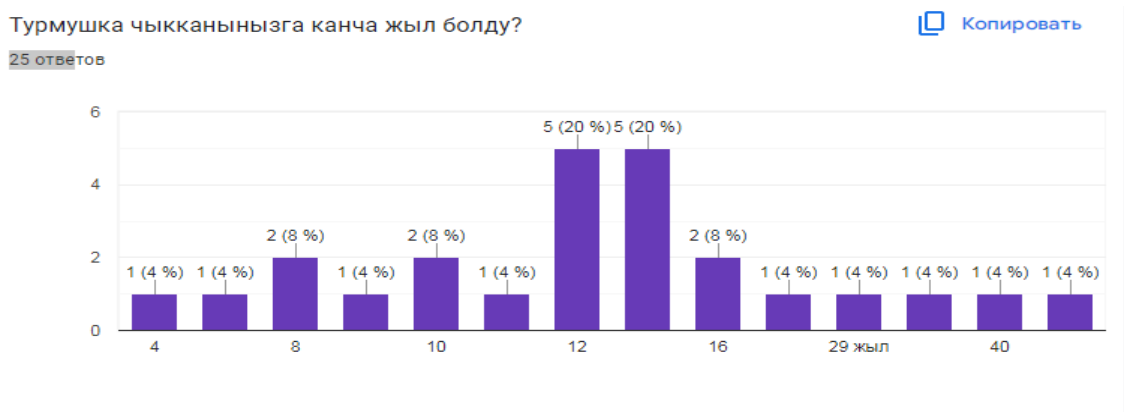
traditional nomadic society, daughters-in-law of Kyrgyz people were called "Kelin". Kelin had to be able to make a good impression on her newfound family, and sometimes attempts to do so went as far as exploiting Kelin herself. However, even after decades of Soviet urbanization and harsh social reconstruction, Kyrgyz girls remain oppressed to this day. Although the meaning of the word "Kelin" has not yet found its exact definition, it usually refers to a recently married woman who has just moved into her husband's family home. Often quietly submissive, she is required to do chores, clean, cook, care for the children, honor and never contradict her new family. As a rule, Kelin occupies the lowest rank in the family, and in order to leave the house or visit someone outside it, she must get permission from her mother-in-law or husband. In remote areas of Kyrgyzstan, a young Kelin may not be allowed to wear modern clothes or have her own cell phone. Kelin may also be humiliated by her other newfound relatives, including a sister-in-law who may exploit her labor, or a brother-in-law who may mistreat or even use force against her. ([Akisheva, 2023](#)) [1]

If you google “Kelin in the Kyrgyz society”, you may find hundreds of articles, for example, Eraliev C. Wife or "free labor": Who are kelins in Kyrgyzstan? (2016), K. Elkeev Is Kelin a servant or a full member of the family? (2017), Nazarova S., Kelinka from Osh. Why does she choose the path against stereotypes. (2018) etc.

The Government expresses concern regarding current women’s violence and involves the bunch of laws to protect women (Law No. 63 of the Kyrgyz Republic of April 27, 2017 on Protection and Protection from Family Violence).

In order to understand the current situation in the Kyrgyz communities we had provided a survey and obtained answers from 25 women in different regions in the Kyrgyz Republic.

Table 1.

In the table 1 we can see participants involved in the survey gained sufficient experience to judge the real situation, they were from 4 years until 40 years in marriage (Question (Q): How long are you married?).

Table 2.

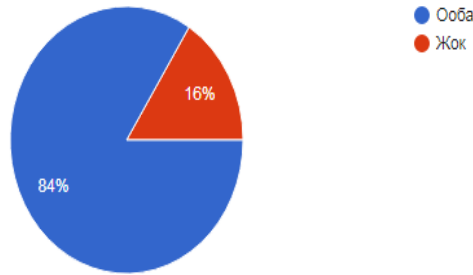
In the Table 2, we see that 76% participants have been physically hurt being kelin (Q: Have you ever been physically hurt? Yes- 76%, No – 24%).

Table 3.

Соз менен сиздин намысыңызга тийген создор сиз тарапка айтылды беле?

 Копировать

25 ответов

The information we obtained in the Table 3, helped to clarify the issue that majority women were suffered emotionally with the domestic violence against kelin.

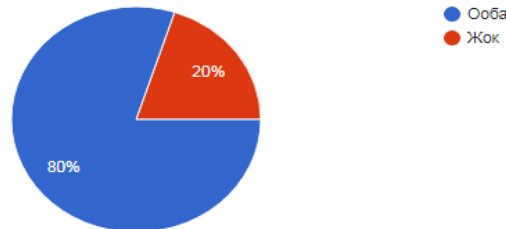
(Q: Have you ever been emotionally insulted? Yes- 84%, No – 16%).

Table 4.

Финансылык жактан сизге кысым корсотулду беле?

 Копировать

25 ответов

The information we acquired in the Table 4, assisted to see vividly the problem that majority women were suffered financially being home.

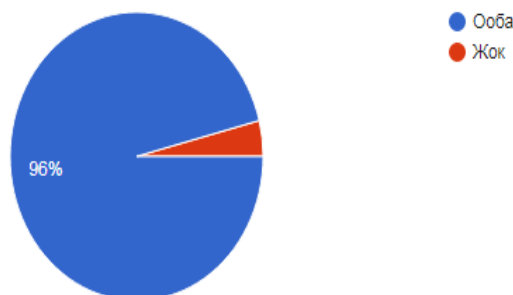
(Q: Have you ever been financially restricted? Yes- 80%, No – 20%).

Table 5.

Сиз биздин коомдогу "келинге" карата мамилени озгорткунуз келеби?

 Копировать

25 ответов

96 % of participants in the Table 5 desired to change the civil and social attitudes to being 'kelin'. (Q: Do you want to change the civil and social attitudes to being 'kelin'? Yes-96%, No – 4%).

According to our survey, there are valuable tips from married women to women who are going to get married: be patient in different situations, don't get married in young age, to obtain degrees to be more financial independent, no one loves and appreciates sister-in-law, to get acknowledged with human rights and laws to protect yourself etc.

Outcomes: Lack of attention from the political leadership, marginalization of national gender institutions, insufficient funding for shelters and crisis centers, inadequate and inconsistent statistics on family violence, lack of knowledge and training among police officers and judges and etc.

To come to the **conclusion**, women urges the Government of the Kyrgyz Republic to provide comprehensive training for police officers police and prosecutors and court officials in the area of the law on social and legal protection from domestic violence, including how to how to work with protection orders. The Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Justice should publicly condemn family violence and explicitly instruct their staff to use mechanisms to combat it. At universities and secondary schools, girls should be taught and got trained to shield themselves.

Bibliography:

1. Adams-Curtis LE, Forbes GB. College women's experiences of sexual coercion: A review of cultural, perpetrator, victim, and situational variables. *Trauma, Violence, and Abuse*. 2004;5:91–122. [PubMed] [Google Scholar]
2. Anderson KL. Perpetrator or victim? Relationships between intimate partner violence and well-being. *Journal of Marriage and Family*. 2002;64:851–863. [Google Scholar]
3. Archer J. Sex differences in aggression between heterosexual partners: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*. 2000;126:651–680. [PubMed] [Google Scholar]
4. Arias L, Corso P. Average cost per person victimized by an intimate partner of the opposite gender: A comparison of men and women. *Violence and Victims*. 2005;20:379–391. [PubMed] [Google Scholar]
5. Barnett OW, Lee CY, Thelen RE. Gender differences in attributions of self-defense and control in interpartner aggression. *Violence Against Women*. 1997;3:462–481. [PubMed] [Google Scholar]
Internet resources:
1. <https://www.hse.ie/eng/about/who/socialcare/safeguardingvulnerableadults/types%20of%20abuse.pdf>
2. Назарова С. Келинка из Оша. Почему она выбирает путь против стереотипов и не боится, 2018
3. https://24.kg/obschestvo/79487_kelinka_izosha_pochemu_ona_vyibiraet_put_protiv_stereotip_ov_ineboitsya/
4. Эралиев С. Жена или "бесплатная рабочая сила": кто такие келин в Кыргызстане?, 2016, <https://www.currenttime.tv/a/28065642.html>
5. Элжеева К. Кели - прислуга или полноправный член семьи?, 2017 <https://rus.azattyk.org/a/28592003.html>

Рәуҗи:

Ү.Баласақун ад. Қырғыз Milli Universiteti
t.e.d., prof. Тинчтүкбек Чоротөқин

UOT: 73/76

ПОРТРЕТЫ ВИДНЫХ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЕВРОПЕЙСКОЙ ЖИВОПИСИ

Джейхун Исмаилов
Доктор философии по искусствоведению
Научный работник государственного
историко-культурного и природного
заповедника «Янардаг»
Баку, Азербайджан
iceyhun673@gmail.com
Orcid: 0009-0000-6590-5108

Резюме

В статье рассказывается о государственных деятелях средневекового Азербайджана, изображенных на картинах знаменитых и неизвестных европейских художников. Начиная с Марко Поло и Жан Шардена и заканчивая агентами Ост-Индской компании, об Азербайджане и его видных деятелей были оставлены многочисленные письменные сведения. Благодаря сведениям европейских путешественников и дипломатов мастера живописи Возрождения и последующих эпох, восхищенные азербайджанскими правителями, воссоздавали их портреты и гравюры. Пик отношений европейских стран со средневековыми азербайджанскими государствами приходится на 15-18 века. Именно в этот период империи Аккоюнлу и Сефевидов пытались кроме укрепления торговых и дипломатических связей создать и союзнические отношения с великими европейскими державами, так и не претворившиеся в жизнь (например, не сложившийся союз между шахом Исмаилом Хатаи и Венецианской республикой). Но несмотря на это, европейцами были оставлены не только исторические документы, но и воссозданы портреты азербайджанских государственных деятелей, свидетельствующих о широких связях Азербайджана с Европой. В этой статье как раз будут представлены произведения живописи, рассказывающие об этой интересной эпохи.

Ключевые слова: портрет, гравюра, коллекция Джовио, Хатаи, Аббас I, дипломатия

AVROPA RƏNGKARLIĞINDA AZƏRBAYCANIN GÖRKƏMLİ ORTA ƏSR DÖVLƏT XADİMLƏRİNİN PORTETLƏRİ

Ceyhun İsmayilov
Sənətsünəşliq üzrə fəlsəfə doktoru, elmi işçi
“Yanardağ” dövlət tarix-mədəniyyət və təbiət qoruğu
Bakı, Azərbaycan

Xülasə

Məqalədə məşhur və naməlum Avropa rəssamlarının əsərlərində təsvir olunan Azərbaycanın orta əsrlər dövlət xadimlərindən bəhs edilir. Marko Polo və Jan Şardendən başlayaraq Şərqi Hindistan şirkətinin agentlərinə qədər Azərbaycan və onun görkəmli şəxsiyyətləri haqqında çoxsaylı yazılı məlumatlar qalmışdır. Avropalı səyyahların və diplomatların məlumatı sayəsində İntibah və sonrakı dövrlərin rəssamlıq ustaları Azərbaycan hökmdarlarının portret və qravüralarını canlandırdılar. Avropa ölkələri ilə orta əsrlər Azərbaycan dövlətləri arasında münasibətlərin zirvəsi XV-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə Aqçoyunlu və Səfəvi imperiyaları ticarət və diplomatik əlaqələri gücləndirməklə yanaşı, həmçinin Avropanın böyük dövlətləri ilə müttəfiqlik əlaqələri yaratmağa çalışdılar ki, bu da heç bir nəticə vermədi (məsələn, Şah İsmayıl Xətai ilə Venesiya Respublikası arasında uğursuz ittifaq). Amma buna baxmayaraq, avropalılar nəinki tarixi sənəd izləri qoyub, hətta Azərbaycanın Avropa ilə geniş əlaqələrinə dəlalət edən Azərbaycan dövlət xadimlərinin portretlərini də canlandırdılar. Bu yazıda o maraqlı dövrdən bəhs edən rəsm əsərləri təqdim olunacaq.

Açar sözlər: portret, oyma, Giovio kolleksiyası, Xətai, I Abbas, diplomatiya.

PORTRAITS OF PROMINENT MEDIEVAL STATESMEN OF AZERBAIJAN IN EUROPEAN PAINTING

PORTRAITS OF OUTSTANDING MEDIEVAL STATESMEN OF AZERBAIJAN IN EUROPEAN PAINTING

Portraits of outstanding medieval statesmen of Azerbaijan in European painting

Jeyhun Ismailov
Doctor of Philosophy in Art Criticism
Researcher at the Yanardag State Historical,
Cultural and Natural Reserve
Baku, Azerbaijan

Summary

It was talked about the outstanding and unknown statesmen of medieval Azerbaijan, who depicted on the painting in Europe in this article. Beginning with Marco Polo and Jean Chardin and ending with the agents of the East India Company, numerous written records were left about Azerbaijan and its prominent figures. According to the information of European travelers and diplomats, the masters of painting of the Renaissance and subsequent eras, delighted with the Azerbaijani rulers, recreated their portraits and engravings. The peak of relations between European countries and the medieval Azerbaijani states falls to the XV-XVIII centuries. Just the period of the Akkoyunlu and Safavid empires tried strengthening trade and diplomatic ties and also create allied relations with the great European powers, which never came to fruition (for example, the failed alliance between Shah Ismail Khatai and the Venetian Republic). But nevertheless, the Europeans left not only historical documents, but also recreated portraits of Azerbaijani statesmen, testifying to the broad ties between Azerbaijan and Europe. And this article would present paintings, that tell about this interesting era.

Key words: portrait, engraving, Giovinetti's collection, Khatai, Abbas I, diplomacy

Актуальность. Новизна статьи заключается в том, что до сих пор в отечественном искусствоведении не была серьезно затронута и изучена тема портретов исторических лиц средневекового Азербайджана в творчествах европейских живописцев.

Аннотация. Статья посвящена видным деятелям азербайджанской истории, зафиксированных европейскими живописцами в своих произведениях. В статье рассказывается о меценатах и художниках, имевших отношение к Азербайджану и об истории возникновения их шедевров, посвященных азербайджано-европейских дипломатических связях.

Методы. В статье использован описательно-сравнительный и историко-сравнительный метод.

Введение. После окончания пика монгольских завоеваний возобновились традиционные торговые пути, восстанавливался Великий Шелковый Путь, увеличилось число европейских купцов, миссионеров, паломников, путешественников и дипломатов по странам Востока. Особое место занимала купеческая и дипломатическая деятельность европейцев в мусульманской Азии. На этом фоне, начиная с 15 века усилились взаимоотношения между средневековыми европейскими и азербайджанскими государствами. Немалое количество европейцев посетив столицы и дворцы могущественных азербайджанских держав, оставляли после своих путешествий и дипломатических миссий приличное количество письменных источников. На основе их описаний итальянские, немецкие, французские художники и граверы создавали портреты азербайджанских государственных деятелей, хотя ни разу не видели их в глаза. Но, нередко в дипломатических миссиях были живописцы или же дипломаты, обладающих художественным дарованием. Находясь в общении с видными деятелями азербайджанских империй, они кроме письменных описаний, часто оставляли портретные данные великих правителей Азербайджана. Эти портреты часто украшали стены дворцов европейских монархов или же становились достоянием коллекций видных европейских меценатов. Одним из таких знаменитых

коллекционеров своего времени был врач по образованию Паоло Джовио (1483-1552) (тот самый меценат и просветитель, посоветовавший Вазари написать жизнеописание великих художников), будучи личным лекарем двух пап и ставший впоследствии епископом. На его вилле, построенном на озере Комо, кроме предметов старины и произведений искусства, было собрано огромное количество портретов и гравюр видных деятелей Востока и Запада, среди которых было немало представителей азербайджанской политической элиты. Самым знаменитым портретом коллекции Джовио, посвященный азербайджанским государственным лицам, является портрет шаха Исмаила Хатаи, считающийся по мнению многих исследователей, наиболее точным изображением великого деятеля. Данный портрет имеет копию, написанную другим итальянским художником Кристофано дель Альтиссимо (1525-1605) (рис.1), придворным художником Козимо Медичи и находится в Галерее Уффици во Флоренции. Рассматриваемый портрет кисти Кристофано дель Альтиссимо, упомянут в списке Вазари в 1568 году под названием «Исмаил I Софи. Царь Персии, основатель династии Сефевидов, сражавшийся против турок».

Рис.1. Исмаил I. Царь Персии, основатель династии Сефевидов» (1562-1568). Худ. Кристофано дель Альтиссимо. (1525-1605)

Кисти же какому итальянскому художнику принадлежит оригинал портрета из коллекции Джовио до сих пор искусствоведами не установлен. Возможно, автором портрета был один из членов венецианской дипломатической миссии, посетивший Тебриз в начале 16 века. Именно в этот период дипломатические отношения между Венецией и империей Сефевидов достигли наивысшего расцвета. Портретные черты шаха Исмаила Хатаи картины неизвестного художника совпадают с многочисленными письменными описаниями внешности азербайджанского шаха. Об этом свидетельствует яркие черты лица, светлые волосы и могучая шея шаха Исмаила. Скорее всего неизвестный автор портрета видел самого шаха во время аудиенции для венецианских послов. Портрет из серии Джовио был не единственным изображением шаха Исмаила Хатаи. Имелась еще одна гравюра 1554 года с изображением азербайджанского шаха, где автор также неизвестен. Существует также другой портрет великого азербайджанского шаха и поэта, изображенного в книге французского путешественника и географа Андре Теве 1584 года. К сожалению, сложно определить авторство данной гравюры. По одной из версий автором был сам Андре Теве (1516-1590), но есть мнения о принадлежности гравюры к кисти философа-мистика, гуманиста, знатока Востока Гийома Постеля или же французского натуралиста, топографа, антиквария Пьера Жилия. Все трое являлись друзьями и одновременно находились на Востоке. Другим политическим деятелем Азербайджана, часто изображаемый европейскими живописцами, был правнук основателя династии Сефевидов - шах Аббас I. Второе дыхание европо-сефевидских отношений пришло на время правления шаха Аббаса, прозванного Великим. Дипломатические миссии следовали одно за другим в новую столицу империи Сефевидов – Исфахан. Впоследствии европейские художники создали многочисленные портреты шаха Аббаса I по описаниям и рассказов западных дипломатов. Самым известным портретом шаха Аббаса была работа известного фламандского гравюра Доминикуса Кустоса (1560-1612).

Рис.2 Гравюра Шах Аббаса I. Худ. Доминикуса Кустоса (1560-1612).

Рис.3 Шах Аббас I. Неизвестный художник.

Сохранились другие многочисленные гравюрные портреты шаха Аббаса, авторы которых неизвестны. На этих гравюрах шах Аббас изображен жестким правителем с суровыми чертами лица и его знаменитыми длинными пышными усами. Но в работе неизвестного итальянского художника, изобразившего азербайджанского правителя (рис.3), Аббас Первый предстает перед нами в задумчивой позе с заметными штрихами минорного настроения и тоскливости, что было нетипичным в характере этого исторического образа. Другим знаменитым полководцем и политическим деятелем портрет которого сохранился до наших дней, был основатель империи Агкоюнлу Узун Гасан. В книге французского антиквара и прозаика Жан Жака Буассара (1528-1602) можно увидеть ту самую знаменитую гравюру правителя Агкоюнлу. Скорее всего автором портрета Узун Гасана был гравер Теодор де Бри (1528- 1598).

Касаясь портретов азербайджанских государственных лиц более позднего периода, особый интерес вызывает работы русского художника 18 века Боровиковского (1757-1825), изобразившего одного из государственных деятелей каджарской эпохи. Выполненный по заказу Екатерины Второй, серия портретов Муртуза Кули хана (1750-1798) - каджарского принца в изгнание, сплошь пронизана меланхолией. Прошедший через многие трудности и унижения, Муртаза Кулихан в ожесточённой борьбе уступил трон своему жестокому сводному брату Аги Мухаммед Каджару – будущему основателю новой правящей династии. Восхищает с каким мастерством и изяществом художник изобразил блеск восточных одеяний Муртуза Кули хана. Боровиковскому удалось через призмухолодных цветов и правильно выбранной композиции передать ум и одновременно тоску на лице поверженного принца. Надеюсь, что в северных широтах, под покровительством русской царицы ему удастся набраться сил ивернуть удачу, он долгое время оставался на чужбине в России. Именно как раз та самая тоска по родине нашла свое отражение в портретах Муртуза Кули хана (рис.4,5).

Рис.4 Муртуза Кули хан Каджар (1796)
(1796)Боровиковский В.Л. (1757-1825)

Рис.5 Муртаза Кули хан Каджар
(1796)Боровиковский В.Л. (1757-1825)

В европейской живописи эпохи Возрождения не ограничивались только изображениями портретов великих правителей средневекового Азербайджана. Создавались исторические

полотна с изображением видных государственных деятелей. Самой яркой исторической картиной, имеющей отношение к азербайджанской истории, является «Посольство в Европе» (1595 или 1603) - совместная работа итальянских художников братьев Карло Калиари (1570- 1596) и Габриэле Калиари (1568-1630). Речь в произведении идет о знаменитой дипломатической миссии Сефевидов в Венецию, где азербайджанцев во дворце Дожей помпезно принимали некогда могущественные владыки Средиземноморья. Лет сто назад до создания этого исторического произведения, Венеция считалась «владычицей морей», но полстолетия противостояния с могущественной Османской империей подкосили силы Венецианской республики, не имеющей достаточно ресурсов, чтобы выстоять против могучих турков на полях многочисленных битв. Кроме того, к моменту создания произведения «Посольство в Европе», Венеция лишилась огромных доходов от восточной торговли. Долгие десятилетия венецианская республика являлась монополистом в торговле с Востоком, но великие географические открытия сдвинули вектор мировой торговли не в ее сторону, тем самым баснословные доходы республики уменьшились. Нарушение традиционных путей торговли с Востоком сильно ослабили позиции Венеции, поубавили ее доходы, став причиной частных поражений от турков. В это время великое посольство Сефевидов стало спасательным кругом для венецианских дожей, оттого они радостно встретили своих новых восточных союзников в лице азербайджанских дипломатов. Встреча послов для ослабевшей Венеции было настолько примечательным событием, что венецианцами было решено зафиксировать сей исторический факт на полотне «Посольство в Европе» (рис.6).

Рис. 6. Посольство в Европе (1595), Худ. Карло Калиари (1570-1596) и Габриэле Калиари (1568-1630)

Авторами этой исторической картины являлись художники-братья Калиари – сыновья знаменитого Вазари. Одна из сложностей произведения заключается в точном определении авторства и запутанность в датах создания данной работы. Младший брат Калиари умирает в 1596 году, то есть через год, после событий, отображенных на полотне. К тому же, утверждается, что дипломатами на картине являются представители некогда могучего племени баят, одним из которых был посланник шаха некий Орудж бек Баят, более скандально известный под литературным псевдонимом Дон Жуан Персидский. Но если дата создания картины указана как 1595 год, а событие связанные с дипломатической миссией с членами племени баят происходило в 1599–1602 годах, то сомнительно что на картине изображены члены семьи Орудж-бека Баят. Скорее всего на картине братьев Калиари изображена другая дипломатическая миссия, отправленная за пару лет до миссии Орудж бека Баята. Шах Аббас Первый не только принимал, но

и сам посылал немалое количество послов в страны Европы, дабы приобрести так необходимое для кызылбашей огнестрельное оружие и получить новых союзников против турков. Произведение братьев Калиари очень интересна своей композицией, костюмированностью персонажей, их мимикой и жестами, где под каждым действием образа имелся скрытый символический подтекст. Продолжая тему азербайджанской дипломатии, ставшая ярким событием на европейской дипломатической арене в 17 веке, невозможно не упомянуть картину фламандского живописца и рисовальщика эпохи барокко Франса Франкена Младшего (1581-1642). Созданная в 1628 году, работа называется «Аллегория случая» или же второе название - Аббас Первый как новый Цезарь, чествуемый трубами славы и персидским посольством в «Аллегории случая» (рис.7).

Рис.7. Сцена с картины «Аллегория случая» - Аббас I как новый Цезарь, чествуемый трубами славы и персидским посольством. (1628). Худ. Франс Франкен Младший (1581-1642)

Заключение. Портреты великих правителей и исторические полотна с изображением государственных деятелей средневекового Азербайджана европейскими живописцами свидетельствуют о широких связях Европы с этой восточной державой. Увы, не все портреты государственных деятелей Азербайджана отличались достоверностью. Но то, что европейцы в определенный промежуток истории (с XV по XVIII век) часто изображали азербайджанских государственных деятелей, говорит о значимости этих исторических лиц для европейских стран, старавшихся иметь с Азербайджаном прочные торговые, дипломатические и порою союзнические связи. И данью этим отношениям стали появление не малого количества произведений с изображением государственных деятелей Азербайджана на полотнах и гравюрах европейских мастеров кисти.

Литература

1. «Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV – начало XVII века) – акад. Ягуб Махмудов, Баку: издательство Бакинского университета, 1991
2. 2.«История Европейской гравюры XV – XVIII века» - Пауль Кристеллер (перевод Петровского А.С.), гос.изд. «Искусство», 1939
3. 3.«Очерки по истории портрета» - Алпатов М.В., Москва, 1937
4. 4.«История итальянского искусства в эпоху Возрождения» - Дворжак М., в 2-х т., Москва, изд. «Искусство», 1978
5. 5.«Жизнеописание наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих» - Джорджо Вазари, первое.изд. Флоренция, 1550, перевод Габричевский А.Г. в 1956-1971 годах, Москва, изд. «Искусство».
6. 6.«Азербайджан глазами средневекового путешественника», -г. Зеркало, 2012.
7. 7.«Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1613, 1636 и 1639 годах», - пер. П.П. Барсова, Москва, ОИДР, 1870, 1156 с.
8. 8.«Взаимодействие культур Востока и Запада», - Москва, изд.Наука, 1991, ISBN 5-02-017270-7
9. 9.«Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже XVIII-XIX веков», - Алексеева Т.В., Москва, 1975

Rəyçi:

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Sənət. e. d., professor, əməkdar incəsənət xadimi
Kübra Əliyeva**

PERSONALIA

UOT 7.01

ТРАДИЦИЯ И ТАЛАНТ

Посвящается к 118 летнему юбилею Азербайджанского художника и ученого с мировым именем Лятифа Керимова (1906-2024)

Кюбра Алиева

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается творчество Лятифа Керимова, азербайджанского народного художника, лауреата Государственной премии, талантливое художника, ученого, жившего и работавшего в XX веке. В свое время творческий человек был искусным дизайнером в областях искусства, включая столярное дело, книжную графику, роспись керамики, резьбу по камню и по архитектуре. В 20-е и 30-е годы одновременно с созданием ковров Лятиф Керимов стал прекрасным книжным графиком, участвовал в создании ювелирных изделий, в разработке орнаментики для тканей, для росписи по фарфору, в декоративном оформлении архитектурных ансамблей (ВДНХ Азербайджанский Павильон в Москве и Музей Низами в Баку). Три тома “Азербайджанского ковра” в этом смысле – неувядающий памятник Устаду, вся жизнь которого до самого конца была вдохновляющим примером служения любимому делу, высокому искусству, своему любимому народу.

Ключевые слова: Лятиф Керимов, талант, традиция, фольклор, ковроткачество, ученый.

ƏNƏNƏ VƏ İSTEDAD

Dünya şöhrətli alim və Azərbaycanın xalq rəssamı Lətif Kərimovun anadan olmasının 118 illik yubileyinə həsr edilir (1906-2024)

Kübra Əliyeva

XÜLASƏ

Məqalədə XX əsrdə yaşayıb və fəaliyyət göstərmiş Azərbaycanın xalq rəssamı, Dövlət Mükafatı Laureatı, istedadlı rəssam və alim olan Lətif Kərimovun milli ənənələrə söykənən yaradıcılığından söhbət gedir. Yaşadığı dövrdə bir yaradıcı insan çoxşaxəli sənət sahələri, o cümlədən xalça, kitab qrafikası, bədii keramika, daş üzərində oyma və memarlıq sahəsində istedadlı dizayner kimi məşğul olmuşdur. Onun yaradıcılığının ən yüksək səviyyəsini təşkil edən sovet dövründə Moskva şəhərindəki Xalq Təsərrüfatı Sərgisindəki Azərbaycan pavilyonunun və Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərindəki Nizami muzeyinin yüksək səviyyəli bədii tərtibatı haqqında məlumat verilir. Onun bir xalça rəssamı kimi miras qoyub getdiyi bədii yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləri sadalanır. Bununla bərabər Lətif Kərimovun Azərbaycan elmi və incəsənəti üçün ən dəyərli fəaliyyəti onun üç cildlik “Azərbaycan xalçası” kitabının elmi dəyərləri açıqlanır.

Açar sözlər: Lətif Kərimov, istedad, ənənə, folklor, xalçaçılıq, alim

TRADITION AND TALENT
Dedicated to 118 jubilee of worldwide scientist and
People Artist of Azerbaijan Latif Karimov
(1906-2024)

Kubra Aliyeva

SUMMARY

Key words: Latif Karimov, talent, tradition, folklore, carpet making, scientist.

In the article the creativity of People Artist of Azerbaijan, Laureat of State Prize, talented artist and scientist of XX century Latif Karimov is spoken about. Latif Karimov's creativity was based on traditions of Azerbaijani national art. This outstanding artist in his lifetime was busy by quite different spheres of art, e.g. carpet making, artistic ceramics, book graphic art, architecture and carving and demonstrated himself as very talented artist and designer.

The real value and high standard of Latif Karimov's creativity is proved by design of Azerbaijani pavilion in Exhibition of People Economy Achievements in Moscow and design of Nizami museum in Baku. These works became the highest achievements of his creativity. In the article Latif Karimov's creative heritage in carpet making, it's peculiarities are enumerated also. Besides, Latif Karimov's three – volume scientific work- the book "Azerbaijani carpet" is spoken about, it's importance for Azerbaijani science and art is defined.

Фольклор народов Кавказа часто повествует о мудрости, обретаемой через постижение ремесел. Суфий, достойный постичь вершины философского учения, проходил путь к ним через ученичество у мастеров. Наставники, следившие за ним, передавали его от гончара к чеканщику, от чеканщика к ковроткачу. Мозоли усердного ремесленника открывали двери духовных знаний. Хаджиб Баласагунский в XII веке писал в своем трактате "Искусство быть счастливым":

Пусть славится ремесленный народ! Богатство он руками создает.

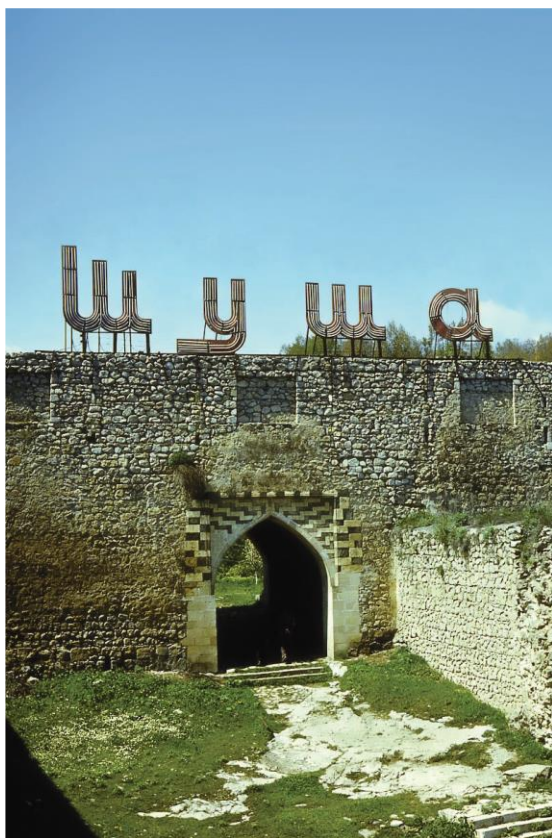
К себе приблизь искусных мастеров, Тебе не обойтись без их трудов.

Богатства те, что видим мы вокруг, – Все это дело их искусных рук.

Конечно, не всякий ремесленник – мудрец. Но опыт тысячи поколений ремесленников прессируется в тучные пласты традиций. Они образуют подобие плотного войлока, и, оттолкнувшись от него, вдруг открывается чье-то яркое индивидуальное дарование. В Азербайджане – это был Ляtif Керимов. Ляtif Керимов родился в Шуше 1906 года в семье ремесленника. Отец его был кожевником, а мать была потомственной ковроткачихой. Шуша долго сохраняла в неприкосновенности свою культуру, свой достаток и привычку жить на широкую ногу. Шушинцы дорожили вольным нравом своего города потомственных ремесел и сохраняли веселое чувство свободы и благодати. Многие годы Шуша была столицей Гарабахского ханства. При ханском дворце, согласно обычаям Востока, процветали искусства. Здесь собиралось рафинированное общество – поэты, певцы, музыканты. Видимо, высоко ценились и архитекторы, во всяком случае, ханские дворцы славились своим совершенством.

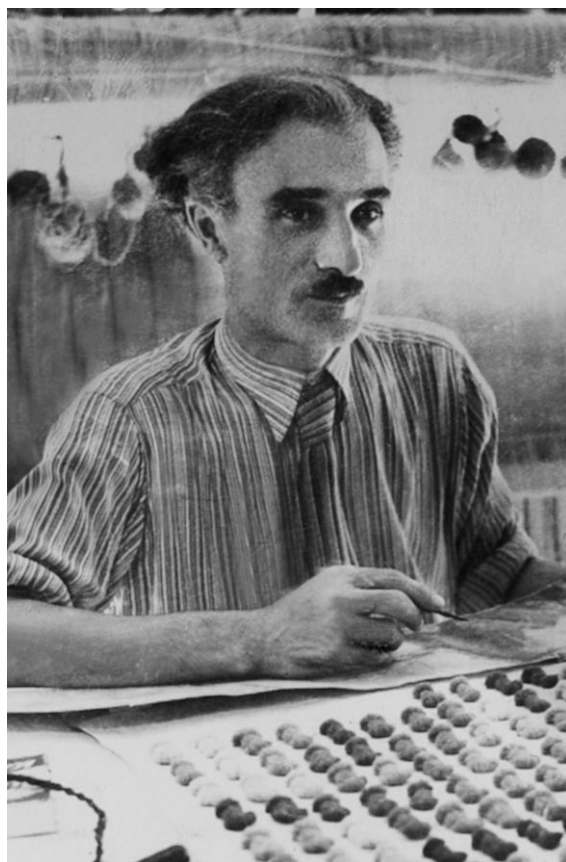

Ляtif Керимов в своем мастерском

Шушинец – Ляtif Керимов, художник, крупный деятель родной культуры. Но если славные традиции народного коврокчества вызвали к жизни его художественный талант, то и он, в свою очередь, дал новую жизнь народной традиции, и, можно сказать, они всегда работают друг на друга. Традиция вечна, но судьба ее переменчива. Традиция знает взлеты и расцветы, но иногда ей уготованы полосы забвения и упадка, и тогда она слабо тлеет, механически переходя из рук в руки. Традиция азербайджанского ковроделия на рубеже XX века переживала смутный период. Начинались исторические перемены, менялись акценты, иные ценности промышленного мира отодвигали на периферию бытия то, что тогда казалось отжившим и уходящим. На горизонте собирались грозные тучи, слышались первые раскаты грядущих революционных бурь, предвестники великих перемен всего хода мировой истории. И незабываемые 20 годы XX столетия Советская власть в Азербайджане. Ценности прошлого казались на этом фоне устаревающими. Не будем забывать: многие народы нашей многонациональной страны, вступили на «путь ускоренного развития и социальных преобразов». Овладевая новыми знаниями и умениями, частично утратили драгоценные традиции национального искусства и не смогли потом их полностью

восстановить. Поэтому особенно приятно и радостно сознавать, что на крутых поворотах истории Ляtif Керимов сумел сохранить традицию азербайджанского ковра и определить ей в изменившейся жизни республики важное и почетное место. Но и само время, поколебавшее тысячелетние устои, сформировало Ляtifа Керимова как личность яркую, жадную до новизны, чутко ощущающую движение ветров эпохи. Ляtif Керимов шел им навстречу всегда. Он был открыт всему новому, его влек вперед интерес к жизни во всех ее проявлениях. Но он при этом оставался приверженцем древних творческих традиций, хотя и стремился совместить их с новыми началами, диктуемыми эпохой. Азарт и страсть его влекли ко всему, что попадало в сферу его интересов, – будь то коллекционирование кактусов или собирание спичечных коробков. При этом взгляд его на мир был трезв, оценивающий практичен. Одним из первых он понял: возрождать традиции национального искусства, гибко идти навстречу новым истинам – вопрос не только поэтический, но и сугубо деловой. Новый век, бурный и беспокойный, открывал перед молодым художником необозримый мир, и, глядя на развернувшиеся просторы, Ляtif Керимов смог по-новому оценить историческое наследие своего народа. И он вернул ему частично утраченную славу – он поднял вновь престиж азербайджанского ковра. Мир вновь увидел этот ковер, он взглянул на него глазами Ляtifа Керимова, и ковер предстал перед нами в новом свете не только как исторический памятник. Его можно уподобить плодоносной ниве, на которой вновь и вновь поднимаются свежие всходы, и вечная жизнь пульсирует в нем. Но Ляtif Керимов не остановился на этом – он заново атрибутировал многие знаменитые ковры – гордость крупнейших музеев Европы, доказав их азербайджанское происхождение, и создал документальный теоретический III томный труд, названный “Азербайджанский ковер”. А сейчас констатируем как непреложный факт, что Ляtif Керимов – великий мастер, и слава его повсеместна, что ковры, созданные им за долгую жизнь, исчисляются сотнями, если не тысячами. Среди них есть подлинные шедевры, по справедливости стяжавшие их создателю мировую славу. Одновременно отметим, что нет ни одного вида традиционных искусств, которому Ляtif Керимов не отдал бы дани в своем творчестве. Его художественная природа была безгранично широка, характер его дарования не замкнут, и он был открыт любому виду творческой деятельности. Свободно и легко Ляtif Керимов входил в двери многих искусств, которые отпираются только для посвященных. Кажется, Ляtif Керимов владел ключом ко всем тайнам восточных традиционных ремесел (ведь на Востоке искусный ремесленник – это художник). И этот ключ дал ему ковер. Высшая школа ремесла и искусства – ковер; вязь его орнамента, математический расчет в композиции, безграничные переливы цвета – не они ли открыли перед Ляtifом Керимовым путь в книжную графику, в искусство резьбы по гяджу, в музыку, наконец? Если представить себе музей, где собрано все, что создал Ляtif Керимов во всех сферах искусства, это был бы грандиозный музей. И трудно, почти невозможно было бы поверить, что все это сделано одним человеком! Достойны также самого пристального внимания его опыты по объединению восточной традиции с европейской. И там, где всегда располагались две изолированные территории – искусство светотени и глубины пространств (Европа) и

плоскостное выражение мира, в котором разверстаны и взвешены детали изображений (Азия), Ляtif Керимов усердно строил мост. Мост над пропастью, разделившей картину и миниатюру. Каковы бы ни были результаты этих опытов сегодня, они свидетельствуют о многом. Здесь уместно вспомнить, что пишет Герман Гессе, выдающийся немецкий писатель и тонкий знаток Востока: “В мудрости Востока и Запада мы видим уже не враждебные, борющиеся силы, но полюса, между которыми раскачивается жизнь”. Лишь в прошлом – в XV–XVI веках – история знала личности, обладавшие столь многогранным дарованием: в одном лице поэт и музыкант, миниатюрист, каллиграф, ювелир и художник, создающий эскизы “хали”, непревзойденных, шелковисто-нежных ковров. Синтезируя в себе разносторонние творческие начала, Ляtif Керимов возродил образ художника – универсала, открытого природе искусства во всех его областях. У Пушкина в его “Путешествии в Арзрум” описана встреча поэта с дервишем. Дервиш говорит: “Поэт брат дервишу. Он не имеет ни отечества, ни благ земных... Он стоит наравне с властелином земли и ему поклоняются”. Ляtif Керимов много путешествовал в поисках ковров, собирая и изучая их в самых отдаленных и глухих селениях. Когда-то, во время странствий, ему попался на глаза ковер, небольшой и странный. Традиционный, и в то же время было в нем нечто необычное. Узор его заключал в себе интенсивный черный цвет, переходящий в серебряную чернь, а потом в белый снег. То был ковер, сотканный женщиной... из ее собственных волос, сначала черных, потом сверкнувших сединой и, наконец, выбеленных старостью. Воистину, ковер жизни!

Мир не трогай – свершенья из мира ушли,
От больных продавцы эликсира ушли.
Лавку жизни закрой и сверни свой ковер
– Ведь давно знатоки кашемира ушли.

Эти печальные стихи написаны Сайфи Исфارانги десять веков назад. Жизнь Ляtifа Керимова не замкнулась лишь опытом собственной судьбы, творчество его расширило пределы его существования, ныне оно необъятно. Но занимаясь с увлечением и азартом и графикой, и музыкой, и множеством иных дел, Ляtif Керимов как бы продолжал во времени-пространстве сотворение единого великого ковра, “ковра жизни”. И ковер его жизни был неизмеримо огромен, многоцветен и многотомен. Каждый отрезок его озарен вдохновением и талантом. Перед нами жизнь исключительно одаренного художника, сильного, нежного, поэтичного и мужественного. “Благословен час, когда мы встречаем поэта”, – так говорят на Востоке, и это вдвойне справедливо по отношению к Ляtifу Керимову – художнику, поэту по своему мироощущению, по самой сокровенной своей сути. Бесконечное разнообразие интересов Ляtifа Керимова, вехи его жизненного пути отразились в приводимом ниже (далеко не полном!) перечне должностей и почетных званий, которых он был удостоен на протяжении своей долгой жизни, богатой событиями и творческими свершениями.

Ляtif Керимов – лауреат Государственной премии I степени. Заслуженный деятель искусств Азербайджана. Народный художник Азербайджана, награжден орденами и медалями, член правления Союза художников Азербайджана. Ляtif Керимов – инициатор, создатель и был научным консультантом Государственного музея азербайджанского ковра. Ляtif Керимов – один из создателей музея Низами, ведущий художник в коллективе оформителей и научный консультант. Научный консультант музеев истории Азербайджана и Азербайджанского государственного музея искусств. Ляtif Керимов – научный консультант Текстильного музея в Вашингтоне, музея Виктории и Альберта в Лондоне, музея Топкапы в Стамбуле, участник многих международных симпозиумов.

Но разве дело в званиях и титулах?

Все они кажутся бесцветными в сравнении с многоцветным, огромным, сверкающим всеми красками миром, который Ляtif Керимов сумел воплотить в своем творчестве. Этот мир художник создал и этим актом творения он воздвиг себе рукотворный памятник, ибо прекрасные произведения искусства, к которым прикоснулась рука замечательного

Мастера, будут жить вечно, принося радость людям и утверждая высокие идеалы красоты и добра.

Ковер «Карабах», 180 x 120 см, 1955 г.

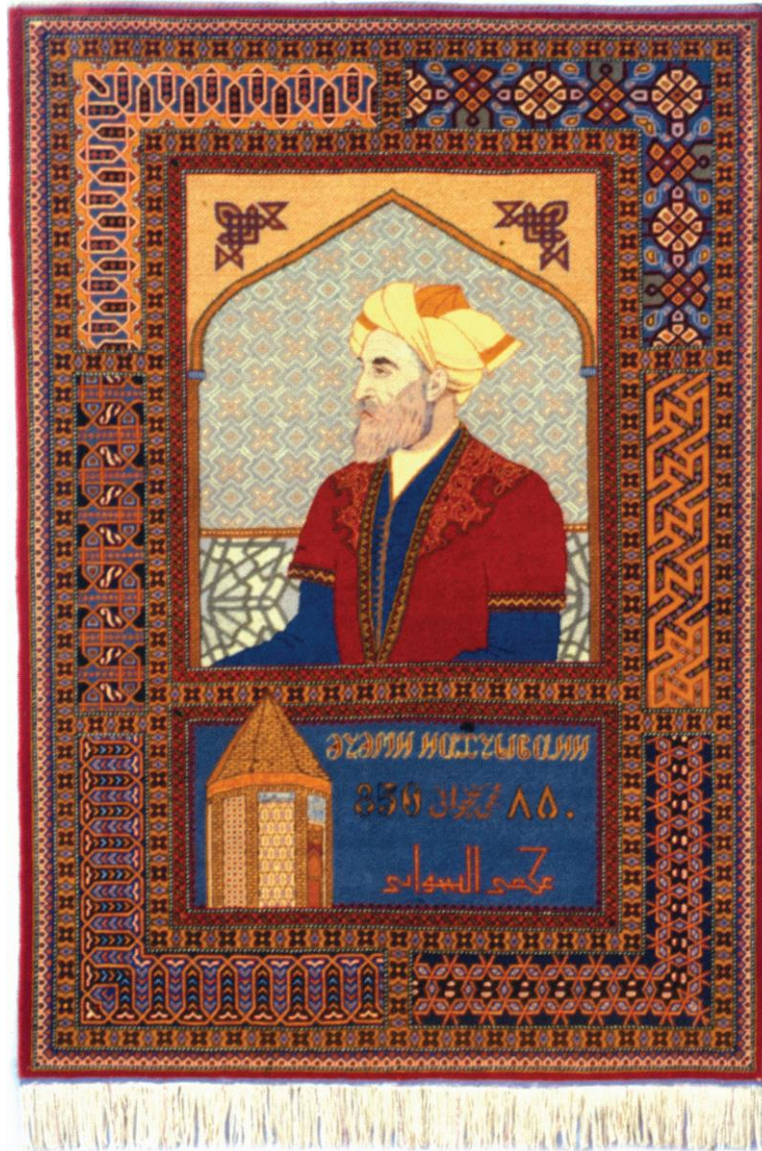
Эскиз ковра «Афшан», 2-й вариант, 49x35 см, 1960 г.

Ковер «Шаб-хиджран», 180x120 см, 1975 г.

Итак, в Азербайджане в двадцатые годы XX столетия развернулась деятельность Лятифа Керимова как крупного инициативного организатора коврового производства. Она продолжалась все эти годы пока он жил и работал. А рядом с энергичной и деловой фигурой Керимова-организатора трудился Керимов-художник. Через его руки проходило несметное количество художественных работ. В 20-е и 30-е годы одновременно с созданием ковров Лятиф Керимов стал прекрасным книжным графиком, участвовал в создании ювелирных изделий, в разработке орнамента для тканей, для росписи по фарфору, в декоративном оформлении архитектурных ансамблей (ВДНХ Азербайджанский Павильон в Москве и Музей Низами в Баку). Следуя от одного десятилетия к другому, можно очень долго перечислять все виды искусства, которыми занимался Лятиф Керимов: составить график и вписывать в те же графы все новые произведения. Гораздо существеннее, на наш взгляд, выявить эстетические принципы, которым Лятиф Керимов следовал, которые искал на историческом перекрестке новаторства и традиций, восточного искусства. Но альфа и омега его творчества – ковер, он оставался главным делом его жизни, чем бы он при этом не занимался. Его поиски развивались по двум направлениям: портретный ковер и орнаментальный ковер. Эстетика этих направлений различна. Хотя порой орнаментальный ковер и портретный могут в чем-то сближаться, но все-таки они принципиально различны по своим задачам и целям. Так отличаются друг от друга два идентичных географических пункта: северный полюс и южный. Он ориентировался на традицию ковров типа “Мешахир”, то были ковры с изображением знаменитых исторических лиц. Они были широко распространены в Азербайджане и в Иране XIX века. Изображение великих правителей было достаточно условно, во всяком случае характерные приметы внешности отступали перед каноническими чертами лица. Эти ковры заняли особое место в восточной культуре рядом с сюжетными коврами, которыми прославился Тебриз. Первым таким портретным ковром был ковер “Фирдоуси”, сделанный в начале 30-х годов. Потом, в разное

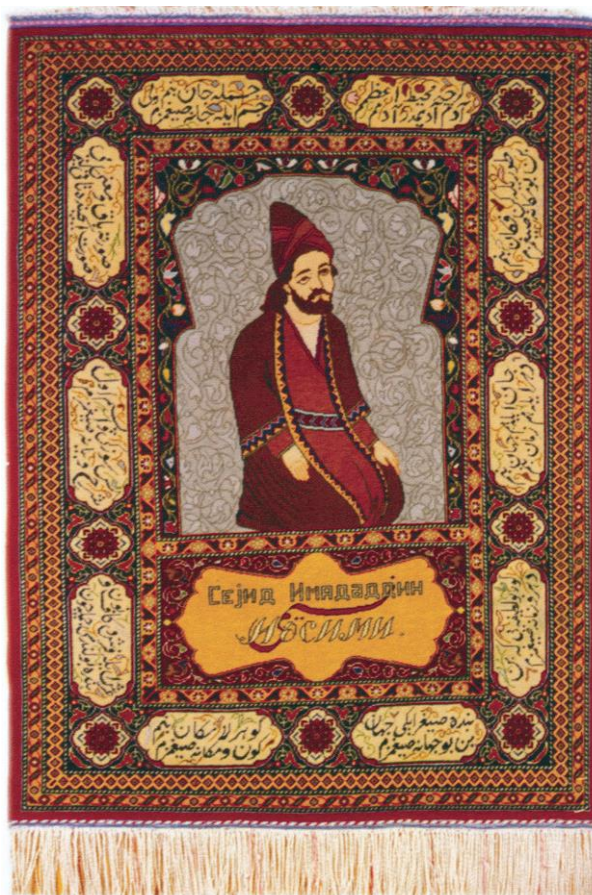
время, появлялись ковры с изображением поэтов Востока, да и не только поэтов – музыкантов, архитекторов, философов. Ковер как бы доносил до нашего времени славу и честь былых веков. Лятифом Керимовым была создана целая серия ковров, посвященных выдающимся деятелям средневекового Востока – поэтам, философам, музыкантам, архитекторам, в частности иранскому поэту X века Фирдоуси, азербайджанскому мыслителю XIV века Насими, азербайджанскому композитору и музыканту XIII века Урмеви, азербайджанскому зодчему XII века Аджеми, грузинскому поэту XIV века Руставели. В этих коврах условный образ исторического лица, нередко трактованный по канонам восточной миниатюры, заключался в богатое орнаментальное обрамление, иногда включавшее в себя каллиграфические надписи. Другой характер носила серия ковров, посвященных выдающимся деятелям науки и культуры более близких времен: Пушкину, Горькому, Гусейну Джавиду; ученым – академику Н.Д.Зелинскому, Ю.Г.Мамедалиеву и др., а также серия ковров, посвященных покорителям космоса – Юрию Гагарину, Герману Титову, Валентине Терешковой. В этих коврах, имея конкретный иконографический материал, мастер, пользуясь богатой палитрой тонких оттенков цветных нитей, создал реалистические портретные образы, поместив их в орнаментальные рамы, где наряду с традиционными элементами орнамента можно найти и современные атрибуты.

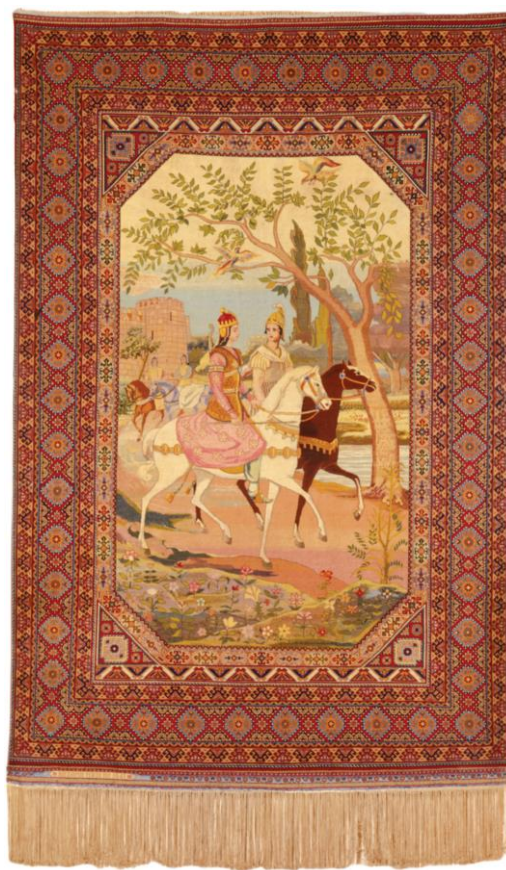
Портретный ковер Аджеми, 1974-1975 г.

Портретный ковер, посвященный 100-летию юбилею Гусейна Джавида

Портретный ковер Сейида Имадеддина Насими, 170x110 см, 1973 г.

Ковер «Сокровищница тайн», 1940 г.

Ковер «Искендер-наме», 1940 г.

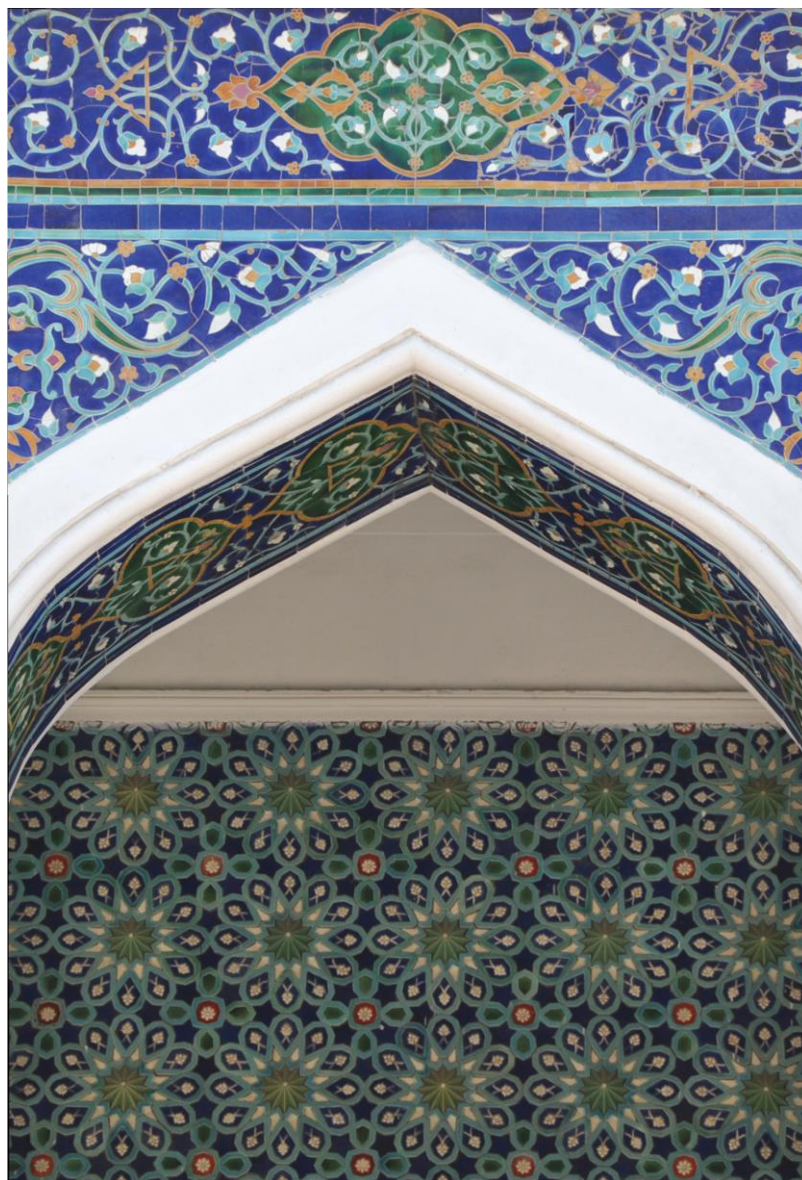
В 1937 г. Лятиф Керимов получил задание совместно с Рустамом Мустафаевым разработать интерьер Азербайджанского павильона на ВСХВ.

Павильон строили азербайджанские архитекторы М.А. Усейнов и С.А. Дадашев. Новый павильон получил высокую государственную оценку. Архитекторы умело использовали многовековую азербайджанскую культуру строительства представительных зданий. Они ввели в интерьер мотив купольных сводов сложной пластикой “сталактитов” – декоративных конструкций с ячеистым строением. Они решили пространство свободно, просто, легко, предоставив обширное поле деятельности оформителям.

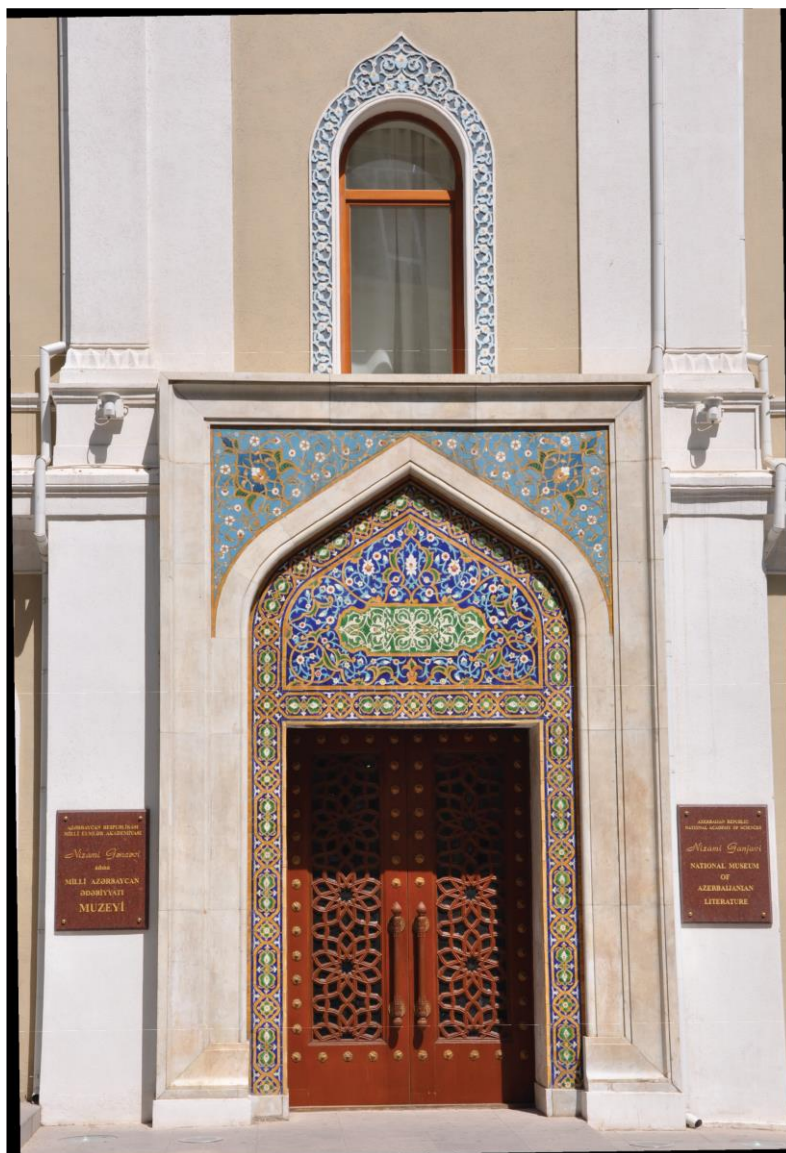
Оформитель Лятиф Керимов в совершенстве владел языком орнамента, поэтому мог пересказать на нем любой сюжет, развить его, импровизируя. Он без устали совершал путь от образа, созданного природой, к образу, обретенному стилизованные очертания, а также обратный путь. И потому в его орнаментах канонические элементы вдруг обретали живой образ спелого плода, и даже те плодовые формы, которых не было в каноническом алфавите узоров, находили подходящее “гнездо”. Особо привлекателен был мотив дерева, собранного воедино из тонких длинных веток, изгибающихся согласно геометрическим начертаниям узора. Это прозрачное, устремленное вверх плетение несло в себе весь “тебризский гербарий”. Оптический фокус гербария состоял в том, что каждая группа цветов отличалась от другой манерой рисования. Простой цветок, похожий на российский василек или полевую ромашку, изображался по-детски просто. Сложная и прихотливая форма растения вроде розы диктовала изощренную моделировку. Сильно прорезанный лист сам собою ложился в контур ислими как бы без всякого нажима со стороны художника. Такая разность изображений создавала живую пластику, подвижность и трепетность, свойственную народным созданиям.

Азербайджанский павильон был важной вехой в творческой биографии художника. Далее ему предстояла огромная работа в архитектуре. Он мечтал создать в родной республике музей Низами и мечта его осуществилась. Лятиф Керимов вернулся в

Азербайджан. В 1940 г. его пригласили оформить новый музей в Баку. Оформить? Нет, он собирался сформировать его пространство, наполнить его воздухом великой поэзии. Росписи. Оформление залов, дверных проемов. Эскизы стульев, деревянных подставок. Эскизы занавесей. Все было значимо, важно, каждая малость должна работать на поэзию. Одновременно шла работа над пятью портретными коврами, посвященными Низами. Ковроткачи приступили к выполнению портрета Низами. Уже выткана каймовая часть, уже начат портрет. Но тут грянула война... и ковёр не был выткан.

Павильон ВСХВ в Москве

Общий вид фасада Музея им. Низами декорированного изразцами с орнаментальными узорами и резных входных дверей

Ляtif Керимов навсегда войдет в историю азербайджанского искусства не только как выдающийся мастер коврового дела, не только как изумительный художник и непревзойденный знаток восточного орнамента, как оформитель архитектурных памятников но и как крупнейший теоретик, основоположник подлинно научного, всестороннего изучения ковра как особой отрасли искусства. Три вышедших в свет тома его фундаментального исследования “Азербайджанский ковер” открыли новую страницу не только в сфере ковроделия, но и в истории культуры в целом.

Первая книга многотомного труда решительно меняла ранее принятую атрибуцию ценных старинных ковров, хранящихся в лучших коллекциях мира. Скудность сведений о них и отсутствие четкой методологии в определении “адреса” ковра привели к тому, что о принадлежности ковров писали туманно: “Восток”, “Иран”, “Кавказ”. Ляtif Керимов смог аргументировано доказать, что большинство праритетов создано в Азербайджане. Он указывал и ковроткаческий регион, откуда происходил ковер. Его доказательства основывались на технологических данных и главное – на характере орнаментики. Провести такую гигантскую исследовательскую работу мог только теоретик, обладавший острым аналитическим умом, и практик, который всем своим существом ощущал ковер, его природу, его узлы и его узоры. Громадная интуиция, зоркость и чуткость ценителя сочетались у него со знанием своеобразных логических фигур, он строил доказательства,

как бы наступая на свою цель со всех сторон, со всех флангов одновременно. В его отвлеченные лингвистические экскурсы вторгались наблюдения чисто житейского порядка; с особой тщательностью он перебирал строки поэзии, классической и народной, вслушиваясь в поэтические строфы. Очевидно, на метафоричность он возлагал большие надежды, поскольку иносказание стиха может вскрыть семантические пласты слова. Соединение теоретика и практика в одном лице само по себе уникально, но необходимо напомнить, что он собирал сведения о коврах с пытливым скрупулезностью профессионального этнографа. Для него ковер и мастер являли собой одно целое, он объездил и изучил все старинные пункты ковроткачества и умел говорить с мастерицами “на их языке”, а они охотно рассказывали ему все, что знали, и обо всем, что умели. Все это в целом и дало ему основание с уверенностью заново атрибутировать знаменитые ковры, и аргументы его были столь всесторонни, столь вески, что были приняты без возражений лучшими экспертами мира. II и III тома “Азербайджанского ковра” вышли только в 1983 г. (Баку, Гянджлик). Они являются логическим продолжением I тома книги. В них впервые подробно рассматривались орнаментальные композиции азербайджанских ковров. Ценность этих томов заключается в том, что названия многих орнаментальных элементов и композиций, известных до этого исследователям только из рукописей, впервые удалось не только точно установить, но и определить начертания и характер их элементов. Сами элементы автор – первоклассный орнаменталист нарисовал с виртуозным мастерством. Это было крайне важно для ковровой практики Азербайджана, ибо многие элементы декора, переходя из рук в руки, при утрате их семантического содержания оказались искаженными до неузнаваемости. Лятифу Керимову удалось очистить их, проделав огромную работу, от позднейших наслоений, восстановить их истинную форму.

Характеризуя этот труд в своем письме к автору, редактор английского журнала по искусству ковров Роберт Пиннер написал: “Господин Керимов, я думаю, что Ваши II и III тома станут для европейцев учебниками по истории азербайджанских ковров”.

Автор этих книг как наставник обращается к ковроведам, приобщает их к правильному изучению коврового искусства. Он затрагивает при этом вопрос о том, кто может быть ковроведом или, вернее, кого можно называть ковроведом? “Ковроведом, – пишет он, – можно назвать человека, который глубоко знает технологические особенности коврового дела, чувствует колорит, понимает с первого же взгляда орнаментальную структуру и композицию ковра, умеет определить, каково в общих чертах происхождение деталей и элементов, являются ли узоры оригинальными или они скопированы, созданы они народными умельцами, профессиональными, опытными художниками или малоопытными кустарями; ковровед может определить историю создания старых ковров, место создания ковра, найти в нем ошибки всякого рода и объяснить их причины и, наконец, разъяснить как опытный эксперт технические и художественные особенности этого произведения искусства и дать ему правильную оценку. Ученый-ковровед должен также знать эпоху, в которую был создан анализируемый ковер, знать всесторонне географические условия и этнографические особенности народа – создателя ковра”. Всеми этими качествами сам Лятиф Керимов обладал в высочайшей степени, и он щедро делился своим и знаниями с учениками, современниками, коллегами. Три тома “Азербайджанского ковра” в этом смысле – неувядающий памятник Устаду, вся жизнь которого до самого конца была вдохновляющим примером служения любимому делу, высокому искусству, своему любимому народу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Kubra Əliyeva. Lətif Kərimov “Xalça sənəti” (1906-1991) Sərvət Bakı, 2013.
2. Кюбра Алиева. Элданиз Ибрагимов (дизайнер) Лятиф Керимов «Жизнь и творчество», Баку: Азполиграф, 2007.
3. Кюбра Алиева. Жизнь и творчество Лятифа Керимова. Баку: Элм, 2023. – 204 с.

NƏŞRƏ DAİR TƏLƏBLƏR:

“Mahmud Kaşğarlı” jurnalı türk xalqlarının dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, arxeologiya, etnoqrafiya, etimologiya, mədəniyyət, memarlıq sahələri üzrə məqalələr dərc edir.

Məqalələr Azərbaycan, türk, ingilis və ya rus dillərindən birində jurnalın mahmudkashgarli@gmail.com elektron ünvanına göndərilməlidir.

1. Məqalələr Microsoft Word proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
2. Başlıq ortada tünd və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
3. Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölmələrdən ibarət olmalı və ardıcılıq gözlənilməlidir: Məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, elmi adı, ORCID kod, elektron poçt ünvanı, əlaqə nömrəsi və açar sözlər (4-5 söz), xülasə (150-200 sözdən ibarət, 12 şrift ilə), annotasiya, aktualıq, metod, giriş, nəticə, ədəbiyyat siyahısı.
4. Məqalələrdə verilən şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altından yazılmalıdır.
5. Məqalələrin müxtəlif dillərdə yazılan xülasələrinin məzmunu eyni olmalıdır. Xarici müəlliflər üçün xülasə türk, ingilis, rus, dillərində, yerli müəlliflər üçün xülasə Azərbaycan, rus, ingilis dillərində yazılmalıdır.
6. Hər bir xülasədə məqalənin adı, müəllif və ya müəlliflərin tam adı göstərilməlidir. Məqalələrdə müəllif və ya müəlliflərin gəldiyi elmi nəticə, elmi işin yeniliyi, tətbiqi, əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır.
7. İstinadlar mətn içərisində dairəvi mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda rast gəlmə, yəni verilmə ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn (1, 8).
8. Verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalənin adı göstərilməlidir.
9. Məqalənin həcmi ən az 7-8 səhifə olmaqla 12 səhifəni keçməməlidir.
10. Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
11. Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
12. Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.
13. Xaricdən göndərilən məqalələr pulsuz dərc olunacaqdır.

YAYIN KURALLARI:

“Mahmud Kaşğarlı” dergisi, Türk halklarının dili, edebiyatı, tarixi, arkeolojisi, etnoqrafiyası, etimolojisi, kulturu və mimarisi haqqında makalelər yayınlamaktadır.

Makaleler derginin e-posta adresine Azerice, Türkçe, İngilizce ve ya Rusça dillerinden birinde mahmudkashgarli@gmail.com e-posta adresine gönderilmelidir.

1. Makaleler Microsoft Word programında Times New Roman yazı tipinde 12 punto. 1.0 aralıklı yazılmalıdır. Sayfa boyutları: Sağdan ve soldan 2.0 cm, üstten 2.5 cm, alttan 2.2 cm.
2. Başlık koyu ve büyük harflerle ortadan yazılmalıdır.
3. Makale yapısı aşağıdaki bölümlerden oluşmalı ve sıra beklenmelidir: Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı, ünvanı, ORCID numarası, e-posta adresi ve anahtar kelime (4-5 kelime), özet (12 punto ile 150-200 kelimedenden oluşan), giriş, sonuç, kaynakça.
4. Makalelerde verilen resim, çizim, grafik ve tablolar doğru, anlaşılır ve metin içinde olmalı ve bunlarla ilgili yazılar dipnot olarak verilmelidir.
5. Diğer dillerde verilen özetler bir-birine uygun şekilde verilmelidir. Yabancı yazarlar için özet: Türkçe, İngilizce, Rusça, ilave edilmelidir. Yerel yazarlar için özet: Azerice, İngilizce, Rusça olarak verilmelidir.
6. Her bir özetde makalenin adı, yazarı ve ya yazarlarının ismi tam verilmelidir. Makalelerde yazar ve ya yazarların ulaştığı bilimsel sonuç, bilimsel çalışmanın yeniliği, uygulaması, önemi vb. özetle kısaca yansıtılmalıdır.
7. Kaynaklar, makalede parantez içinde, makalenin sonundaki sırasına göre, yani alıntılarının verildiği sıraya göre numaralandırılmalıdır. Örneğin (1, 8)].
8. Kaynakçada verilen her kaynakla ilgili bilgiler tam ve doğru olmalıdır. Atıf yapılan kaynağın bibliyografik açıklaması, türüne göre (monografi, ders kitabı, bilimsel makale vb.) verilmelidir. Sempozyum, konferans bildirileri ve ya özetlere atıf yapılırken makalenin başlığı verilmelidir.
9. Makale hacmi en az 7 - 8 sayfa olmak üzere 12 sayfayı geçmemelidir.
10. Makaleler, uzman görüşü alınarak (gizli olarak) dergi yayın kurulu kararı ile yayınlanır. Editör, düzeltmeler için makaleyi yazara iade edebilir.
11. Makalede yer alan herhangi bir bilimsel yenilik, tez vb. yazar şahsen sorumludur.
12. Dergide yayımlanmayan yazılar iade edilmez.
13. Yurt dışından gönderilen makaleler ücretsiz yayımlanacaktır.

PUBLICATION REQUIREMENTS:

The journal “Mahmud Kashgarli” publishes articles on linguistics, literature, history, archeology, ethnography, etymology, culture and architecture of the Turkic peoples.

Articles (manuscripts) should be written and sent in one of Azerbaijani, Turkish, English or Russian languages to the journal's email address - mahmudkashgarli@gmail.com.

1. Articles should be typed in Microsoft Word Program, Times New Roman font - 12 pt., line spacing - 1.0 cm. Page sizes:

- right and left - 2.0 cm, top -2.5 cm, bottom -2, 2 cm.
2. The title of the article should be centered and written in bold and capital letters.
3. The structure of the article should consist of the following sections in the specified sequence: title of the article, author's name, patronymic, surname, scientific degree, academic title, ORCID code, email address, contact number and keywords (4-5 words), summary (150 - 200 words, 12 font), abstract, relevance, method, introduction, conclusion, bibliography.
4. Figures, pictures, illustrations, graphs and tables given in the article must be clear, correct, legible and given within the text, and the text relating to them should be written below.
5. The content of the summary, made in different languages, must be the same. For foreign authors, the annotation must be written in Turkish, English, Russian, but for local authors - in Azerbaijani, Russian and English.
6. Each summary should include the title of the article and the name of the author or co-authors. Depending on the nature of the scientific field, the articles should present conclusions, scientific novelty, practical significance, etc., made by the author or co-authors, and should be briefly reflected in the summary.
7. Footnotes should be indicated in parentheses inside the text and numbered in order of mentioning at the end of the article, indicating in parentheses of the text. For example (1,8).
8. Any reference information about each provided footnote must be complete and accurate. A bibliographic description of the cited source should be given depending on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to the materials of the symposium, conference or thesis, the title of the article should be indicated.
9. The volume of the article should not exceed 12 pages, within at least 7 - 8 pages.
10. Articles are published on the basis of an expert opinion (confidentially) by decision of the editorial board of the journal. The editors reserve the right to return the article to the author for correction.
11. The author is personally responsible for scientific novelty, abstracts, any materials presented in the article.
12. Articles not published in the journal are not returned.
13. Articles sent from abroad are published free of charge.

ТРЕБОВАНИЯ К ПУБЛИКАЦИИ:

Журнал «Махмуд Кашгарли» публикует статьи по языкознанию (лингвистике), литературоведению, истории, археологии, этнографии, этимологии, культуре и архитектуре тюркских народов.

Статьи следует присылать на азербайджанском, турецком, английском или русском языках на электронный адрес журнала - mahmudkashgarli@gmail.com.

1. Статьи должны быть набраны в программе Microsoft Word шрифтом Times New Roman - 12 pt., межстрочным интервалом - 1,0 см. Размеры отступа на странице: справа и слева - 2,0 см, сверху -2,5 см, снизу -2,2 см.
2. Название статьи должно быть написано посередине страницы жирным шрифтом и прописными буквами.
3. Структура статьи должна состоять из следующих разделов в указанной последовательности: название статьи, имя автора, фамилия, научная степень, ученое звание, код ORCID, адрес электронной почты, контактный номер и ключевые слова (4 – 5 слов), резюме (150 - 200 слов, 12 шрифт), аннотация, актуальность, метод, введение, заключение, список литературы.
4. Рисунки, иллюстрации, графики и таблицы, приведенные в статье, должны быть четкими, ясными и даны внутри текста, а текст, относящийся к ним, должен быть написан ниже.
5. Содержание резюме, выполненное на разных языках, должно быть одинаковым. Для зарубежных авторов аннотация должна быть написана на турецком, английском, русском языках, а для местных авторов – на азербайджанском, русском и английском языках.
6. В каждом резюме должны быть указаны название статьи и ФИО автора или соавторов. В зависимости от характера научной отрасли в статьях должны быть представлены выводы, научная новизна, практическая значимость и т.д., сделанные автором или соавторами, и должны быть кратко отражены в резюме.
7. Сноски следует указать в круглых скобках внутри текста и нумеровать в порядке упоминания в конце статьи, например (1,8).
8. Информация о каждой предоставленной сноске должна быть полной и точной. Библиографическое описание цитируемого источника следует давать в зависимости от его вида (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на материалы симпозиума, конференции или тезиса следует указывать название статьи.
9. Объем статьи не должен превышать 12 страниц, при этом не менее 7-8 страниц.
10. Статьи публикуются на основании экспертного заключения (конфиденциально) по решению редколлегии журнала. Редакция оставляет за собой право вернуть статью автору для исправления.
11. Автор несет личную ответственность за научную новизну, тезисы, любые представленные материалы в статье.
12. Статьи, не опубликованные в журнале, не возвращаются.
13. Статьи, присланные из-за рубежа, публикуются бесплатно.

---

*Çapa imzalanmış 23.01.2025-ci il
Kağız formatı 60x84 ^{1/16}, çap vərəqi 23
Sifariş 11, sayı 100*

---

*ADPU-nun nəşriyyatı
Bakı, Ü.Hacıbəyli küçəsi, 68
Tel: (+99412) 493-74-10
E-mail: poliqrafiya@mail.ru*